

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LUL·LIANA

#79_2023

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ULIÀNA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresident

Santiago Cortès Forteza

Secretari

Sebastià Riutort Taberner

Tresorer

José de España Bibiloni

Director de publicacions

Pere Salas Vives

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Miquel Àngel Capellà Galmés / Maria Barceló Crespí / Maria Antònia Segura Bonnin /
Antonio Ortega Villoslada / Maria Francisca Jaén Pareja / Sandra Adriana Rebassa Gelabert /
Victòria Alba Burguera i Puigserver / Albert Cassanyes Roig

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3a Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: Societat Arqueològica Lul·liana

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 50 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Pere Salas Vives, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Albert Cassanyes Roig, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu

Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears /

Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarells Camps, Universitat de les

Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dra. Maria Carme Coll Font,

Arxiu del Regne de Mallorca / Dr. Friedrich Edelmayer, Universität Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les

Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada

/ Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears /

Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dra. Pinuccia

Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur

(DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*. CSIC / LATINDEX. Catálogo v. 1.0 (2002-2017) / CARHUS Plus+ 2018 /

Incorporada a DICE / RESH / Indexada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1 - (1885-) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 15 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

DISSENY

Moiré (www.moire.cat)

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors. La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma / bolletisal@gmail.com

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LUL·LIANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXXVIII Núm. 877 #79_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2023

Monografies
Monographs_13

*Ab la flor de lis sos fets nos exorta. Los escudos medievales
de Can Abrió y s'Esperó d'en Clapers de Palma*
*Ab la flor de lis sos fets nos exorta. The medieval coats of arms
from Can Abrió and s'Esperó d'en Clapers in Palma*

Bartomeu Bestard Cladera_15

*Notes sobre la il·luminació a les llars de la ciutat de
Mallorca en els darrers temps medievals*
Notes on the lighting in the houses of the city of Mallorca in late Middle Ages

Maria Barceló Crespi_37

Bernat de Pachs, els béns de Sicília i el feu de Malta (1471-1479)
Bernat de Pachs, the assets in Sicily and the fief in Malta (1471-1479)

Miquel Ques i Perelló_57

*Una creu de terme de Valldemossa, atribuïda a l'escultor
mallorquí Rafel Torres Palerm (1704)*
*A boundary cross from Valldemossa, attributed to the
Mallorcan sculptor Rafel Torres Palerm (1704)*

Concepció Bauçà de Mirabò Gralla_75

*El retaule de Sant Bernat de l'oratori del Temple (Palma):
des dels orígens fins als nostres dies*
*The altarpiece of Saint Bernard from the chapel of the
Temple (Palma): from its origins to the present day*

Carme Colom Arenas_93

*El Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana como Fuente para
investigar el templo parroquial de Santa Eulalia de Palma*
*The Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana as a source for
researching the parish church of Santa Eulalia in Palma*

Sebastián Escalas Sucari_113

*Gabriel Llabrés, Alcúdia i l'inici de les excavacions
a la ciutat romana de Pollentia (1923)*
*Gabriel Llabrés, Alcúdia, and the start of excavations
in the Roman city of Pollentia (1923)*

Bartomeu Vallori Márquez_127

Martí Pou i Rosselló (1906-1973). L'obscura història d'un falangista mallorquí
Martí Pou i Rosselló (1906-1973). The dark history of a Mallorca Falangist

Jeroni Miquel Mas Rigo_155

Documents Documents_171

Relaciones navales entre Mallorca y el puerto levantino de Cartagena (1668-1790)
Naval relations between Mallorca and the Levantine port of Cartagena (1668-1790)

Vicente Montojo Montojo_173

Estudi i edició del motet *Tu es Petrus* (ACM, SP-94). Un exemple de policoralitat al fons musical de la Seu de Mallorca
Study and Edition of the motet Tu es Petrus (ACM, SP-94). An example of polychorality in the musical collection of the cathedral of Mallorca

Aina M. Escobar Sánchez / Joan Antoni Ballester Coll_183

Mundum numeri regunt. Las matemáticas pures como núcleo del saber humano
Mundum numeri regunt. Pure mathematics as the nucleus of human knowledge

Gabriel Alomar Serra / Isabel Moll Blanes_197

Recensions Book Reviews_227

AMENGUAL I BATLE, J.:

La història de Mallorca i les religions del Llibre. I: Les Balears de la Tardana Romanitat a l'època musulmana (903), I/1: Dels déus grecoromans al judaisme i al cristianisme, fins a la conquesta dels vàndals (455), Palma, 2022

Maria Luisa Sánchez León / Jaume Cardell Perelló_229

OLIVER MUT, F.:

Indumentària del segle XVIII. Els calçons de Can Cosmet de Campos, Palma, 2023

Carme Colom Arenas_233

PUJADAS MORA, J. M.; SALAS VIVES, P.:

Les epidèmies a les Illes Balears (1800-2020), Palma, 2021

Pablo José Alcover Cateura_235

RIERA RULLAN, M.:

Cabrera. Del paradís a l'infern. Noves aportacions arqueològiques al coneixement de la comunitat monàstica dels segles V a VIII dC i del captiveri dels soldats napoleònics (1809-1814), Palma, 2023

Francesc Vicens Gomila_237

Secció Oficial i de Notícies *Official Section and News*_239

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly
22 de març de 2022
March 22nd 2022_241

Vida de la Societat
Society's activity
Any 2023
Year 2023_247

Necrològiques
Obituaries
Any 2023
Year 2023_251

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instruccions per als autors
Instructions for authors (Catalan)_259

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instrucciones para los autores
Instructions for authors (Spanish)_263

MONOGRAFIES

AB LA FLOR DE LIS SOS FETS NOS EXORTA. LOS ESCUDOS MEDIEVALES DE CAN ABRÍ Y S'ESPERÓ D'EN CLAPERS DE PALMA

Bartomeu Bestard Cladera

Ajuntament de Palma

Resumen: El descubrimiento de unos escudos medievales, en el transcurso de una campaña arqueológica en una casa de la calle de Martí Feliu de Palma, pertenecientes a dos familias no identificadas, y el hallazgo de uno de esos mismos escudos en los capiteles y ménsula de otra casa, en la calle de la Puresa, han derivado en investigar la titularidad de dichos inmuebles durante la Edad Media con el propósito de intentar identificar a los titulares de dichos escudos.

Palabras clave: heráldica, caballeros, órdenes militares, Edad Media.

Abstract: The appearance of some medieval shields, during an archaeological campaign in a house on Martí Feliu street in Palma, belonging to two unidentified families, and the appearance of one of those same shields on the capitals and corbel of another house, on Puresa Street, has led to investigating the ownership of said properties during the Middle Ages with the purpose of trying to identify the owners of said shields.

Keywords: Heraldry, Knights, Military Orders, Middle Ages.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 27 de noviembre de 2023.

Abreviaturas: ACM = Archivo Capitular de Mallorca, ADM = Archivo Diocesano de Mallorca, AH = Archivo Histórico, ARM = Archivo del Reino de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Prot. = Protocolos.

Can Abri

En 1997, durante una campaña de arqueología vertical realizada en un inmueble de la calle de Martí Feliu¹ núm. 7 —perpendicular a la calle del Sindicat— por estudiantes de historia del arte de la Universitat de les Illes Balears,² apareció, bajo los paramentos de reformas muy posteriores, importantes restos de una casa medieval. Tras estos hallazgos, el edificio fue declarado Bien de Interés Cultural en el año 2013. Entre los elementos medievales que aparecieron, destacan dos conjuntos de escudos correspondientes a dos linajes, los cuales se reproducen en varias estancias.³ Por la simple observación de la ubicación de estos escudos, se deduce que la casa estaba compuesta por dos cuerpos diferentes. El primero, que tiene una de sus fachadas que da a la vía pública, presenta una planta rectangular, de una crujía, con una *torre* o cuerpo rectangular adosado, situado al costado este de la casa. En la entrada se localiza un artesonado mutilado tras el retranqueo que sufrió la fachada en 1882 debido a una nueva alineación que se produjo en la calle de Martí Feliu.⁴ El artesonado, muy descolorido, presenta una serie de vigas que, en su día, fueron doradas con tres líneas rojas, es decir, pintadas y decoradas con las armas de los reyes de Mallorca: de oro, tres palos de gules. Al mismo tiempo, estas armas reales aparecen cargadas con unos escudos cuadrilongos ibéricos que se repiten rítmicamente, todos ellos describiendo una flor de lis superada por una cruz griega patada (fig. 1), siguiendo así el esquema tradicional de los artesonados que se hicieron en la ciudad de Mallorca durante el período medieval, y de los cuales se conserva un conjunto considerable. Ese mismo escudo aparece pintado sobre uno de los muros del cuerpo que denominamos *torre*, concretamente, en la jamba de la ventana coronella (ajimez) que asoma al patio. Este, también muy deteriorado —aunque conserva la policromía— y, a diferencia de los del artesonado, aparece representado con la forma cuadrilonga apuntada, presenta la misma descripción, aunque con parte de los colores originales: de azur, una flor de lis de sable,⁵ superada por una cruz griega patada del mismo color (fig. 2).

Posteriormente, a la casa se le añadió un segundo cuerpo, el cual arranca perpendicularmente hacia su parte trasera, por su costado occidental, y luego le sigue otro cuerpo paralelo a la crujía de la casa original, configurándose, así, una nueva planta en forma de L. De esta manera, la casa contó, a partir de entonces, con un patio típicamente gótico. Efectivamente, ese nuevo cuerpo constructivo se alza a partir de unos arcos y un muro sobre los que

¹ Así se ha denominado esta calle desde el siglo XVIII, pero anteriormente, por lo menos desde la primera mitad del siglo XIV, fue conocida como la del Poador de Na Xona —a veces como *Font de Na Xona*—, por localizarse una fuente en la esquina de dicha calle, en la intersección con la actual calle de Vallori. Debemos corregir a Diego Zaforteza Musoles que confunde ambas calles, arrogando esta nomenclatura a la calle Vallori. ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, III, Palma, pp. 310-311.

² Este equipo de estudiantes estaba codirigido por el profesor José Morata Socías y María Magdalena Riera Frau, arqueóloga municipal de Palma.

³ En 1999 se presentó una primera aproximación al estudio de la heráldica de este inmueble. BESTARD CLADERA, B.; ALOMAR HENRÍQUEZ, M. L.: “Els escuts medievals de Can Feliu (Palma)”, en ROSSELLÓ BORDOY, G. (dir): *Actes del Vè Congrès. El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor*, Palma, 1999, pp. 191-198.

⁴ ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca...*, III, p. 311.

⁵ Este es el color que presenta en la actualidad, pero, evidentemente, originariamente debió ser de plata o de oro, pues la ley del blasón no permite presentar color sobre color, sino que, en todos los casos, se deben alternar color y metal. La policromía de este escudo es perceptible en el ejemplar pintado sobre el muro de la cámara superior, pues los que aparecen sobre las vigas de la entrada presentan muy mal estado de conservación y son todavía perceptibles por haberse conservado el “negativo” de los escudos allá representados en su día. BESTARD CLADERA, B.; ALOMAR HENRÍQUEZ, M. L.: “Els escuts medievals...”, p. 192.

descansa una galería —también en forma de L— que asoma al patio mediante ventanas coronellas. Se entra a la galería a través de un arco apuntado —que no debió tener puerta mientras se mantuvo la galería— de considerables dimensiones y que arranca a partir de sendas ménsulas —*cul de llàntia*, tan en uso en el gótico mallorquín— y al que se accede desde el patio mediante una escalera de traza gótica que descansa sobre unos poderosos canecillos superpuestos.⁶ Precisamente, en la galería es donde se localizan los escudos del otro linaje, concretamente en las veintiséis vigas de madera que la cubren y que también aparecen decoradas con las armas de los reyes de Mallorca, aunque, en este caso, cargadas con dos palos de gules y no tres.⁷ Al mismo tiempo, estas vigas, al igual que el caso anterior, aparecen blasonadas con cincuenta y seis escudos, seis por cada viga, tres por cada cara. La descripción heráldica de estos escudos es: de gules, un árbol de cinco ramas de sable;⁸ brochante, una banda de gules cargada con tres letras G de oro. Esta letra G aparece representada con la caligrafía gótica libraria (fig. 3).

Por tanto, tras esta descripción y observación de la disposición de los escudos, se aduce que este inmueble de la casa situada en la calle de Martí Feliu núm. 7 de Palma, durante la Edad Media, tuvo dos momentos constructivos importantes llevados a cabo por dos familias de linajes diferentes. En el primero, la casa consistía en un edificio de tres plantas —planta baja, principal y porches— de una sola crujía, la cual tenía adosada una construcción en forma de torre o cuerpo rectangular, seguramente de dos plantas y dos crujías. Dicho propietario mandó blasonar su casa con su escudo: de azur, una flor de lis —de oro o de plata— superada por una cruz griega patada del mismo metal. Posteriormente, otro propietario amplió el inmueble, mandando construir un nuevo cuerpo en forma de L, también con tres niveles en alzado, ubicando una galería gótica en la planta principal, y blasonando las vigas de su artesonado con sus armas heráldicas: de gules, un árbol de cinco ramas —de oro o de plata—; brochante, una banda de gules cargada con tres G de oro.

No es posible deducir, por la descripción de los escudos, a qué personas o familias pertenecieron, pues ambas, la flor de lis y el árbol, son figuras muy comunes en la heráldica mallorquina y, además, no aparecen en los armoriales o libros de armas con esa descripción exacta.⁹ Por tanto, para intentar desvelar de quién fueron dichas armas heráldicas, se debe intentar documentar quiénes fueron los propietarios de dicha casa. De todas formas, la presencia de una cruz griega patada, colocada dentro del escudo, da una pista importante, pues indica que el titular de dichas armas debió de ser un caballero, un cruzado, que seguramente perteneció a alguna orden militar.¹⁰

6 La baranda medieval de piedra, que, sin duda, debió existir, no se ha conservado, pues fue sustituida en el siglo XVIII por una sencilla barandilla de metal.

7 Para el estudio de las armas de los reyes de Mallorca, véase BESTARD CLADERA, B.: "Heràldica dels reis de Mallorca sota l'autoritat de la sigil·lografia", en BARRAL-ALTET, X. (dir.): *Actes del col·loqui internacional "La sigil·lografia medieval a Catalunya i a l'Europa mediterrània. Estudis comparatius"*, Barcelona, 2024, en prensa.

8 Al igual que en el caso anterior, sin duda el color de sable (negro) no fue el original, sino que debió ser de plata u oro.

9 Por desgracia, los armoriales mallorquines más antiguos conservados datan del siglo XVIII, por lo que presentan muchas carencias para el estudio de la heráldica medieval de la isla, pues muchas familias del Medievo se extinguieron muchos siglos antes de que se hiciesen los armoriales de finales de la Edad Moderna.

10 Sobre la costumbre de los freires de colocar la cruz dentro de sus escudos, véase BESTARD CLADERA, B.: "Heràldica Sanjuanista en Mallorca", *L'Orde de Malta, el Regne de Mallorca i la Mediterrània. Congrés científic internacional*, Palma, 2001, pp. 353-368.

Por la nota registral de la casa¹¹ sabemos que, antiguamente, la práctica totalidad del inmueble, pertenecía a la porción de la *Casa Sagrada del Temple*.¹² Desgraciadamente, tras consultar las actas de la Curia del Temple, la documentación solo nos ha permitido crear un elenco de propietarios que se extiende ininterrumpidamente desde el siglo XX hasta principios del siglo XVI; y de forma interrumpida hasta la segunda mitad del siglo XV, pues la documentación de los siglos XV y XIV es muy escasa e incompleta, mientras que la del siglo XIII, simplemente, y para el caso de las actas de la Curia del Temple de la ciudad, es inexistente. El elenco documentado de propietarios es el siguiente:

1917. Gertrudis Horrach y Rosselló.¹³

1868. José [Nicolau] Feliu, hijo de Lorenzo.¹⁴

1863. Lorenzo [Nicolau] Feliu, hijo de Antònia Feliu.¹⁵

1839. Antònia Feliu Carrió, seguramente hija de Francesc Feliu.¹⁶

1799. Martí Feliu, presbítero, y su sobrino Francesc Feliu.¹⁷

1794. Martí Feliu, presbítero, y su sobrino Francesc Feliu, casado, sin hijos.¹⁸

1750, febrero, 5. Martí Feliu (inventario de bienes).¹⁹

1746, julio, 31. Joana Amorós, viuda y heredera de Martí Feliu, mercader.²⁰

1729, enero, 28. Martí Feliu la compra a Leonor Sastre Mesquida.²¹

1679, octubre, 1. Leonor Sastre la hereda, junto a su hermana Anna, de su padre Joan Baptista Sastre Mulet, notario.²²

1643, febrero, 2. Joan Baptista Sastre Mulet la compra a Agustín Cortés.²³

1629, febrero, 17. Agustí Cortés, junto a más personas, hereda la casa de su abuelo Gabriel Pinya, mercader.²⁴

1592, noviembre, 23. Gabriel Pinya la compra a Elionora Busquets, viuda de Antonio Busquets.²⁵

1589, agosto, 2. Antoni Busquets la compra a Pràxedes Marcer, viuda de Tomàs Marcer, notario de Mallorca.²⁶

1554, enero, 30. Tomàs Marcer, notario, propietario.²⁷

11 Quiero agradecer a la conservadora del Museo de Mallorca, Sra. Rosa M. Aguiló Fiol, el haberme facilitado la nota registral de esta casa.

12 Tras la desaparición de los templarios, y, concretamente, a partir de 1314, esta porción pasó a estar bajo la jurisdicción de la Orden de San Juan de Jerusalén, aunque en la escribanía se siguió denominando como *Curia del Temple*.

13 Registro de la Propiedad de Palma, núm. 5, tomo 5175, libro 412, folio 209, finca 1191-N. Situación: C/ Martí Feliu, 7.

14 Registro de la Propiedad de Palma, núm. 5, tomo 5175, libro 412, folio 209, finca 1191-N. Situación: C/ Martí Feliu, 7.

15 Registro de la Propiedad de Palma, núm. 5, tomo 5175, libro 412, folio 209, finca 1191-N. Situación: C/ Martí Feliu, 7.

16 Registro de la Propiedad de Palma, núm. 5, tomo 5175, libro 412, folio 209, finca 1191-N. Situación: C/ Martí Feliu, 7.

17 Registro de la Propiedad de Palma, núm. 5, tomo 5175, libro 412, folio 209, finca 1191-N. Situación: C/ Martí Feliu, 7.

18 Manzanario de 1794. Manzana del Sindicat, casa 38.

19 ARM, Prot., M-2052, f. 136r.

20 ARM, Prot., T-782, f. 146r.

21 ARM, Prot., T-782, f. 146r.

22 ARM, Prot., T-782, f. 146r.

23 ARM, Prot., T-782, f. 146r.

24 ARM, Prot., T-714, f. 149v.

25 ARM, Prot., T-714, f. 150r.

26 ARM, Prot., T-714, f. 150r.

27 ARM, Prot., T-685, f. 1v.

1529, octubre, 28. Margarita Barthomeu, viuda de Romeu Dezclapés, vende la casa a Tomàs Marcer. Vecino colindante: Antoni Ferrer de Sant Jordi.²⁸

1529-1517. Entre estas dos fechas hay un intento fallido de compra de la casa por parte de Antoni Joan Morell y Perot Descós.²⁹

1517, febrero, 16. Romeu Dezclapés aparece en la cabrevación de ese año.³⁰

1518. Huguet Net es propietario de la casa.

1504. Huguet Net aparece como propietario de la casa en la cabrevación de ese año.³¹

1474, noviembre, 22. Andreu Net, padre de Huguet, compra la casa a Joan Fuster.³²

Anteriormente había pertenecido a Bartomeu Fuster,³³ seguramente padre de Joan.

Por tanto, gracias a las actas de compra de la casa, conservadas en la escribanía de la Curia del Temple, se consigue alcanzar la época en que sus propietarios fueron los Fuster (antes de 1474), pero la falta de documentación no permite inquirir las actas de compra de dicha casa en épocas anteriores. Ante esta carencia, se han consultado los títulos de propiedad de la casa vecina, concretamente la de Antoni Ferrer de Sant Jordi, perteneciente a la porción del obispo de Mallorca y al cabildo de la Catedral, para, a través de los lindes vecinales,³⁴ intentar seguir desvelando quienes fueron los propietarios de la casa antes de que lo fuera Bartomeu Fuster.

1492, octubre, 26. Pere Ferrando y su esposa vende la casa a Antoni Ferrer de Sant Jordi. Lindes: calle del Poador de na Xona y Andreu Net.³⁵

1482, febrero, 4. Bartomeu Espanya, procurador de Pere Espanya, vende la casa a Pere Ferrando; las casas habían sido antiguamente de Bernardí Bibiloni. Lindes: calle del Poador de na Xona y *celler* de la casa del honorable Andreu Net, ciudadano de Mallorca, y que antes fueron del honorable Bartomeu Fuster, ciudadano de Mallorca.³⁶

1397, noviembre, 17. Bernardí Bibiloni (antes de Guillem Vives). Lindes: Bernardí Janer, calderero.³⁷

28 ARM, Prot., T-681, ff. 108v-110r. Un resumen del título de compra dice así: *Yo Margarita, mujer que fui de Mosén Romeu Dezclapés, doncel de Mallorca, fallecido, curadora y tutora de Anna, mi hija y de mi marido, establezco en enfiteusis a tí, discreto Tomàs Marcer, notario de Mallorca una casa con una cámara y una bodega (celler) derruidos y un huerto. Está situada dentro de la presente Ciudad de Mallorca, en la parroquia de Santa Eulalia, en la calle de la Font de na Xona, tenida bajo alodio y dominio directo de la Sagrada Casa del Temple. Linda, de una parte, con dicha vía pública; por otra parte, con casa de Miquel Canals y Cristòfol Crespi, payeses; y, por otra parte, con parte de un corral con horno de Bartomeu Coll, panadero, y parte con casa y horno de un tal Pol, pelaire; y por otra parte, con casa y corral de un tal Basset, cardador; y por otro lado, con parte del huerto de los herederos del discreto Pere Sans, notario, fallecido, y parte con las casas y corral de Antoni Crespi, hostelero. Dichas cámara y bodega de la casa confrontan con las casas y corral del honorable Antoni Ferrer propietario de la posesión que tiene en el Pla de Sant Jordi, del término de la ciudad de Mallorca.*

29 ARM, Prot., T-681, ff. 108v-110r.

30 ARM, AH., T-790, f. 78v.

31 ARM, AH., 5729, f. 95r.

32 ARM, Prot., T-675, f. 92r.

33 ACM, 2927, f. 124v.

34 Por una cuestión de espacio no se publican todos los vecinos colindantes. En este caso, solamente se publica el vecino propietario de la casa objeto del presente estudio.

35 ACM, 2994, f. 151r.

36 ACM, 2927, f. 124v.

37 ACM, 2981, ff. 157r-158r.

1397, diciembre. Bernat Bibiloni. Lindes: calle del Poador d'en Xona y unas casas de los herederos de Bernardí Gener, fallecido, y que no hace mucho tiempo fueron de Abrió.³⁸

1394, enero, 3. Catalina Saborit, hija y heredera de Berenguer Saborit, ciudadano de Mallorca, vende la casa a Bernat Bibiloni, pelaire, ciudadano de Mallorca: *dichas casas mías* —afirma en el documento la Sra. Catalina Saborit— *están situadas en la ciudad de Mallorca, al lado de la casa que fue de los herederos de Guillem Abrió, fallecido, y que ahora es de Bernardí Gener, calderero.*³⁹

1332, septiembre, 4º calendas. Andreu Porcel, beneficiado de la catedral de Mallorca, vende a Berenguer Saborit, ciudadano de Mallorca, una casa al lado de la de Guillem Abrió, fallecido. Lindes: casa de los herederos de Guillem Abrió, fallecido.⁴⁰

Vistos estos títulos de compra, se descubre que Guillem Abrió y su familia fueron los poseedores y habitantes de la casa del presente estudio. Vemos que, en 1332, Guillem Abrió ya había fallecido, pero, en vida, había sido el propietario de la casa. Al mismo tiempo, vemos que sus herederos todavía la tenían en propiedad. Y, por otro lado, también se observa que, en 1394, esa casa había sido de los herederos de Guillem Abrió —hasta no hacía mucho tiempo, indica la documentación— y que, en ese año, ya no lo era, y que pertenecía, seguramente solo una parte, a Bernardí Gener. Es decir, que, como se ve, durante prácticamente todo el siglo XIV la casa perteneció a la familia Abrió.

Las lindes que aparecen en otros documentos corroboran lo que sancionan los títulos de compra, proporcionan dataciones anteriores a estas e, incluso, nos desvelan el propietario anterior a Guillem Abrió. Por ejemplo, un pergamino que forma parte del fondo documental de la parroquia de San Miguel de Palma es el que indica que Guillem Abrió ya era propietario de la casa en 1298 y, además, y, sobre todo, indica quién fue el propietario anterior: *Simonis de Podio*. Efectivamente, Guillem Abrió aparece como uno de los vecinos que lindan con la casa que Pere Balaguer compra a Francesc Vadell, la cual está situada en la actual calle del Sindicato: *et affrontant ex una parte in carraria publica Sancte Columbe*,⁴¹ *et ex alia parte in domibus Guillelmi Ebrini que fuerit Simonis de Podio et ex alia parte in currallo [...]*.⁴² Otro documento, esta vez del fondo de los pergaminos de la parroquia de Santa Eulalia,⁴³ nos remite a 1294, cuando Nicolau de Güells estableció a Pere Canals un trozo de corral que había detrás de la propia casa, que pertenecía a la porción del obispo de Mallorca. Dicha casa confrontaba, entre otros, con corral de Simó Despuig.⁴⁴ Aunque sabemos que una de las propiedades vecinas de la casa de Simó Despuig pertenecía a la porción del obispo de Mallorca, al no aparecer ninguna calle de referencia, no se puede asegurar que se trate de la misma casa de la calle del Poador de na Xona. Lo mismo pasa con otro documento del

³⁸ ACM, 2981, f. 161r.

³⁹ ACM, 2980, f. 173r.

⁴⁰ ACM, 2971, f. 122r.

⁴¹ Calle del Sindicat, perpendicular a la del Poador de na Xona.

⁴² ADM, Pergaminos, SM-9. El registro de este documento está publicada por BARCELÓ ADROVER, P.; ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Pergamins de la parròquia de Sant Miquel*, Palma, 2018, p. 21. Dichos autores traducen *de Podio* por *Despuig*, mientras que Miret i Sans traduce ese mismo apellido como *de Puig*. MIRET I SANS, J.: *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*, Lérida, 2006, p. 96. Por tanto, no hay que descartar que el linaje pueda ser el de Puig, o que, como apuntan algunos genealogistas, en época medieval, pudiese tratarse de un mismo linaje. GARCÍA CARRAFFA, A.; GARCÍA CARRAFFA, A.: *El solar catalán, valenciano y balear*, III, San Sebastián, 1968, p. 368. Aquí siempre se traducirá por *Despuig*.

⁴³ Can Abrió se encuentra en el límite que separa las parroquias de Santa Eulalia y San Miguel.

⁴⁴ ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins de l'Arxiu Parroquial de Santa Eulàlia*, I, Palma, 1999, p. 106.

misimo fondo parroquial, datado en 1289: Simó Despuig aparece en uno de los lindes de una casa que Arnau Llaneres, peletero, compra al zapatero Berenguer de Corts. Según ese documento, la casa de Simó Despuig había sido de Jaume d'Artés.⁴⁵ En dicha fuente, a pesar de que no aparece el nombre de la calle y, por tanto, no se puede afirmar que se trate de la casa que se está estudiando, tampoco es aventurado pensar que sí lo sea y que los Artés fuesen los primeros poseedores de la propiedad. En cambio, no se puede considerar que el escudo de la flor de lis pertenezca a la familia de los Artés. Bernat d'Artés había sido un conocido notario —aparece asiduamente en la documentación— asentado en la isla desde la Conquista.⁴⁶ También aparece comprando propiedades entre los años 1238⁴⁷ y 1256.⁴⁸ En 1266, Jaume d'Artés aparece como testigo en un acta de compra en que el notario era Bernat d'Artés. Probablemente debió ser su hijo. Sin lugar a dudas, los notarios blasonaban sus casas —lo documentaremos más adelante—, pero no cargaban sus figuras o piezas heráldicas con una cruz griega patada en el jefe de sus escudos.⁴⁹ Esa característica es propia de los caballeros pertenecientes a las órdenes de caballería o a los cruzados. Se quiere decir con ello que el escudo de la flor de lis que aparece en la casa no pudo pertenecer a Artés, pero sí podría haber pertenecido a Simó Despuig.

En el libro del *Repartment*, elaborado tras la conquista de la isla, ya se documentan a G. *Dezpug* y Bn. *Dezpug*.⁵⁰ Algunos genealogistas suelen diferenciar el linaje de los *Despuig* de los *de Puig*, pero el apellido, en latín, siempre es *de Podio*, por lo que muchos lo consideran un solo linaje, ramificado, pero con un tronco común. En todo caso, en los armoriales mallorquines conservados, los escudos de Despuig y Puig son muy parecidos, aunque, de los ejemplos heráldicos que nos han llegado de estas familias, ninguno procede de época medieval —los más antiguos datan del siglo XVII—⁵¹ y, por tanto, no dejan de ser ecos de una heráldica más antigua susceptible a cambios en las figuras y las piezas a lo largo de

45 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, I, pp. 95-96: *Berenguer de Corts, sabater, ven a Arnau Llaneres, pelleter [...] unes cases que li lliurà Maria, sa muller, com a dot matrimonial, la qual les rebé de Ramon Sava, el seu primer marit, qui les comprà a Bernat d'Artés, fill de Bernat Artés, notari [...]. Confronten amb carrer, remanent del venedor, cases de Simó des Puig, que foren de Jaume d'Artés.*

46 Efectivamente, aparece el 13 de agosto de 1230 como notario en una concesión de Jaime I a Berenguer Goharan de unas casas dentro de la ciudad. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, I, p. 49.

47 Ese año compró a Pere de Conques cuatro casas dentro de la ciudad que estaban en la porción de los hombres de Montpellier. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, I, p. 58.

48 El 4 de noviembre de 1256, Bernat d'Artés compró una fadiga y los derechos que retenían los cónsules de los hombres de Montpellier sobre las casas que el notario había comprado años antes a Pere de Conques. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, I, p. 67.

49 Y, a pesar de esta afirmación, hay que reconocer que María del Pilar Travesedo recoge, en su elenco heráldico sobre las flores de lis, un escudo atribuido a alguno de los Artes: de oro, una flor de lis de gules. TRAVESEDO MARTÍNEZ, M. del P.: *Antología de las lises en la heráldica española*, Madrid, 1975, p. 54. No obstante, hay que advertir que las armas heráldicas de los Artés, en el contexto de la Corona de Aragón, aparecen en forma de dos escudos totalmente diferentes el uno del otro y que nada tienen que ver con flores de lis. FERRER I VIVES, F.: *Heráldica catalana*, I, Barcelona, 1993, pp. 78-79.

50 SOTO COMPANY, R.: *Còdex català del llibre del Repartment de Mallorca*, Palma, 1984, p. 291.

51 Hay un escudo de piedra, muy deteriorado, en una de las ventanas más elevadas de la casa núm. 13 de la calle de Can Salas de Palma, que, según datos del historiador José Villalonga, podría pertenecer a los Despuig que vivieron en ese lugar a finales del siglo XVI, y parece que sí que se podría distinguir lo que, en su día, fue un monte floronado, pero observado desde la calle sería aventurado asegurarlo.

los siglos.⁵² El escudo de los Despuig de Mallorca —tal como se representaba en la Edad Moderna— es muy conocido: de gules, un monte floronado de oro, cargado con una estrella de gules.⁵³ Por otro lado, las armas de los Puig se representan en los armoriales mallorquines como: de azur, un monte floronado de oro.⁵⁴ Esta última descripción es la que más se ajusta a la del escudo de la flor de lis encontrado en el primer cuerpo de la casa objeto de este estudio, pues coinciden el color del campo (azur) y una de las figuras heráldicas (la flor de lis). La cruz, ya se ha dicho, es una pieza que solían usar los freires o caballeros cruzados en sus escudos, y la ausencia del monte podría considerarse una brisura. El recurso de alterar las figuras del escudo familiar no fue desconocido por los mallorquines a lo largo de los siglos XIII al XVI. Por ejemplo, el obispo Galiana, en pleno siglo XIV, convirtió las piezas heráldicas de las armas familiares, los losanges, en un ajedrezado para representar su escudo personal.⁵⁵ O Esperandeu Espanyol, en 1473, aumentó el número de halcones del escudo familiar, de tres a cuatro, y, además, añadió un pie de sinople a su escudo personal.⁵⁶ Otro ejemplo, en este caso de un caballero de la Orden de Malta, lo encontramos en las que muy probablemente sean las armas de frey Domingo Desbach⁵⁷ —documentado en 1578—, en Can Desbach.⁵⁸ Este caballero mandó blasonar las ménsulas de la sala principal de su casa con el escudo personal, es decir, el escudo de su familia —de gules, cinco veneras de plata—, pero brisado, pues frey Domingo redujo a una el número de veneras y añadió en el jefe una cruz plana griega, por su condición de caballero cruzado, seguramente como bailío de la Orden de Malta.⁵⁹ Es el mismo caso que sucede con el escudo que perteneció, supuestamente, a Simó Despuig, pues reduce el número de piezas heráldicas y añade una cruz en el jefe.

Por otro lado, debemos tener en cuenta descripciones heráldicas de este linaje fuera de la isla. Mosén Jaume Febrer, cronista del siglo XIII, recoge la descripción heráldica de Pere Despuig, doncel, que participó en la conquista de Valencia: *Ab lo escut present Pera Despuig porta ab lo camp de vert, un lleó de or ab la flor de lis sos fets nos exorta*. O la que hace el mismo autor refiriéndose a Alfons Despuig: *Es N-Amfós Despuig Rich-hom de mesnada, era ab Aragó: porta per divisa ab camp colorat colmena deurada ab la flor de lis, e la te adornada de unes abelletes*.⁶⁰ En ambos casos, la flor de lis vuelve a aparecer en la heráldica de este linaje. Tampoco hay que perder de vista la relación que tuvo esta familia con la orden militar del Hospital de San Juan de Jerusalén. Joaquín M. Bover, que realizó el árbol genealógico

⁵² Para casos de evolución heráldica gentilicia en Mallorca, véase BESTARD CLADERA, B.: “Déus e sent Jordi te faça bon cavaller. Els escuts a la sala del tinell del cavaller Bernat Febre”, *BSAL*, 78, Palma, 2022, pp. 84-85.

⁵³ BARCELÓ ADROVER, P.; MESQUIDA MAS, M.: *Els escuts dels mallorquins. Aplec de col·leccions inèdites*, Palma, 2010, p. 240.

⁵⁴ BARCELÓ ADROVER, P.; MESQUIDA MAS, M.: *Els escuts dels mallorquins...*, p. 327. Al igual que sucede con los Despuig, no se conocen representaciones heráldicas de esta familia anteriores al siglo XVIII.

⁵⁵ BESTARD CLADERA, B.; ROSSELLÓ RIGO, G.; MARQUÉS ISASI, M.: *Claus de volta de la Seu*, Palma, 2018, p. 64.

⁵⁶ BESTARD CLADERA, B.: “L’heràldica a Mallorca i el seu context iconogràfic als segles XV i XVI”, en BARCELÓ CRESPI, M. (coord.): *Al tombant de l’edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d’Estudis Històrics Locals*. Palma, del 15 al 17 de desembre de 1999, Palma, 2000, p. 252.

⁵⁷ *Illeta de mossèn Thomàs Desbach [...]. La casa de Fra Domingo Dezbach, cavaller de Sant Johan [...]*. RAMIS DE AYREFLOR SUREDA, J.: “El catastro de la ciudad de Mallorca (1578)”, *BSAL*, 15, 1914-1915, p. 122.

⁵⁸ Esta casa corresponde a la actual núm. 8 de la calle de Sant Francesc de Palma.

⁵⁹ Para las cruces en el jefe de los bailíos de Malta, véase BESTARD CLADERA, B.: “Heráldica Sanjuanista...”, p. 357.

⁶⁰ BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: “Historia de la casa de los Condes de Montenegro y de Montoro, vizcondes de Montebello, Grandes de España”, *El trono y la nobleza*, 52, 1847, p. 404.

de la familia, remontándose al siglo IX, asegura que Bernat y Guillem Despuig proceden de la misma estirpe que Raimundo de Podio (1080-1160), segundo maestre de la Orden del Hospital de San Juan de Jerusalén. Por otro lado, Pere Raimon de Podio (o Despuig), hermano del maestre y abuelo de Bernat y Guillem Despuig, fue cruzado, pues en 1096 se integró con el grueso de los caballeros de la Primera Cruzada.⁶¹ Otros autores también relacionan a los Despuig con la orden hospitalaria durante la Edad Media. Los hermanos García Carraffa apuntan que los Puig vistieron el hábito de la Orden de San Juan desde el siglo XIV,⁶² mientras que Miret i Sans los relaciona con la orden hospitalaria ya a mediados del siglo XII. Efectivamente, Arnau de Puig —A. de Podio— y su esposa Agnès, en 1156, donaron a los caballeros hospitalarios del Penedés el diezmo de todas sus tierras de cultivo,⁶³ y, en 1187, Arnau de Puig, seguramente el mismo esposo de Agnès, donó a los hospitalarios el diezmo de las tierras que poseía en la cuadra de *Puig Alber*, actual Puigdàlber, también en Vilafranca del Penedés.⁶⁴ Por otro lado, también se documentan miembros de la familia Despuig entre el estamento de caballeros de Mallorca. Bover cita a un Pere Despuig (1279) como caballero, y a Berenguer Despuig, sobrino de Galcerà Despuig, en 1286.⁶⁵ Seguramente, este Berenguer sea el mismo que cita Ramon Muntaner en su crónica como procurador del infante Ferran de Mallorca, padre del futuro Jaime III: *E nos [el infante Ferran] férem lletra a l'honrat en Berenguer Despuig, cavaller, procurador nostre [...]*.⁶⁶

Ahora bien, se ha podido documentar que Simó Despuig no fue caballero, sino ciudadano de Mallorca, es decir, un burgués. Efectivamente, en 1342 aparece Subirana, hija de Simó Despuig, en un acta de compra de unos censos: *Subirana, filla de Simó des Puig, ciutadà*.⁶⁷ Ello no quiere decir que no fuese descendiente de los Despuig que se han referido más arriba y que, por tradición familiar, utilizase este escudo con el símbolo de cruzado: la cruz. En todo caso, la falta de documentación no permite ir más allá de estas conjeturas.

En definitiva, y volviendo a la casa, está documentado que, por lo menos desde 1298, fue de Guillem Abri, y antes lo fue de Simó Despuig; y no es descabellado pensar que este último sea el titular —o descendiente del titular— del escudo de la flor de lis y la cruz que se representa en el artesonado de la entrada de la casa y en una de las jambas de una de las coronellas del patio. En todo caso, estamos ante uno de los ejemplos más antiguos de representación de flor de lis heráldica de toda la Corona de Aragón, pues Martí de Riquer dató, como la más antigua, la del sello heráldico de Bartomeu de Morlanes, de 1282,⁶⁸ datación muy cercana a la aquí presentada.

Por lo que respecta a los cincuenta y seis escudos de la galería de la casa, sin duda representan las armas heráldicas de la familia Abri, que, según los armoriales conservados, apare-

61 BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: "Historia de la casa...", p. 404.

62 GARCÍA CARRAFA, A.; GARCÍA CARAFA, A.: *El solar catalán...*, p. 368.

63 MIRET I SANS, J.: *Les cases de templers...*, p. 96.

64 MIRET I SANS, J.: *Les cases de templers...*, p. 123.

65 BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: *Nobiliario mallorquín*, Palma, 1996, pp. 139-140.

66 MUNTANER, R.: *Crònica*, ed. ESCARTÍ SORIANO, V. J., II, Valencia, 1999, p. 552.

67 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, I, p. 228.

68 RIQUER I MORERA, M. de: *Heràldica catalana, des de l'any 1150 al 1550*, I, Barcelona, 1983, p. 256

cen como: de oro, un árbol de cinco ramas de sinople.⁶⁹ Aunque en los escudos de la casa, aparte del árbol, como ya se ha dicho, aparece una banda cargada con tres letras G, letras que hacen referencia al nombre de Guillem, Guillem Abri. Si atendemos a los ejemplos que se han conservado, no es habitual el uso de la banda sobre las armas plenas de un linaje, aunque tampoco es del todo extraño. Se ha documentado un ejemplo muy parecido en la portada blasonada del libro de la porción del pavorde de Tarragona en Mallorca, la cual reúne las actas comprendidas entre los años 1386 y 1391⁷⁰ (fig. 4).

El escudo cuadrilongo, acabado en punta, muy deteriorado, aparece con el campo encarnado, sin posibilidad de distinguir ninguna figura heráldica; presenta una banda de azur cargada con tres letras B de plata. La caligrafía vuelve a manifestarse en gótica libraria. Seguramente, estas armas pertenecieron a Tomàs de Bacó, pues, durante aquellos años, ocupó el cargo de procurador del pavorde de Tarragona en la isla. En todo caso, debemos situar la construcción de los escudos, al igual que el resto de la galería, a finales del siglo XIII o las dos primeras décadas del siglo XIV.⁷¹

S'Esperó d'en Clapers

No mucho tiempo después de la campaña arqueológica de la casa de la calle de Martí Feliu núm. 7, se descubrieron, con gran sorpresa, cuatro capiteles blasonados, tres de ellos con el mismo escudo de la flor de lis y la cruz, en la casa de la calle de la Puresa núm. 2 de Palma. Se trata de unos buenos ejemplos de piedras armeras, de buena labra, las cuales conservan parte de la policromía original. Enseguida se relacionaron los dos inmuebles, al estar blasonados por los mismos escudos de campo de azur y con la flor de lis y la cruz, que, como se ha explicado, pudieron haber pertenecido al linaje de los Despuig medievales.

Estos escudos, cuadrilongos apuntados, blasonan los cuatro capiteles que sostienen los arcos de la entrada, de tres crujías, de dicho inmueble. Debido a la forma que describe en planta y alzado, esta casa es conocida popularmente, todavía hoy, como *s'Esperó* ('el Espolón'), y en la documentación de la Edad Moderna se localiza y denomina como *s'Esperó d'en Clapers*. Como se acaba de decir, en la entrada, tres de los escudos presentan la siguiente descripción: de azur, una flor de lis *floroné*⁷² —es decir, con dos pistilos que aparecen entre los pétalos de la flor— superada por una cruz griega patada (fig. 5); el cuarto se trata del escudo de la familia Dezclapers, el cual, debido a la pérdida de su policromía, aparece, sobre un campo de color indefinido, una villa amurallada flanqueada por dos torres almenadas; la villa se ve superada por tres clavos con argollas, colocados en palo sobre las dos

⁶⁹ BARCELÓ ADROVER, P.; MESQUIDA AS, M.: *Els escuts...*, p. 161. También aparece así en BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: *Nobiliario mallorquín*, p. 20.

⁷⁰ ARM, Prot., T-19, portada.

⁷¹ En 1301, Guillem Abri vivía (ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, p. 118) y, como ya se ha visto, en 1332 había fallecido. Tuvo un hijo, Guillemó, que todavía lo tenemos documentado en la casa en 1336: *La ila d'en Guillem Abri. La dona na Menseya, muller qui fo d'en Guillem Abri e-n Guillemó Abri, son fil: XVI s.* MIRALLES I MONTSERRAT, J.: *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, Barcelona, 1997, p. 168. Años más tarde se conocería como casa que fue de Guillem Abri, *hereu de Guillem Abri o de Joan Abri* —hubo dos Joans, nieto y biznieto de Guillem, documentados en 1363. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins...*, II, pp. 106 y 111. Con estos datos queda claro que el escudo de la galería perteneció a Guillem Abri, quien murió en el transcurso de las dos primeras décadas del siglo XIV. Todo hace pensar que la galería se realizó a finales del siglo XIII.

⁷² Para la descripción de esta figura heráldica, utilizo la denominación propuesta en Riquer i Morera, M.: *Heráldica catalana...*, I, pp. 266-267. Otros autores la denominan *flor de lis italiana*. GARCÍA-MENACHO Y OSSET, E.: *Introducción a la heráldica y manual de heráldica militar española*, Madrid, 2010, p. 48.

torres y la puerta de acceso a la villa (fig. 6). De los cuatro escudos que blasonan los capiteles de la entrada, dos aparecen sujetos por sendos tenantes, mientras que los otros dos lo están por sendos soportes, representados como animales fantásticos alados —parecidos al murciélago— sacados del repertorio del bestiario medieval. Finalmente, la labra de estos capiteles presenta a los escudos descansando sobre una ménsula con formas de hojas vegetales, a la manera de un *cul de llàntia*. La traza de estas piedras armeras es puramente medieval y, a simple vista, las podemos datar, *grosso modo*, entre los siglos XIII y XIV. Más adelante volveremos sobre estos escudos.

En el piso principal de la casa, encima de los arcos blasonados que se acaban de describir, se alza una sala de grandes dimensiones —*una sala de tinell*—, tanto de alto como de ancho, que presenta una techumbre de madera, las vigas de la cual, en su parte central, descansan sobre una gran jácena que divide la sala en dos crujías. Dicha jácena reposa sobre sendas ménsulas de madera empotradas en los muros laterales, las cuales no son las antiguas, pues las originales, arrancadas de los muros en el transcurso de alguna reforma, ahora descansan en el suelo de la sala, pasando así a formar parte del decorado. Ambas ménsulas están blasonadas con sendos escudos en forma de tarjetas,⁷³ a la italiana, con escotadura. En uno de ellos se describe la flor de lis y la cruz (fig. 7), mientras que en el otro se representa la villa con las dos torres y los tres clavos de argollas (fig. 8). Ambos escudos están timbrados por un elmete, con burelete y lambrequines en forma de grandes hojas de acanto, y los corona una cimera en forma de dragón dorado. Los timbres de ambos escudos son deudores de las formas borgoñonas.

Es conocida la influencia que ejerció sobre los caballeros de la Corona de Aragón de principios del siglo XVI el trabajo de Jean Gentilhomme, conocido en Barcelona como Joan de Borgonya, que en 1519 pintó cincuenta escudos en el coro de la catedral barcelonesa a raíz del capítulo de la orden del Toisón de Oro que allí se celebró.⁷⁴ Según Joaquim Garriga, *Joan de Borgonya trabajó bajo un control estricto por parte del comitente y responsable —en último término el rey de armas Toisón de Oro, Thomas Isaac— y, a partir de unas instrucciones y modelos muy precisos, no solo en todo lo referente a los blasones, sino también al tipo de presentación general de los mismos escudos.*⁷⁵ Es decir, los escudos se realizaron según la costumbre borgoñona y *les belles pintures heràldiques dels escuts cridaren l'atenció des del primer moment.*⁷⁶ Los timbres de los dos escudos que blasonan las antiguas ménsulas de la gran sala de la casa de s'Esperó presentan una clara influencia borgoñona —en el uso del burelete y los exagerados lambrequines— que los sitúa cronológicamente a principios del siglo XVI, muy alejados en el tiempo de los mismos escudos de la flor de lis señalados en la entrada de s'Esperó o en Can Abri.

En otra sala de la planta principal de s'Esperó aparece otro artesonado de la tipología de los siglos XIII y XIV, es decir, con las vigas blasonadas con los tres palos de la casa real de Mallorca y cargadas con los escudos gentilicios de los propietarios del inmueble, pero que, debido

73 FLUVIÀ I ESCORSA, A. de: *Manual d'heràldica i tècnica del blasó*, Sant Feliu de Llobregat, 2011, pp. 46-47.

74 RIQUER I MORERA, M. de: *Heràldica catalana...*, II, p. 631.

75 GARRIGA RIERA, J.: "Joan de Borgonya, pintor del XIXº capítulo de la orden del Toisón de Oro", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *De la Unió de coronas al Imperio de Carlos V. Congreso internacional. Barcelona, 21-23 de febrero de 2000*, III, Madrid, 2001, p. 131.

76 RIQUER I MORERA, M. de: *Heràldica catalana...*, II, p. 631.

a un repintado muy posterior que lo desvirtúa considerablemente, hace imposible identificar los escudos representados (fig. 9). Por otro lado, en una sala abovedada del sótano, aparece una clave de bóveda blasonada con las armas de la familia Dezclapés —con el diseño medieval de la figura del palacio, sin villa ni clavos; volveremos sobre este diseño—, la cual aparece con la fecha de 1591 (fig. 10). Finalmente, en los porches de la casa, justo encima de la sala *del tinell*, aparecen unas vigas reutilizadas que sirven para aguantar el tejado. En algunas de esas vigas se ven, casi imperceptibles, restos de unos escudos —sus negativos—, concretamente, restos de los palos reales cargados con escudos gentilicios, de contorno cuadrilongo ibérico, la descripción de los cuales es siempre igual: cuatro palos, sin colores.

Delante de esta situación, se procedió a estudiar los propietarios medievales de este inmueble para intentar esclarecer la titularidad de todos estos escudos. La casa de s'Esperó, al igual que la mayoría de viviendas y manzanas colindantes, pertenecía a la porción del pavorde de Tarragona. El fondo documental del pavorde es muy incompleto en lo que concierne al siglo XIV, mientras que, para el siglo XIII, es inexistente. Si se dan datos del siglo XIII es gracias a los títulos de compra del siglo XIV que se remontan, en algún caso, al siglo anterior. La relación de propietarios que se han documentado en s'Esperó es la siguiente:

1229. Jaime I.

1230. Pavorde de Tarragona.⁷⁷

12??? Ramon de Vallgornera (*Valle Guarneria*), procurador del pavorde de Tarragona.⁷⁸

1273. Ramon de Vallgornera, hijo o nieto del anterior.⁷⁹

1273. Pere de Montfullà (*Monte Fuyllano*), heredero de Vallgornera.⁸⁰

1305. Guillem de Voltra (*Avoltra*).⁸¹

1340. Joan de Voltra (*Vuulter*).⁸²

1340. Heredero (su hijo Joan) de Guillem de Voltra (*Vulturi*).⁸³

1349. Ramon de Capcir, jurisperito.⁸⁴

1371. Heredero del venerable Ramon de Capsir, *quondam*.⁸⁵

1379. Herederos de mosén Ramon de Capcir.⁸⁶

1392. Calle de Mosén Ramon de Capsir.⁸⁷

1397. Seguramente la casa de s'Esperó ya pertenecía a Francesc Morro.⁸⁸

77 PERÉZ MARTÍNEZ, L.: "Corpus documental balear (I). Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, 1, 1977, pp. 30-32.

78 ARM, Prot., T-1, f. 1v.

79 ARM, Prot., T-1, f. 1v.

80 ARM, Prot., T-1, f. 1v.

81 ARM, Prot., T-1, f. 1v.

82 ARM, Prot., T-6, ff. 6r-9v.

83 ARM, Prot., T-6, ff. 6r-9v.

84 ARM, Prot., T-7, f. 76r.

85 ARM, Prot., T-14, f. 142v.

86 ARM, Prot., T-50 (cabrevación del pavorde de Tarragona), f. 43r. En dicha *capbreuació* se documenta, finalmente, el apellido de Magdalena —y no Margarita— Febrer, esposa de Joan Artús, mercader, que encargó el retablo de San Mateo y San Francisco de la catedral de Mallorca, blasonado con las armas heráldicas de ambos linajes del matrimonio. ARM, Prot., T-50, f. 35r. Sobre esta cuestión, véase BESTARD CLADERA, B.: "Déus e sent Jordi...", p. 84.

87 ARM, Prot., T-20, f. 30v.

88 ARM, Prot., T-20, f. 244r. En este documento aparece la filiación de esta familia de notarios y jurisperitos. En 1397, se documenta que Bartomeu Morro —ya fallecido— había sido notario y esposo de Elisenda. De este matrimonio se

1414. La acequia de la ciudad discurre en la misma fuente, dicha de *Mosén Ramon de Capsir* (esquina con la calle del Forat, hoy Miramar).⁸⁹

1427. Calle de Mosén Ramon de Capcir.⁹⁰

1448. Elisabet, esposa del fallecido Francesc Morro, establece unas casas y un horno a Jordi Torrent, panadero. Dichas casas están contiguas a las de la viuda Elisabet y su hijo Bonifaci, doctor en leyes y ciudadano de Mallorca, es decir, s'Esperò.⁹¹

1457. Bonifaci Morro.⁹²

1469. Agnès, mujer del caballero Damià de Dameto, ya fallecido, redime a Bonifaci Morro de unos censales que había sobre su casa (s'Esperò). Los Dameto fueron los herederos de los Capcir.⁹³

1491. Pere Joan Morro, hijo de Bonifaci, ciudadano de Mallorca.⁹⁴

1491. Pere Joan Dezclapés, doncel de Mallorca, de 32 años de edad⁹⁵ (acta de compra).⁹⁶ A partir de entonces, la casa será conocida durante muchos años como *s'Esperò d'en Clapers*.

Cabe decir que la casa de s'Esperò formó parte de una pequeña manzana —en forma de espolón, de ahí el nombre— que estaba delimitada por las calles de Mosén Ramon Capcir (actual de la Puresa); calle del Forat (actual Miramar), calle de la Portella d'en Fuser (o de la Mar, o *Portella del Paborde*) y el callejón que unía las dos últimas calles citadas. De este callejón, en la actualidad, solo queda la calle de Ginard, pues el resto fue urbanizado en el siglo XVIII, quedando así unidas las dos manzanas. Los Fuser —familia de juristas— que dan nombre a una de las calles fue una de las familias que obtuvo de Ramon de Vallgornera no pocas propiedades de las calles Portella y Forat. Estos fueron vecinos, durante siglos, de la casa de s'Esperò, pues aparecen constantemente en los lindes de dicha casa, por lo menos, desde 1305 hasta 1491.

Del elenco de propietarios de la casa se puede inquirir que ninguno de ellos fue caballero, pues todos fueron ciudadanos de Mallorca, muchos de ellos relacionados con el mundo profesional de la jurisprudencia. Es inimaginable que los escudos de la entrada se realizaran *in situ* en esa casa durante los siglos XIII, XIV y XV. Pere Joan Dezclapers, al comprar el inmueble en 1491, se convirtió en el primer doncel de dicha casa. Este dato, junto al hecho de saber que se hizo una obra muy importante a principios del siglo XVI —los escudos a la borgoñona—, lleva a pensar que los escudos de la entrada de la casa —los que están en los capiteles— fueron colocados por Pere Joan Dezclapers. Es decir, que ni Ramon de Vallgornera, que ni era caballero, ni portaba esas armas heráldicas, ni los Voltra, ni los Capcir, que tampoco nunca fueron caballeros, blasonarían su casa con el escudo de un cruzado. Los Morro, jurisperitos que vivieron durante tres generaciones en la casa, sí que sabemos que

documentan dos hijos: Bartomeu, también notario, y Francesc, jurisperito y casado con Elisabet. Esta Elisabet era hija del jurisperito Viladesters y de Laurencia. En 1448, se documenta a Elisabet, ya viuda, viviendo en s'Esperò. Por lo tanto, en 1397, Francesc Morro y Elisabet estaban casados y debían vivir en s'Esperò, no muy lejos de la casa familiar que se quedó su hermano Bartomeu.

89 ARM, Prot., T-23, f. 159r.

90 ARM, Prot., T-24, f. 80r.

91 ARM, Prot., T-26, ff. 38v-39v.

92 ARM, Prot., T-27, ff. 34v-36r.

93 ARM, Prot., T-29, ff. 64v (aparece Domingo Dameto, en 1453, como heredero de los Capcir) y 149r.

94 ARM, Prot., T-31, f. 104r.

95 Ya era doncel en 1482. ARM, Prot., T-29, f. 284r.

96 ARM, Prot., T-31, f. 104r.

pusieron sus escudos, los cuales han sobrevivido en las vigas —reutilizadas— del porche de la casa (fig. 11). Efectivamente, de acuerdo con los hermanos García Carraffa, las antiguas armas heráldicas de los Morro de Mallorca fueron: de oro, tres palos de sable. Es cierto que en las vigas de la casa no aparecen tres palos, sino cuatro; no obstante, no hay que hacer demasiado caso al número de palos, pues este puede variar según la época, máxime cuando la descripción heráldica que hacen los hermanos García Carraffa procede de los Morro Pastor, condes de Santa Maria de Formiguera y, por lo tanto, no volvemos a tener sino ecos de una heráldica más antigua. Como ya se ha advertido, el diseño y decoración de las vigas y escudos de Morro sigue la misma traza de los artesonados datados en los siglos XIII y XIV. Teniendo en cuenta que los Morro debieron ser propietarios de la casa hacia 1397,⁹⁷ seguramente estamos ante un artesonado de esta tipología con la datación más moderna de los que se han podido documentar hasta el momento.

Por tanto, cabría la posibilidad que los escudos de la entrada, concretamente los que describen la flor de lis, fuesen trasladados a la casa procedentes, precisamente, de la casa anteriormente estudiada: Can Abrí. Recordemos que la compra de la casa de s'Esperó se efectuó en 1491, y que Can Abrí, desde 1517 a 1529, perteneció a Romeu Dezclapers, hermano de Pere Joan.⁹⁸ Las fechas coinciden: en 1519 tiene lugar la celebración del capítulo del Toisón de Oro, y hasta 1529 Pere Joan pudo trasladar las piedras armeras de la flor de lis de Can Abrí a s'Esperó. Este traslado no se ha podido documentar, pero, si no fue así, no hay muchas más explicaciones. Pere Joan era hijo de un caballero, Macià Dezclapers, que, a su vez, era hijo de Juan y, a su vez, hijo de Bernat. Este último, el bisabuelo de Pere Joan, está documentado en 1396 como mercader de Mallorca, mientras que su abuelo Juan es denominado *ciudadano de Mallorca*. Este ascenso social, de mercaderes a caballeros, fue una realidad de algunas familias mallorquinas a finales de la Edad Media. No es aventurado pensar que Pere Joan Dezclapers, después de comprar s'Esperó, realizase obras importantes con la intención de procurarse una casa digna de su condición. Construyó una entrada de tres crujías, aprovechó y colocó los antiguos capiteles con la flor de lis de los Despuig e hizo labrar un cuarto capitel con sus armas —la villa con los clavos—, a la manera de los otros tres antiguos.⁹⁹ Al mismo tiempo, los mandó repetir, haciéndolos tallar en una de las ménsulas de la gran sala de s'Esperó; eso sí, aquí las hizo representar a la manera más a

⁹⁷ Por desgracia, no se ha podido encontrar el título de compra de la casa por parte de Francesc Morro, pero, seguramente, la casa la debió comprar muy a finales del siglo XIV o principios del siglo XV, pues recordemos que en 1397 Francesc Morro ya estaba casado con Elisabet, la cual todavía vivía en la casa con su hijo Bonifaci en 1448.

⁹⁸ Pere Joan (nació en 1459), Romeu (nació en 1460), Miquel (nació en 1462) y Pelay Dezclapers (nació en 1464) eran hermanos, hijos de Macià Dezclapers, caballero, y de Esclaramonda Fuster, heredera de su padre Joan Fuster. En 1482, estos cuatro hermanos son denominados *donceles de Mallorca* y donaron una casa, bajo alodio del pavorde de Tarragona, a su madre, situada en la calle de la Portella —actual núm. 6— y el callejón que iba a la calle del Forat. Por las otras lindes sabemos que se trata de la casa que había sido de Bartomeu Besers —comprada a Pere Fuser en 1357 (ARM, Prot., T-10, f. 18r)— y en cuyo artesonado hizo poner su escudo, de oro (o plata) un león de gules (fig. 12), y que luego, seguramente por matrimonio, pasó a los Armadans —que portaban una torre como figura heráldica (ARM, Prot., T-23, f. 209r). Es decir, la que hacía esquina con la calle Portella y el callejón que lindaba con s'Esperó (ARM, Prot., T-29, f. 284r). La viuda Esclaramonda ya debía vivir allí, por lo menos, desde 1478, pues aparece junto a sus hijos en la talla de ese año. BARCELÓ CRESPI, M.: *La ciutat de Mallorca en el trànsit a la Modernitat*, Palma, 1988, p. 189.

⁹⁹ Aunque parece clara la intención del escultor de querer hacer un escudo a la antigua, con la misma traza que los escudos de la flor de lis, realmente no lo consigue, especialmente al diseñar la villa con las torres, cuyas formas de representación se alejan bastante de las villas y castillos representados en el siglo XIII y XIV. Ello se observa en las dimensiones exageradas de los vanos de las torres y la coronación de las mismas con una terraza almenada, formas todas ellas muy alejadas de los diseños medievales y, en cambio, concordantes con las representaciones del siglo XVI. Sobre representaciones heráldicas del siglo XVI, véase RIQUER I MORERA, M. de: *Heráldica catalana...*, II, pp. 383-414.

la moda de la época: a la borgoñona. Así quedaban enlazados el pasado con abolengo y el presente con la magnificencia de la sala del *tinell*, blasonada con la nueva heráldica. En cuanto al escudo de la villa con los clavos con argollas, no son sino una redefinición de las antiguas armas heráldicas de los Dezclapers. Efectivamente, en la Edad Media, esta familia portaba como escudo: de gules, un palacio (o casa) de oro. Así aparecen en los restos de un retablo medieval, conservado en la actualidad por los descendientes de los Dezclapers (fig.13). El diseño se asemeja mucho, por ejemplo, al del linaje medieval de los Sales mallorquines medievales: de azur, un palacio (o casa) de oro. Los escudos de esta familia se han conservado en un artesonado de lo que fue su casa, por lo menos, entre 1330 y 1402 (fig. 14); la cual está situada en la calle de la Puresa núm. 6, al lado de s'Esperó.¹⁰⁰ Allí se conserva un artesonado de tipología medieval, con las vigas blasonadas con los palos de los reyes de Mallorca y cargadas con las armas de los Sales —que en la documentación aparece casi siempre en latín: *Salis*. Los miembros de esta familia Sales son denominados siempre, durante todo el siglo XIV y principios del siglo XV, ciudadanos de Mallorca y, por lo tanto, no pertenecen al estamento de donceles o caballeros. Se quiere decir con todo esto que los Dezclapers, mientras fueron mercaderes y ciudadanos de Mallorca, blasonaron sus escudos con la casa o palacio, de forma muy semejante a los Sales. Ahora bien, consciente del ascenso estamental de su familia, quizás Macià Dezclapers, el primero en convertirse en caballero, quisiese dar un carácter más militar o caballeresco a sus armas heráldicas y enlazarlas con algún caballero antiguo. Ello explicaría la descripción de uno de los escudos que blasonan la sillería gótica del convento de San Francisco de Palma, uno de los que todavía no se había podido identificar a su benefactor. La descripción es: partido en palo. En el primero: una flor de lis superada por una cruz griega patada —parcialmente mutilada—; en el segundo: un castillo con dos torres, superado por tres clavos con argolla colocados en palo sobre las torres y sobre el portal de entrada (fig.15). Es decir, los dos escudos que aparecen en la entrada y en las ménsulas de la gran sala de s'Esperó. De acuerdo con Gabriel Llompart, esta sillería data de 1447,¹⁰¹ por lo que el escudo tuvo que ser encargado por Macià Dezclapers, pues, cuando se contrató a Macià Bonafé para que realizase la sillería, todavía faltaban doce años para que naciera su hijo Pere Joan.

Por tanto, si estamos en lo cierto, Pere Joan Dezclapers, al comprar la casa de s'Esperó en 1491, no hizo sino que reproducir las armas heráldicas usadas por su padre Macià, que se había convertido en el primer miembro de su familia en ser caballero. Por desgracia, no se dispone de los enlaces matrimoniales de sus antecesores, a excepción del de su madre. Se desconoce si entroncaron de alguna manera con los Despuig. Documentar este enlace justificaría la recuperación del escudo de la flor de lis por parte de Macià Dezclapers. En todo caso, aunque no se haya podido documentar el enlace genealógico, sí que se pueden establecer los lazos de los Dezclapers con la orden del Hospital de San Juan de Jerusalén.

100 Hacia 1330, la casa era de Ramon de Sales; en 1337, de Jaume de Sales (ARM, Prot., T-4, f. 105r), y, a partir de 1354 (ARM, Prot., T-9, f. 55r) hasta 1402 (ARM, Prot., T-22, f. 100r), sus propietarios siempre se denominan Jordi de Sales.

101 Esta sillería gótica hoy está dividida en dos. Una parte se conserva en la iglesia de San Francisco de Palma, mientras que la otra, donde está el escudo de los Dezclapers, se halla en la iglesia parroquial de Porreres. La mayoría de esas sillas aparecen blasonadas con las armas heráldicas de sus benefactores: Zaforteza, Torrella, Pacs... LLOMPART MORAGUES, G.: "Miscelánea de arquitectura y plástica sacra mallorquina (siglos XIII-XVII)", *Analecta Sacra Tarraco-nensia*, 46, 1973, p. 91.

Efectivamente, sabemos que Domingo y Macià Dezclapers, hijos de Pere Joan, ingresaron en la orden hospitalaria, llegando a ser caballeros profesos.¹⁰²

Se desconocen las vicisitudes que tuvieron estos escudos, pero sí que se sabe que las generaciones posteriores de los Dezclapers no usaron este diseño heráldico, sino que mantuvieron el original, el del palacio (o casa), tal como lo atestiguan la clave de bóveda de s'Esperó y los armoriales mallorquines de los siglos XVIII y XIX.

102 BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: *Nobiliario mallorquín...*, p. 135.

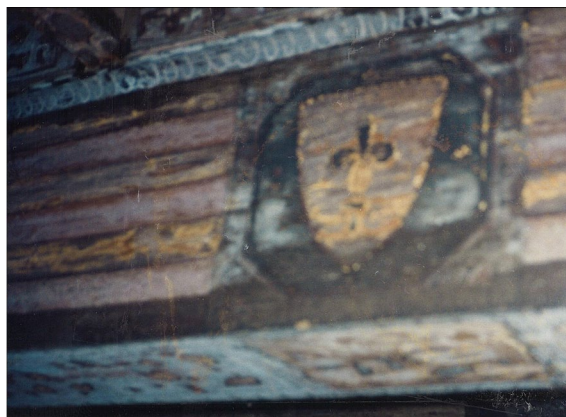

Fig. 1. Detalle del artesanado de entrada de Can Abri, en donde se pueden apreciar los escudos blasonados con la flor de lis y la cruz patada. Fotografía del autor.

Fig. 2. Escudo con la flor de lis y la cruz patada que blasona una de las jambas de una ventana coronella de Can Abri. Fotografía del autor.

Fig. 3. Detalle de uno de los escudos de los Abri que blasonan la galería medieval de Can Abri. Fotografía del autor.

Fig. 4. Escudo que blasona el libro de actas de la porción del pavorde de Tarragona en Mallorca entre 1386 y 1391. ARM, Prot., T-19. Fotografía: Arxiu del Regne de Mallorca.

Fig. 5. Escudo con la flor de lis y la cruz patada en uno de los capiteles de la entrada de s'Esperó d'en Clapers. Fotografía del autor.

Fig. 6. Escudo de los Dezclapers que blasona uno de los capiteles de la entrada de s'Esperó d'en Clapers. Fotografía del autor.

Fig. 7. Ménsula blasonada a la borgoñona con la flor de lis y la cruz patada, la cual formó parte de la sala del *tinell* de s'Esperó. Fotografía del autor.

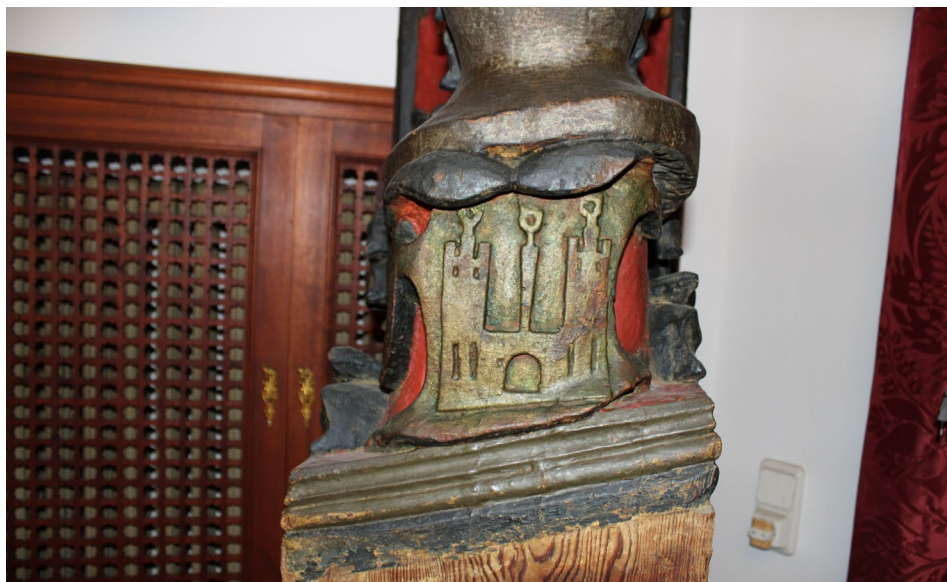

Fig. 8. Ménsula blasonada con las armas heráldicas, a la borgoñona, de los Dezclapers, la cual formó parte de la sala del *tinell* de s'Esperó. Fotografía del autor.

Fig. 9. Escudo repintado —y, seguramente, muy alterado— en el artesonado en la primera planta de s'Esperó. Fotografía del autor.

Fig. 10. Escudo de los Dezclapers en una de las bóvedas de s'Esperó. Fotografía del autor.

Fig. 11. Restos de uno de los escudos de los Morro que se localizan en las vigas reutilizadas en los porches de la casa de s'Esperó. Fotografía del autor.

Fig. 12. Escudo de los Besers en un artesonado de la casa de la calle de la Portella, núm. 6. En 1357, Bartomeu Besers compró la casa a Pere Fuser. Fotografía de José Morata.

Fig. 13. Escudo medieval de los Dezclapers. Colección particular. Fotografía del autor.

Fig. 14. Escudo de los Sales. Fotografía del autor.

Fig. 15. Escudo, quizá del caballero Macià Dezclapers, en la sillería gótica que en su día formó parte del coro de la basilica de San Francisco de la ciudad de Mallorca (1447). Fotografía del autor.

NOTES SOBRE LA IL·LUMINACIÓ A LES LLARS DE LA CIUTAT DE MALLORCA EN ELS DARRERS TEMPS MEDIEVALS

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: El present article tracta sobre les diferents maneres d'il·luminar les cases medievals de la ciutat de Mallorca durant els darrers anys de l'edat mitjana. A partir del buidatge de nombrosos protocols notariais, s'han pogut identificar els objectes que els homes i dones medievals utilitzaven per portar la llum a les seves llars. Al mateix temps, els estris localitzats en cada casa són un índex de la condició social dels seus habitants, ja que no totes les llars eren il·luminades de la mateixa manera.

Paraules claus: il·luminació, Mallorca, vida quotidiana.

Abstract: The present article addresses the different ways to light up the medieval houses in the city of Mallorca during the late Middle Ages. Based on numerous notarial protocols, it has been possible to identify the objects that medieval people used to bring light into their homes. At the same time, the objects located in each house are an indication of the social status of its inhabitants, due to not all the houses were lit at the same way.

Keywords: Lighting, Mallorca, Daily Life.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 7 de novembre de 2023.

Abreviatures: ARIM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Prot. = Protocols.

Introducció

La manera com s'enlluminaven les cases, almenys a l'edat mitjana, ha estat molt poc tractada tant per la historiografia mallorquina com per la historiografia en general.¹ Així, diversos autors que han estudiat la vida quotidiana medieval tot just s'hi refereixen i no li dediquen gaire atenció.² Es coneix més per al cas d'edificis religiosos.³

La imatge de constant lluminositat en la vida actual —singularment, als països més desenvolupats—, a les llars, carrers i places, res té a veure amb la situació que imperava abans de la invenció de l'electricitat. De fet, la llum està tan present que adesiara es parla de contaminació lumínica.

Des d'èpoques remotes, l'home ha fet ús de la il·luminació artificial mitjançant el foc, sobretot. Així, la fusta, la cera d'abella, el seu, l'oli i altres matèries produïen claror que substituïa la llum natural del sol o la lluna quan es feia fosc. En temps més recents, el gas, el petroli i els seus derivats també han estat emprats per enlluminar. No fou fins a l'any 1879 quan Thomas A. Edison inventà el llum incandescent i començà l'era de l'electricitat que tant canviaria la vida quotidiana de les persones.

Centrant-nos a l'edat mitjana, s'ha de convenir que, durant les hores nocturnes, la gent havia d'aprendre a conviure amb la foscor. A les ciutats medievals, la vida pública s'acabava amb la posta de sol. Ja al crepuscle, es tancaven les portes de la murada, i no s'obrien fins que trencava l'alba del dia següent. La nit era temuda per ser escenari d'acció dels lladres i malfactors que aprofitaven l'obscuritat per tirar endavant les seves malifetes. Quan sonava la campana del seny del lladre, la bona gent es retirava a casa.⁴

A la ciutat de Mallorca, en senyal de festa, s'il·luminaven carrers i places amb alimares, és a dir, molts llums o, fins i tot, fogueres. Mostra de goig i alegria era que hi hagués claror a les nits, i això passava, per exemple, amb motiu d'esdeveniments relacionats amb el rei i la seva família, i també amb victòries del monarca sobre els seus enemics, que se celebraven amb l'encesa d'alimares. En alguns indrets, si s'havia de sortir de nit pel carrer, s'emprava la teia a partir d'una fusta o estella impregnada d'oli o cera.⁵

Els habitatges medievals, en general, no abundaven en finestres. Les obertures eren considerades punts que debilitaven l'estructura de l'edifici i exposaven la llar a les inclemències meteorològiques de fred i calor. D'aquesta manera, la il·luminació natural provinent de l'exterior era limitada. El vidre i l'alabastre, muntats sobre estructures de plom, eren materials que podien cobrir el buit de les finestres, però resultaven molt costosos; la manera més

¹ DEL BO, B.: *L'età del lume. Una storia della luce nel Medioevo*, Bolonya, 2023. L'autora diu que *Dell'illuminazione artificiale poco si è scritto finora*.

² A tall d'exemple, no en consta cap referència en l'exhaustiva relació bibliogràfica recopilada per RODRÍGUEZ LATORRE, L. E; SÁENZ PRECIADO, P; SIGÜENZA PELARDO, C.: "Vida cotidiana en la Edad Media: bibliografía", a IGLESIA DUARTE, J. I. (coord.): *La vida cotidiana en la Edad Media. VIII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 4 al 8 de agosto de 1997*, Logronyo, 1998, p. 407-483.

³ N'és una bona mostra el llibre de VINCENT, C.: *Fiat Lux. Lumière et luminaires dans la vie religieuse du XIIIe au XVIe siècle*, París, 2004.

⁴ BATLLE I GALLART, C.; VINYOLÉS I VIDAL, T.: *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, 2002, p. 108.

⁵ POUNDS, N. J. G.: *La vida cotidiana. Historia de la cultura material*, Barcelona, 1992, p. 255.

assequible era usar fustes o teles (draps encerats). Més que finestres, sovint eren finestrons.⁶ I el mateix passava en un castell o en una església.

No obstant això, els albergs de famílies benestants tenien finestres que miraven a la carrera, al pati o al corral, dels quals resten mostres perceptibles que fan palesa una vertadera gamma d'obertures a l'exterior. A la ciutat de Mallorca subsisteixen pervivències d'exemplars, tangibles i visibles, de finestram d'època medieval, el conjunt del qual contemplava espais quadrats i rectangulars, finestres geminades, finestres coronelles o grans finestrals de mainell i muntant, entre les principals obertures al carrer de la casa gòtica; deixam de banda els portals.⁷

En l'àmbit arxivístic, a través dels inventaris *post mortem* conservats en els protocols notariais, s'han conservat dades per arribar a un coneixement, més o menys aproximat, de quins objectes d'il·luminació hi havia a les cases, així com el material i altres característiques d'aquests estris, i també el número.⁸ Arqueològicament, no són tantes les referències, la qual cosa dificulta una coneixença més profunda d'aquest apartat cabdal de la cultura material, pel que fa, especialment, a formes, dimensions, etc.⁹ La presència d'alguns d'aquests atuells, exposats en museus, pot apropar-nos a la seva identitat material. D'igual manera, l'observació de la pintura gòtica pot proporcionar informació complementària i de gran interès.

En aquest article proposam un recorregut per diferents cases de la ciutat de Mallorca en els darrers temps medievals per contemplar diferents estaments socials i professions, amb el suport de dades extretes, generalment, d'inventaris *post mortem*, d'entre els molts servats a l'Arxiu del Regne de Mallorca; la intenció és entreveure la manera com s'il·luminaven els habitatges. Val a dir que la diferenciació social també es manifestava en l'ús dels objectes que feien llum a l'espai més privat, com era la casa.

Entre la necessitat i el luxe

Les cases més modestes, que disposaven de poques estances —de vegades una sola—, solien aprofitar el foc de la xemeneia per cuinar, encalèntir i, també, per fer llum. Cal indicar que no totes les cases tenien xemeneia, i el foc es podia encendre en qualsevol racó.

⁶ Els finestrons eren gairebé l'única obertura per entrar la claror en els habitacles més senzills. En un document datat el 5 de febrer de 1306, sor Maria Torre, abadessa del monestir de Santa Clara, amb el consentiment de les monges, venia un trast per edificar unes noves cases a Guillem Vadell i altres. Entre les condicions, el comprador no podia obrir finestres que mirassin al monestir (un dels confrontants), però sí finestrons en el cas que fos indispensable: *possitis ibi facere lucernas si necesse fuerit ad claritatem recipiendam*. Sens dubte, s'imposava el respecte a la clausura monacal per sobre l'accés a la claror. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins de l'arxiu parroquial de Santa Creu*, I, Palma, 1989, p. 40 i 60. Sovint sorgien problemes entre veïns per qüestions que afectaven la visibilitat o la intimitat. Això ho estudiaren, per al cas valencià, FAUS FAUS, M.; BELENGUER GONZÁLEZ, A.; ALMENAR FERNÁNDEZ, L.: "Obras privadas, conflictos, arbitrajes y pactos: la transformación del espacio en Valencia en el siglo XV", a SOLÓRZANO TELECHEA, J. À.; HAEMERS, J. (coords.): *El uso social del espacio en las ciudades europeas de la Baja Edad Media. XVIII Encuentros Internacionales del Medioevo. Nájera, 25-26 de noviembre de 2021* (en premsa).

⁷ BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica a la ciutat de Mallorca*, Palma, 2009, p. 41-45.

⁸ En relació amb l'interès dels inventaris *post mortem* com a font per a la història del consum i el nivell de vida a l'edat mitjana, cal tenir present, entre altres, ALMENAR FERNÁNDEZ, L.: "Los inventarios *post mortem* de la Valencia medieval. Una fuente para el estudio del consumo doméstico y los niveles de vida", *Anuario de Estudios Medievales*, 47/2, 2017, p. 533-566.

⁹ És interessant remarcar que la il·luminació domèstica és bastant coneguda a les cases andalusines gràcies a una molt abundant documentació arqueològica, fins al punt que es conserven restes suficients per definir formes, característiques tècniques i decoració. ROSSELLÓ BORDOY, G.: *El ajuar de las casas andalusies*, Màlaga, 2002, p. 45.

Els aparells d'il·luminació, a la casa medieval, es concentraven en espais específics, aquells que més usaven els habitants de la llar. No n'hi havia en tots els indrets de la casa, i, per això, molts eren mòbils. Uns exemples de diferents contrades mostren gairebé el mateix.

A l'hàbitat urbà de la Barcelona del segle XIII, la major part de les gentes vivien en cases petites i fosques, i la il·luminació es feia amb llànties d'oli o amb canelobres amb espelmes de cera o seu.¹⁰ Les candeles, blanques, a les cases dels rics es guardaven en candelàries quan no s'utilitzaven.¹¹ A Lleida, les capsas que servien per guardar les candeles —i altres objectes— rebien el nom de *candeleros*.¹² A les terres de la comarca del Berguedà, i, més concretament, a la vila de Berga, els utensilis per fer llum a l'àmbit domèstic, durant els segles XIV i XV, s'aixoplugaven de manera preferent a la sala, menjador, cuina i cambra, i, més aviat, eren pocs. Recorrent també als inventaris *post mortem*, els noms que es relacionen són *canelobre de ferro*, *cresol*, *llanterna* i *llumener de ferro*.¹³ A Lleida, entre els objectes destinats a l'enllumenat domèstic, es troben canelobres, pagesos, llanternes, gresols, brandons i candeles en les principals habitacions de l'alberg, que eren la cambra, la sala, la cuina i la recambra. Crida l'atenció que, en la cambra, hi hagués la presència d'una grua de fusta, ara per ara un objecte no documentat a Mallorca.¹⁴ A Saragossa i, probablement, a altres localitats aragoneses, als segles XIV i XV, per fer llum a les cases s'empraven brandons blancs i candeles de seu i metxes d'oli. A més, als inventaris apareixen *las brandoneras —cajas para guardar blandones—, los candiles y candeleros —en hierro, latón, estaño o plata—, cresuellos o lámparas de aceite de hierro y latón, linternas, lantias, faroles, teas [...]*.¹⁵

Aquesta circumstància es pot fer extensiva a èpoques posteriors i a altres territoris. Sols els membres de l'oligarquia urbana disposaven de més objectes per fer llum, i més ornats. En canvi, els albergs de la gent més modesta n'acaramullaven més pocs.¹⁶ Això es pot comprovar en els exemples següents, procedents de la ciutat de Mallorca:

Nicolau Mercer, traginer. El seu domicili era a la parròquia de Sant Miquel, *in quadam traversia qui recte itur de ecclesia Sancti Anthonii Vianensis ad ecclesiam Sancti Spiritus*. Era un habitacle petit que constava de menjador i cambra. En aquesta s'hi trobaren *unam lanternam parvi valoris i quatuor lumaneria* (1409).¹⁷

10 VINYOLES VIDAL, T.: "La vida quotidiana i l'espai domèstic al segle XIII", a FERRER MALLOL, M. T. (ed.): *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, II, Barcelona, 2013, p. 137-138.

11 SABATÉ CURULL, F.: "Objectes de la vida quotidiana a les llars barcelonines al començament del segle XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 20, 1990, p. 92.

12 SÀNCHEZ BOIRA, I.: "Dins les caixes, els arribancs i els massapans. Guardar i ordenar els objectes de la casa en una ciutat medieval (segles XIV-XVI)", *La ciutat de les coses. La cultura material en la construcció de les ciutats a l'Europa medieval*, Alacant (en premsa).

13 BOLÒS MASCLANS, J.; SÀNCHEZ BOIRA, I.: "Entrem dins una casa medieval", *L'Erol. Revista Cultural del Berguedà*, 151, 2022, p. 23-24.

14 BOLÒS MASCLANS, J.; SÀNCHEZ BOIRA, I.: "Reconstruir uns espais habitats de la ciutat de Lleida als segles XIV-XVI", a GARCÍA MARSILLA, J. V. (coord.): *Espacios de vida. Casa, hogar y cultura material en la Europa medieval*, Valencia, 2022, p. 264, 268, 269, 271 i 273.

15 VILLANUEVA MORTE, C.; RODRIGO-ESTEVAN, M. L.: "Espacios domésticos y cultura material en las viviendas aragonesas. Una mirada a través de las fuentes escritas (siglos XIV-XV)", a GARCÍA MARSILLA, J. V. (coord.): *Espacios de vida. Casa, hogar y cultura material en la Europa medieval*, València, 2022, p. 226.

16 De la gent molt humil no consta inventari. Simplement, no se'n va fer perquè gairebé no tenien béns per inventariar.

17 ARM, Prot., M-100, f. 51r i 51v. A Mallorca, de manera popular, quan una casa era molt reduïda i els objectes es mesclaven, se'n solia dir que *tot era cambra i cuina*.

Baltasar Garriga, mariner. En tota la casa sols disposava d'un *lumaner vell de pochà vàlua* a la cambra i *una làntia ab sa cadena e corda vella* en el menjador (1464).¹⁸ L'alberg era modest, integrat per cambra, menjador, cuina i botiga.

Jaume Figuerola, calafat. Residia a la zona de la Pescateria. L'habitable comptava amb quatre estances, que eren cambra, menjador, cuina i entrada. Els estris per fer llum que s'hi inventariaren eren *dos canelobres de leutó guardats* a la cambra i *dos canelobres de ferro* i *huna lanta ab son gorniment* al menjador (1468).¹⁹

Joaneta, muller d'Antoni Galmés, picapedrer. Habitava una casa amb hort, situada al carrer Major de Sant Miquel. La casa estava composta per entrada, cuina, cambra i dos menjadors, un a baix i un altre a dalt. S'hi trobaren els següents objectes per enllumenar: a l'entrada, *una lanta ab son gorniment*; al menjador de damunt, *hun canelobre de leutó petit*, *hun canelobre de vidre* i *huna lanta de vidre*; a la cambra, *set ciris* i *dos lumaners vells* (1468).²⁰

Joan Cardils, flassader. Només disposava d'*hun lumener ab dos cruïlles* per fer llum a tota la casa (1500).²¹

Els membres de l'oligarquia urbana feien palès el seu predomini social amb l'habitatge i els objectes que hi congregaven, alguns d'autèntic luxe.

Lluís Sanglada, donzell. Vivia al carrer de Sant Feliu, a la parròquia de Santa Creu. Reunia un nombre així mateix significatiu de suports d'il·luminació, repartits pels diferents espais del casal. En el menjador, *una làntia ab son gorniment*; al rebost, *sis canelobres de leutó petits de diverses formes entre los quals és hun gran* i *hun lumaner de dues cruïlles vell*; a la cuina, *hun lumener gran desfet* i *una llumenera petita de leutó*; a la cambra dels escuders, *hun lumener de ferro*; al celler, *dos llumeners de ferro* (1480).²² El més probable és que els sis canelobres reservats al rebost servissin per a altres indrets quan fes falta, atès que, sens dubte, eren mòbils.

Salvador Sureda, cavaller. S'estava en un casal en *lo loc de l'Almudayna*, en el qual aplegava molts aparells per enllumenar-lo. En la sala al cap de l'escala, *hun canelobre de leutó ab una barra de ferro clavat* (en un tinell), *una antorxera de fust clavada a la paret* (després del portal del rebost) i *una làntia ab se cadena e corda qui penga en mig la sala*; a la cuina, *tres lumaners de ferro* i *dos pagesos de fust per tenir lumaners*; al rebost, *dues lànties de vidre*, *nou canelobres de leutó* i *una lumanera de leutó*; a la cambra vella, *hun salomó de sis branchas*; a la cambra nova, *hun ciri pintat de cera de una lliura e mitge liura de candeles blanchas de confraria*, *hun salomó de sis branchas qui penge en mig la cambra*; a la capella, *una làntia ab sa cadena*; a la botiga de l'oli, *una làntia ab se corda e cadena qui penge en la entrada* (1495).²³

Joan Gradolí, ciutadà. Tenia objectes per enllumenar espargits per les diferents estances de l'habitatge ubicat al carrer dels Forats, a la parròquia de Santa Eulàlia. En el retret de l'escriptori, *hun canalobre de leutó mitgenser*; al terrat, *dos canalobres de ferro*; a la cuina, *tres lumaners de ferro* i *hun pagès de fust de tenir lo lumaner*; a la cambra, *sinc ciris pintats*; a la sala, *una lumanera de leutó ab una bassineta de leutó e una cullareta de leutó a obs de la dita lumanera*, *hun pagès de tenir lo lumaner poquet lo qual se encatxe ab la taula* i *una làntia ab se cadena e corda penjada enmig la sala*; a la cambra de la sala, *hun salomó de nou branchas ab hun àngell* i *altre salomó de sis branchas qui sta penjat enmig la cambra*; a la cambra major, *tres ciris de cera blanca penjats a la paret* (1496).²⁴

La dona Joana Nadal, vídua d'Antoni Martí, ciutadà. Residia prop de la Quartera, a la parròquia de Santa Eulàlia. Arreplegava a la cambra dels escuders *quatre torretes de fust per tenir ciris*;

18 ARM, Prot., C-174, f. 46v.

19 ARM, Prot., P-362, f. 61v.

20 ARM, Prot., P-362, f. 55v, 57r i 57v.

21 ARM, Prot., T-858, f. 106v.

22 ARM, Prot., T-855, f. 92v, 98r, 102r, 107r i 108r.

23 ARM, Prot., P-451, f. 96v, 97v, 98r, 98v, 99v, 101v, 108r, 109r i 113v.

24 ARM, Prot., P-451, f. 275r, 276v, 277v, 284r, 285v, 286v, 287v i 290r.

a la recambra de les esclaves, *sis canelobres de lautó i hun salamó de sis branques petit*; a la sala, *una làntia ab son guarniment*; a la cuina, *sinch lumeners* (1504).²⁵ Gregori de Dameto, cavaller. En el seu casal, ubicat al Mercat, a la parròquia de Sant Nicolau, acaparava tot un conjunt d'estris per fer llum. Al rebost, *una lumenera de lautó ab son pom, altra lumenera ab pom de stany ab tres blens, altra lumenera de lautó ab son pom de lautó ab redorta i tres canalobres de lautó usats*; a la cuina, *hun lumener ab dos cruylles*; al pastador, *hun salamó de tres branques. Han se'n hi trobades tres bones e una trancada*; al passatge, *una antorxera ab XVIII ciriots de ceu cuberts de cera*; a la cuina nova, *tres antorxeres velles e dolentes de fust*; a la recambra, *dos trossos de antorxa e mig ciri beneyt*; a la capella, *dos salamons lo hun de XII branques, l'altre de sis branques, tres canalobres los dos grans e lo hu petit de argent marca de Mallorca de pes per tot de quatre marchs, tres onzes e mitia* (1510).²⁶

El rei Jaume III de Mallorca va fer constar a les Lleis Palatines (1337) que, almanco a la cambra on ell hagués de dormir, la il·luminació havia de ser important, com corresponia a la seva categoria de monarca. Així, *quan de nit, vulguem dormir en la cambra en la qual ens trobem, estiguin encesos contínuament un estadal, fet en forma de candela, i un ciri de mitja lliura, devora els quals es tenguin dotze candeles i quatre brandons*.²⁷

No hi ha dubte que el consum de determinats objectes per il·luminar, així com el número, demostrava la posició social de qui en feia ús.

Aparells i objectes d'il·luminació

A la ciutat de Mallorca, en els darrers temps medievals, s'empraven els aparells d'il·luminació següents, i no tots eren a cada casa:²⁸

Antorxa

L'antorxa —de vegades anomenada *torxa* o *torta*— era una candela composta de dos, tres o quatre ciris entortolligats. Podia portar-se a mà o estar col·locada en un suport o moble amb una mena de forats per aguantar-la, que es denominava *antorxera*.

Francesc de Milià, notari. Al menjador, davant la cuina, *dues antorxes de cera ab senyal de la Universitat* (1481).²⁹

Onofre Canet, notari. Tenia casa davant l'església del Sant Esperit de Roma, a la parròquia de Sant Nicolau. A la sala, *una antorxera clavada a la paret*, i, al menjador, *una antorxera ab senyals de la ciutat* (1502).³⁰

Nicolava, vídua de Francesc Rella, ciutadà. A la sala, *una antorxera de fust* (1502).³¹

Gregori de Dameto, cavaller. A la cuina nova, *tres antorxeres velles e dolentes de fust*, i, a la capella, *una antorxera de oli pintada* (1510).³²

Gabriel Joan Company. Tenia *una antorxera clavada a la paret* (1518).³³

²⁵ ARM, Prot., T-858, f. 177v, 178r, 179r, 180r i 180v.

²⁶ ARM, Prot., T-860, f. 16v, 17r, 17v, 18v, 19r, 22r, 23r i 23v.

²⁷ JAUME III: *Lleis Palatines*, I, Palma, 1991, p. 113.

²⁸ Les definicions són les que apareixen en la veu corresponent a ALCOVER SUREDA, A. M.; MOLL CASASNOVAS, F. B.: *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma, 1930-1962.

²⁹ ARM, Prot., C-174, f. 249r.

³⁰ ARM, Prot., T-858, f. 139v.

³¹ ARM, Prot., T-500, f. 22r.

³² ARM, Prot., T-860, f. 19r.

³³ ARM, Prot., R-1.018, f. 134v.

Més aviat les torxes (també els ciris) acompanyaven cerimònies importants, i, en aquest cas, n'hi havia que portaven senyals pintats.³⁴ Igualment, eren presents en els seguicis funeraris de persones de cert prestigi social, en els quals la llum tenia una forta càrrega simbòlica. És clar que la processó mortuòria era més o menys solemne segons la consideració del mort dins la jerarquia social. A tall d'exemple, Damià de Dameto, cavaller, deixava indicat, en el seu testament de 13 d'agost de 1465, com volia que fos l'acte de la seva sepultura a la capella del Corpus Christi de l'església conventual dels frares predicadors. Entre altres coses, manava que dotze pobres acompanyessin el cadàver, portant una torxa, i que altres vint-i-quatre pobres duguessin ciris, de pes de tres lliures. Un altre cas interessant correspon a la cerimònia de les exèquies i sepultura de Carles de Pomar, lloctinent general i governador del Regne de Mallorca. En el seguici, que va discórrer entre el castell reial de l'Almudaina i el convent franciscà de Jesús fora murada, no hi mancaren trenta-dos pobres amb torxes blanques, setze de les quals tenien gravats els senyals de la Universitat, mentre que les altres setze tenien el senyal del difunt.³⁵

Hi havia diferències considerables entre les exèquies de rics i de pobres, atès que la situació que havia tingut en vida el difunt es perllongava fins a la seva pròpia mort. La categoria social del difunt podia manifestar-se en el nombre de torxes i el pes de la cera present en el seguici i el funeral. Com més torxes o ciris, i, per tant, més llum, s'entreveia major pompa a glòria del difunt i de la família. La llum simbolitzava la guia per a l'ànima del mort en el seu camí al més enllà. La catedral llogava torxes i ciris, especialment en el marc de cerimònies fúnebres, a la família del difunt. No tothom en tenia a ca seva, i, a més, podien necessitar-se moltes peces si el mort pertanyia a un estament social privilegiat. Una vegada retornades a la Seu, es llogaven de bell nou mentre aguantessin la bona presència i combustió.

Candela

Consistia en un cilindre de cera, de seu o una altra matèria grassa, amb un ble que li passava pel mig, de dalt a baix, i que servia per encendre's i fer claror. Les candeles tenien formes i mides diferents, segons la funció o solemnitat de l'acte o espai al qual anaven destinades. Les de cera eren de major qualitat i de preu més elevat.

Les candeles de cera d'abella eren molt utilitzades a les esglésies i a altres espais religiosos. Hi havia gent que disposava d'un suport de fusta o metàl·lic que guardava a casa i que devia portar al temple en determinades ocasions.

Mateu Roig, donzell. A la recambra, *hun banch de tenir siris a le església* (1496).³⁶

Berenguer de Santacília, cavaller. Habitava en una casa situada a la plaça vulgarment dita *dels Sabaters*, a la parròquia de Sant Nicolau. A la cambra major, *un ferro de tenir candeles en les sglàsias* (1503).³⁷

³⁴ ARM, Prot., T-858, f. 139v.

³⁵ BARCELÓ CRESPI, M.: *Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca* (s. XV), Palma, 2019, p. 37 i 41-43.

³⁶ ARM, Prot., M-490, f. 66v.

³⁷ ARM, Prot., M-612, f. 64v.

No hi ha dubte que n'hi havia un fort consum. Els candelers les fabricaven, i els mercaders en compraven grans quantitats per ser venudes, sobretot, per botiguers.³⁸

Pere Vidal, barquer. La seva residència era en una casa —algorfa i dues botigues— en el raval *apud mollum maris in fine vici dicte carrer de la Mar*. A la cambra, *unam candelirietam anticham et parvi valoris* (1427).³⁹

Les candeles o caneles feien part de l'entorn d'algunes devocions pietoses, com les processons, a la vora de retaules o aportant llum en el culte a les imatges. Es reaprofitaven i es guardaven per a un ulterior ús en cas de no haver-se cremat del tot. A les cases s'acumulaven restes de candeles, ciris, espelmes, etc.

Ramon Vivot, cavaller. Amb casa al barri de l'Almudaina, conservava *XXV caneles de cera de Nostra Dona de Montserrat* (1497).⁴⁰

En alguns indrets de Catalunya, els candelers fabricaven creus de cera que es dipositaven sobre el cos dels difunts durant l'enterrament. Potser també produïen exvots, és a dir, peces de cera no destinades a la il·luminació.⁴¹

Les candeles primes i molt llargues rebien el nom d'*estadals*. No era freqüent que s'emprassin per fer llum en una habitació, sinó que, més aviat, es guardaven per a quan els homes de la família les havien de mester per fer part de seguicis o cerimònies de caràcter festiu o fúnebre.

Joan Falcó, notari. A l'estudi, *tres stadals blancs* (1482).

Pereta, vídua de Pere Bach, ciutadà. Al retret, *sinch estadals* (1498).⁴²

Canelobre

Utensili consistent en un peu o columna que té una o algunes dolles per sostenir verticalment una o més candeles.

El canelobre, així mateix, era present en moltes cases, col·locat damunt un moble o ficat a la paret, i el material en què s'obrava, preferentment, era el llautó.⁴³

Clara, vídua del mercader Pere Safortesa. En la despena, sota l'escala, *hun canalobre de lautó* (1435).⁴⁴

Pere Olmeda, cirurgià. A l'entrada i menjador, *un canalobra de leutó de duas candelles en la una branca trancade* (1463).⁴⁵

38 El desè capítol del *Llibre del Mostassaf* de l'any 1448 regula l'obra de cera referida a candeles i brandons. PONS PASTOR, Antoni: *Llibre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949, p. 42-43.

39 ARM, Prot., C-71, f. 190v.

40 ARM, Prot., T-858, f. 14r.

41 VELA AULESA, C.: "El control de la candelera de cera a Barcelona: una visió diacrònica (s. XIV-XV)", a CLARAMUNT RODRÍGUEZ, S. (coord.): *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, III, Barcelona, 2003, p. 1.079.

42 ARM, Prot., M-490, f. 75r

43 A Catalunya s'esmenten canelobres de paret, llevadissos i plegadissos a les estances dels castells. BOLÒS MAS-CLANS, J.: *La vida quotidiana a Catalunya en l'època medieval*, Barcelona, 2000, p. 35-36.

44 ARM, Prot C-73, f. 54r; BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)*, Palma, 2012, p. 175.

45 ARM, Prot., A-134, f. 61r.

Miquel Rossell, forner. En el menjador, *un canelobre de leutó de dues candelles* (1473).⁴⁶
Joan Remiro, notari. Al menjador o sala, *dos canelobres grans de leutó* (1497).⁴⁷
Antoni Sendra, guardià de mar. Habitava al raval de Mar, fora murada. En el menjador, *hun canelobre de lautó de una candela* (1458).⁴⁸

També hi havia canelobres de fusta, coure, ferro i estany. Més rarament, en lloc de candeles de cera, es podia cremar oli.

Jaume Guasch, remolar. Al menjador, *dos canelobres de ferre* (1433).⁴⁹
Pere Olmeda, cirurgià. A la botiga, *tres canelobres de fust per fer lum a les barbes qui servian a la botigua* (1463).⁵⁰ Els barbers i cirurgians s'assimilaven i formaven part del mateix gremi. Pere Olmeda necessitava lum a la botiga, l'espai en el qual treballava.
Pere Folcra, escrivà. Residia al barri de l'Almudaina, a la travessa dels Pintors. Havia *un canelobra d'oli de stany* (1466).⁵¹
Jordi Brondo, ciutadà. A la sala, *dues [sic] canelobres de oli* (1472).⁵²
Onofre Canet, notari. A la cambra, *hun canelobre gran de coure antich* (1502).⁵³

N'hi havia de més ostentosos, els quals són rars de trobar.

Jordi de Dameto, cavaller. A la capella del seu casal, *tres canelobres los dos grans e lo hun petit de argent marca de Mallorca de pes per tot de quatre marchs, tres onzes e mitia* (1510).⁵⁴

Un canelobre certament esplèndid, penjat del sòtil, de la segona meitat del segle XV, es localitza al monestir de Santa Maria de la Real, als afores de la ciutat de Palma actual. S'atribueix a tallers alemanys, i consta de dotze braços; les mides són 75 x 75 cm. Es desconeix quin era el seu emplaçament original. Potser algunes cases dels estaments privilegiats en pogueren disposar de semblants.⁵⁵

Per sostenir els canelobres es podia recórrer a un bastiment, a un canelobrer o a una canelobreria.

Llorenç de Marí, cavaller. A la sala, *en lo canalobrer tres canelobres d'oli e quatre de candeles* (1482).⁵⁶
Jaume Cebrià, cirurgià. En el menjador, *hun bastiment de fust acollorat de [...] per tenir canelobres* (1497).⁵⁷

⁴⁶ ARM, Prot., C-174, f. 157r.

⁴⁷ ARM, Prot., T-858, f. 30v.

⁴⁸ ARM, Prot., C-109, f. 335r; BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 198.

⁴⁹ ARM, Prot., C-73, f. 13r.

⁵⁰ ARM, Prot., A-134, f. 67r.

⁵¹ ARM, Prot., C-174, f. 56r.

⁵² ARM, Prot., A-134, f. 184v.

⁵³ ARM, Prot., T-858, f. 139v i 142r.

⁵⁴ ARM, Prot., T-860, f. 23v.

⁵⁵ CAPELLÀ GÁLMÉS, M. À.: "Las artes suntuarias en el Reino de Mallorca en la segunda mitad del siglo XV: mercados, clientes y gusto artístico", *Anales de Historia del Arte*, 24, 2014, p. 65.

⁵⁶ ARM, Prot., C-174, f. 275r.

⁵⁷ ARM, Prot., R-575, f. 80r.

Rafel d'Olesa, doctor en lleis. Residia al barri de l'Almudaina. Al menjador, *en lo canalobrer clavat en la paret sis canelobres de leutó, dos grans e quatre poquets dels quals ni ha hun trencat* (1464).⁵⁸

Miquel Pastor, paraire. Al menjador, *un canalobrer de fust ab un canelobre* (1502).⁵⁹

Joan Riera, prevere. En una cambra, *dos canalobres* (1505).⁶⁰

Crida l'atenció que, en el menjador de l'habitable d'Agustina Marçola, hi havia *tretza canalobres de leutó entichs de pintor* (1465).⁶¹ Agustina residia en una casa a l'Argenteria Vella, a la parròquia de Sant Nicolau, i era la vídua de Nicolau Marçol, pintor.⁶²

Ciri

El ciri és una candela gran de cera. Hi havia diferents mides i pesos, i, com també passava amb les candeles, es guardaven els trossos per a quan s'havien de mester de bell nou. La cera era un producte car, fins i tot més que el blat, per la qual cosa es reciclava la matèria per llevar impureses, es tornava a fondre i es fabricava de nou. Això era una bona manera de recuperar la cera usada no consumida.⁶³

La fretura de cera produïda a la terra obligava a comprar-ne a fora. Sovint els mercats que proveïen als mallorquins eren els del nord d'Àfrica. Mallorca era una via d'entrada de cera magrebina, gran part de la qual es reexportava al sud de França i Itàlia. El consum de cera, per damunt de tot en la litúrgia cristiana, dinamitzava el seu comerç.

Clara, vídua del mercader Pere Safortesa. Al terrat, *hun tros de çiri en què ha tres lliures o aquen entorn* (1437).⁶⁴

Antoni Sendra, guardià de la mar. A la cambra, *dos siris blanchs petits* (1458).⁶⁵

Pere Olmeda, cirurgià. A l'entrada, dins un cofre, *quatre ciris de benehir, vels, de pes entorn una liura* (1463).⁶⁶

Francesc de Milà, notari. A la cambra, *sis siris de sera blanca* (1481).⁶⁷

Onofre Canet, notari. A la recambra, *sinch ciris de cera ia usats e qui han cremat, entre grans e xichs* (1502).⁶⁸

Més aviat, el ciri era emprat en actes cerimonials (processons, seguicis...) que, de vegades, es llogaven als candelers.⁶⁹ La cera era molt utilitzada en la litúrgia cristiana, ja que era con-

58 ARM, Prot., M-190, f. 148r.

59 ARM, Prot., M-612, f. 34v.

60 ARM, Prot., M-612, f. 156v.

61 ARM, Prot., A-134, f. 93r; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa. Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma, 1996, p. 224.

62 SABATER REBASSA, S. M.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, p. 41-45.

63 VINCENT, C.: *Fiat Lux...*, p. 170-173.

64 ARM, Prot., C-73, f. 55r; BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 177.

65 ARM, Prot., C-109, f. 335v.

66 ARM, Prot., A-134, f. 62r.

67 ARM, Prot., C-174, f. 248r.

68 ARM, Prot., T-858, f. 139v.

69 SALES FAVÀ, L.; VELA AULESA, C.: "Llogar de ciris i revendre el refús. El consum de cera per a usos litúrgics a la Barcelona baixmedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 52/1, 2022, p. 209-234. En relació a l'ofici de candeler, vegeu CORDOBA DE LA LLAVE, R.: "La candelaría, un oficio medieval: apicultura y trabajo de la cera en la Córdoba del siglo XV", *Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos. Actas*, I, Madrid, 1990, p. 777-790.

siderada símbol de llum, símbol de Crist. A casa es podia enllumenar amb oli o seu, però la cera (ciris o candeles) acompanyava les cerimònies religioses, tant a l'interior dels temples com fora, quan la litúrgia es traslladava al carrer.

La Passi o Pàssia era una narració evangèlica de la Passió i mort de Jesucrist, que es recitava o cantava en les misses del dia del Ram i del Dimarts, Dimecres i Dijous Sant. Els preveres que la cantaven eren coneguts amb el nom de *passiers*. Hi havia gent que tenia un ciri només per a aquesta funció litúrgica.

Francí de Mora, ciutadà. Tenia casa a la parròquia de Sant Nicolau, *assats prop lo pont dels Pellissers*, on guardava un *siri blanch de la Paci* (1472).⁷⁰

Berenguer de Santacília, cavaller. El casal on vivia tenia capella i s'hi estotjava un *siri blanch per les Passis* (1503).⁷¹

D'igual manera, es feia ús dels ciris en els darrers actes religiosos d'un difunt, és a dir, la darrera comunió, extremunció i vetlla, que tenien lloc a la llar familiar. A Catalunya, al moment de la comunió i a la vetlla, es consumien ciris o brandons, quasi sempre en nombre parell, mentre que, a l'extremunció, es cremaven candeles.⁷²

Els ciris i les candeles podien ser de cera blanca o groga. La cera blanca era la que, exposada al sol, havia perdut la seva grogor natural, mentre que la cera groga o verge era la que no havia estat blanquejada, i era més econòmica. De vegades, els ciris blancs recobrien un interior de cera groga o ennegrida per haver-se cremat en un ús anterior.

Pere Font, mestre en medicina. A la cambra major, *deu ciris de cera blanca pintats de pes de quatre lliures o aquen entorn* (1434).⁷³

Llorenç de Mari, cavaller. A la cambra, *dos siris blancs deurats vells* (1482).⁷⁴

Jaume Pons, prevere. Residia a la parròquia de Santa Eulàlia, al carrer de la Portella, *assats prop lo portal de aquella*. En una cambra, a dalt al cap de l'escala, *un siri de circa dues onzes de sera lo qual sta penjat a la paret* (1495).⁷⁵

Jordi Brondo, ciutadà. A la cambra, *quatre siris beneyts obrats d'or* (1472).⁷⁶

Berenguer de Santacília, cavaller. A la capella, *dos siris blancs un de una lliura y l'altre de miga lliura* (1503).⁷⁷

Hi havia unes dates molt destacades en el calendari litúrgic, que eren la festa de Tots Sants (1 de novembre) i la festa dels Morts (2 de novembre). Els ciris (la llum com a símbol) s'oferien als difunts de la família i eren col·locats en un moble amb forats que els aguantava; era conegut com a *banc de Tots Sants*. Les famílies més benestants en disposaven, i, aquests dies, els encenien tant a la casa com també a la vora de les seves tombes.

70 ARM, Prot., C-174, f. 120r.

71 ARM, Prot., M-612, f. 68v.

72 SALES FAVÀ, L.; VELA AULESA, C.: "Llogar de ciris...", p. 227.

73 ARM, Prot., C-73, f. 39v.

74 ARM, Prot., C-174, f. 284v.

75 ARM, Prot., P-451, f. 72v.

76 ARM, Prot., A-134, f. 186v.

77 ARM, Prot., M-612, f. 69r.

Nicolau de Quint, mercader. En una despesa, *hun banch de tenir ciris a Tots Sants* (1435).⁷⁸
Joan de Dameto, cavaller. A l'entrada, *hun banch per tenir ciris al dia de donar lo pa de largària de X palms ab los senyals de Demeto pintats* (1477).⁷⁹
Mateu de Puigdorfilà, donzell. A la recambra, *banc de treure ciris a l'església* (1497).⁸⁰
Miquel de Juny, ciutadà. En una botiga, a l'entrada a mà esquerra, *dos banchs de tenir siris lo dia de dar lo pa en cascú dels quals poden star tres siris* (1502).⁸¹
Gregori de Dameto, cavaller. A la cuina nova, *hun banch de ciris del vas* (1510).⁸²

Els ciris pintats presentaven una mena de decoració que anava des de les armes reials, les de la Universitat o les d'un particular, passant per escuts, imatges o altres distintius amb motius religiosos. Eren poques les persones que en tenien a casa.

Franci de Mora, ciutadà, *hun siri blanch pintat de la Verge Maria* (1472).⁸³
Jaume Seguí, prevere, *tres ciris pintats de Nostra Dona de febrer* (1498).⁸⁴

El 1585, el bisbe dictà unes normes sobre l'anomenada *cera negra*; se'n prohibí el consum en els enterraments. Com que era més barata, es consumia en actes fúnebres, però despre'nia un fum nociu. De fet, no era cera, sinó pega grega.⁸⁵

L'atxa era un ciri molt gruixat, que solia tenir de dos a quatre blens entortolligats. També s'emprava, sobretot, en celebracions festives o fúnebres. Si tenia un sol ble, se la coneixia amb el nom de *brandó*. No eren freqüents a l'espai domèstic sinó que, més bé, en tenien les institucions, corporacions, etc.

Fester

Consistia en un graellat de ferro, de forma còncava, que era sostingut per peus, també de ferro. Encastat a la paret, servia de recipient a les teies enceses per fer llum. N'hi havia de portàtils. Era emprat tant en festes nocturnes (danses, espectacles, etc.) com per anar a pescar o cercar caragols. La teia o tea tant servia per fer claror com per encendre el foc.

Francesc Ribes, pescador. Residia al carrer d'en Servià, a la parròquia de Santa Creu. A la botiga, *hun faster* (1430).⁸⁶

Llanterna

Llum en què la flama és defensada contra el vent per parets de metall, vidre, banya, etc.; és a dir, un fanal.

Francesc de Milià, notari. Al menjador, *una lanterna d'estany molt vella penjada a la paret* (1481).⁸⁷

⁷⁸ ARM, Prot., C-73, f. 83r; SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la ciutat de Mallorca (època medieval)*, Palma, 1997, p. 179.

⁷⁹ ARM, Prot., C-174, f. 202r; BARCELÓ CRESPI, M.: *Davant la mort...*, p. 211.

⁸⁰ ARM, Prot., M-490, f. 66v.

⁸¹ ARM, Prot., T-500, f. 13r.

⁸² ARM, Prot., T-860, f. 19r.

⁸³ ARM, Prot., C-174, f. 126v.

⁸⁴ ARM, Prot., T-858, f. 54r.

⁸⁵ MUNTANER, J.: "Documentos", *BSAL*, 28, 1939-1943, p. 344.

⁸⁶ ARM, Prot., C-71, f. 270v.

⁸⁷ BARCELÓ CRESPI, M.; ROSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 227.

Francesc Anglada, paraire. Al menjador, *una lanterna de banya vella* (1491).⁸⁸
Pereta, vídua de Pere Bach, ciutadà. A la sala, dins un estudi (moble) clavat a la paret, *una lanterna de lautó* (1498).⁸⁹
Berenguer de Santacià, cavaller. En una cambra, *una lanterne de launa de stany* (1503).⁹⁰
Joan Riera, prevere. En una cambra, *dues lenterneç ço és una de ferro e l'altre de enserat* (1505).⁹¹

Hi havia llanternes que podrien ser objectes d'importació, d'acord amb la manera en què eren descrites, encara que, més aviat, sembla que es tractaria d'estris fets a la manera d'una ciutat o regió concreta.

Antoni Sendra, guardià de mar. A la cambra, *una lanterna veneçiana* (1458).⁹²
Pere Puigoliver, candeler. A l'entrada(?), *dues lanternes velles de Gènova* (1466).⁹³

Llàntia

Aquest aparell per fer llum, en essencial, era compost d'un recipient gran, dins el qual n'hi havia un altre que contenia líquid per cremar i un ble immergit que s'encenia pel cap que sortia del líquid. El que cremava era oli, producte ben abundant a Mallorca. Solia penjar-se al sostil i enmig de l'estança per repartir millor la llum. Per això es recorria a una cadena o corda que facilitava baixar-la per omplir-la de combustible, i després alçar-la i tornar-la a situar al seu lloc. Aquest enginy era conegut com a *forniment* o *guarniment*.

A cases situades, gairebé totes elles, al Call s'han localitzat fins a set enteixinats (dels 61 catalogats) en els quals encara es pot veure un punt amb un forat, enmig d'una estrella de David, en què es col·locava la llàntia que, de vegades, s'anomena *salomó*. En tractar-se d'albergs que foren de jueus, l'estrella té la seva justificació. És clar, cal situar-los al segle XIV, abans de la fatídica data del 1391.⁹⁴

La llàntia, amb preferència, es trobava a la sala i al menjador de cases més o manco destacades.

A la sala:

Jordi Brondo, ciutadà. A la sala, *una làntia ab son guarniment* (1472).⁹⁵
Joan de Dameto, cavaller. Habitava a la parròquia de Sant Nicolau. A la sala, *una làntia de vidre ab son guarniment penge al mig de la sala* (1477).⁹⁶
Llorenç de Marí, cavaller. A la sala, *una làntia en mig de la sala ab sa cadena* (1482).⁹⁷

⁸⁸ ARM, Prot., R-575, f. 147r.

⁸⁹ ARM, Prot., M-490, f. 77r.

⁹⁰ ARM, Prot., M-612, f. 65v.

⁹¹ ARM, Prot., M-612, f. 156v.

⁹² ARM, Prot., C-109, f. 335v; BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 199.

⁹³ ARM, Prot., C-174, f. 51v.

⁹⁴ CERDÀ GARRIGA, M. M. et alii: *Base de dades digital del projecte d'investigació I+D La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca (ref. HAR2016-77032-P)*, Palma, 2020 (<https://ibdigital.uib.es/greenstone/library/collecti-on/casaMedieval/page/about>). Les fotos es deuen al professor Josep Morata Socias.

⁹⁵ ARM, Prot., A-134, f. 184v.

⁹⁶ ARM, Prot., C-174, f. 195r.

⁹⁷ ARM, Prot., C-174, f. 275r; BESTARD CLADERA, B.: "Déus e Sent Jordi te faça bon cavaller. Els escuts a la sala del tinell del cavaller Bernat Febrer", *BSAL*, 78, 2022, p. 72.

Rafel Salt, ciutadà. Residia en una casa davant el fossar i la font de Santa Eulàlia. A la sala, *una làntia de vidre ab se cadena e corda qui penge en mig la sala* (1496).⁹⁸
Mateu Massanet, ciutadà. Amb casa al carrer de Sant Jaume, a la sala, *en lo mig de la sala penge una làntia ab se cadena, corda e curriolas* (1496).⁹⁹

Al menjador:

Andreu Marí, pescador. Al menjador, *una lanta de vidre guarnida* (1452).¹⁰⁰
Antoni Olomar, remolar. Habitava davant la llonja dels mercaders. Al menjador, *una làntia de vidre ab son guarniment de cadena de lautó* (1457).¹⁰¹
Mateu Pujals, paraire. Al menjador, *una làntia ab se cadena e corda qui penge en mig lo menjador* (1496).¹⁰²
Joan Remiro, notari. Al menjador o sala, *una làntia ab sa cadena e gorniment* (1497).¹⁰³
Joan Vivó, blanquer. Al menjador, *una làntia ab se cadena la qual sta penjada en mig de dit menjador* (1495).

A l'entrada:

Antonina, vídua d'Antoni Torrent, notari. A l'entrada, *una làntia de vidre ab son guarniment* (1461).¹⁰⁴
Llorenç de Marí, cavaller. A l'entrada, *una làntia ab se cadena* (1482).¹⁰⁵
Miquel Moix, donzell. Resident al barri de l'Almudaina, a l'entrada, *una làntia penjada al treginat ab son guarniment* (1489).¹⁰⁶
Miquel de Juny, ciutadà. A l'entrada, *una làntia ab son forniment* (1502).¹⁰⁷

A la cambra:

Nicolau de Quint, mercader. A la cambra, *una làntia que penga enmig de la cambra ab sos guarniments* (1437).¹⁰⁸
Joan Miquel, mariner. A la cambra, *una làntia ab tot son gorniment* (1461).¹⁰⁹
Miquel Vidal, colteller. Habitava en la davallada de la Cort. A la cambra, *huna làntia ab son gorniment* (1475).¹¹⁰
Ramon Vivot, cavaller. En una cambra, *una làntia ab son forniment* (1497).¹¹¹
Joan Riera, prevere. Habitava en un alberg situat a la plaça del Pa, a la parròquia de Santa Eulàlia. A la cambra, *enmig de la cambra una làntia ab se cadena y corde* (1505).¹¹²

⁹⁸ ARM, Prot., P-451, f. 165r.

⁹⁹ ARM, Prot., P-451, f. 180r.

¹⁰⁰ ARM, Prot., C-109, f. 124r; BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 179.

¹⁰¹ ARM, Prot., C-109, f. 320v. BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 191.

¹⁰² ARM, Prot., P-451, f. 202v.

¹⁰³ ARM, Prot., T-858, f. 31r.

¹⁰⁴ ARM, Prot., M-239, f. 259r.

¹⁰⁵ ARM, Prot., C-174, f. 274r.

¹⁰⁶ ARM, Prot., T-856, f. 74v.

¹⁰⁷ ARM, Prot., T-500, f. 14v.

¹⁰⁸ ARM, Prot., C-73, f. 85r; SASTRE MOLL, J.: *Elements materials...*, p. 181.

¹⁰⁹ ARM, Prot., M-239, f. 291v.

¹¹⁰ ARM, Prot., P-362, f. 163v.

¹¹¹ ARM, Prot., T-858, f. 13v.

¹¹² ARM, Prot., M-612, f. 156v.

Altres:

Berenguer de Santacília, cavaller. Al rebost, *duas làntias* (1503).¹¹³ En el cas de no penjar del sòtil, es podia estotjar en qualsevol punt de la casa. No vol dir que hi fes llum.

No era res rar trobar una làntia a les cases acompanyant una figura religiosa (pintura o escultura) que gaudís de certa devoció familiar.¹¹⁴

Arnau, mariner. Residia al carrer de la Ferreria. En una paret del menjador, hi havia un oratori amb *una làntia davant* (1461).¹¹⁵

Pere Olmeda, cirurgià. En una estança denominada *entrada e menjador tot baix e quasi tot hu*, tenia un oratori o *ymatge petit de Nostra Dona ab una làntia de vidra davant ab son gorniment* (1463).¹¹⁶

Francesc de Comelles, ciutadà. En el corredor, *hun ymatge de diversos figures de sançts ab sa làntia qui crema* (1466).¹¹⁷

Llumener

El mot llumener, segons el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, té significats varis, però tots coincideixen que és un aparell per fer llum. Així, pot ser un llum de ganxo, un llum format per un recipient de metall en què es posa oli —o petroli, més modernament— o un engraellat de ferro per posar-hi teies enceses. Als darrers temps medievals, a les cases de la capital mallorquina, n'hi havia de ferro i de fusta.

Antoni Olomar, remolar. A la cuina, *dos lumenés redons de ferro* (1457).¹¹⁸

Jordi Brondo, ciutadà. A la cuina, *sis lumeners de ferro* (1463).¹¹⁹

Francesc de Milià, notari. A la cambreta de l'esclava, *un tenidor de lumaner de fust* (1481).¹²⁰

Sebastià Bauló, notari. A l'estudi del replà de l'escala, *dos lumaners rovellats*, i, a la cuina, *tres lumaners* (1492).¹²¹

Joan Cardils, flassader. Tenia la seva casa a la parròquia de Santa Eulàlia, al carrer del Socorredor, ran de la murada. Dalt de la casa, *hun lumener ab dos cruylls* (1500).¹²²

Llumenera

Llum d'oli que consisteix en un receptacle de metall, generalment de llautó, amb un o alguns brocs per als blens, sostingut tot amb un peu ample i acabat per dalt amb una ansa o agafador.

113 ARM, Prot., M-612, f. 62r.

114 SASTRE MOLL, J.: "L'obra pictòrica com element decoratiu, sumptuari i devocionari a les llars medievals mallorquines, en el trànsit a la Modernitat", *BSAL*, 59, 2003, p. 52-53; CERDÀ GARRIGA, M. M.: "Esculturas devocionales en la casa medieval mallorquina. Siglos XV-XVI", a SABATER REBASSA, S. M. (coord.): *La casa medieval en Mallorca y el Mediterráneo. Elementos constructivos y decorativos*, Gijón, 2021, p. 136.

115 ARM, Prot., C-174, f. 10v.

116 ARM, Prot., A-134, f. 61r.

117 ARM, Prot., C-174, f. 65r.

118 ARM, Prot., C-109, f. 322r; BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de Mar...*, p. 195.

119 ARM, Prot., A-134, f. 188r.

120 ARM, Prot., C-174, f. 248v; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 227.

121 ARM, Prot., M-612, f. 3r i 4v.

122 ARM, Prot., T-858, f. 106v.

Berenguer Dalmau, seder. Habitava una casa al carrer del Forat, a la parròquia de Santa Eulàlia. A la cuina, *tria lumeneria ferri* (1414).¹²³
Andreu Boix, notari. Al menjador, *dues lumaneres d'oli de lautó* (1477).¹²⁴
Onofre Canet, notari. A la recambra, *una lumanera de landa* (1502).¹²⁵
Baptista Rutlan, apotecari. A la *botica* o obrador de l'apotecaria, *una lumanera de lautó ab VIII metxons* (1507).¹²⁶
Cristòfol Companyó, apotecari. A la botiga, *una lumenera gran penjada en le botiga* (1512).¹²⁷

És cert que podia haver-hi qualque llumenera que, per estar més obrada, adquiria la consideració d'objecte de luxe.

Pere Moller, paraire. En el menjador, *una bassina obrada ab una lumenera dins ab son guarniment* (1512).¹²⁸

Pagès

Consistia en un braç de fusta giratori articulat al pinte d'una xemeneia o en un altre indret, que servia per penjar-hi algun estri per a la il·luminació o aguantar-lo, sobretot el llumener.

La dona de Joan Miquel, mariner. En el menjador, *hun pagès de tenir lumaners de fust* (1461).¹²⁹
Antonina, vídua d'Antoni Torrent, notari. A la cuina, *hun pagès de fust* (1461).¹³⁰
Rafel Salt, ciutadà. A la cuina, *hun pagès de fust per tenir lumaners* (1496).¹³¹
Joan Real, mercader. A la cambra, *hun pagès ab hun lumener* (1497).¹³²
Miquel Mora, prevere. A la cuina, *hun pagès de fust de tenir lumaneras* (1519).¹³³

Salomó

Aquest mot es refereix a un canelobre sense peu, amb molts de braços per posar-hi els llums, que penja del sostre per il·luminar un espai. A les cases de la ciutat de Mallorca es localitzaven, preferentment a la cambra i el menjador.

A la cambra:

Andreu Catany, barber. Habitava en una casa, *ço és a saber obrador o botiga ab algorfa de sobre* prop del fossar de l'església de Santa Eulàlia. En la cambra de l'algorfa, *un salamonet de launes primes de ferre* (1433).¹³⁴
Joan Bartomeu, ciutadà. A la recambra, *quatre salamons de leutó de Flandes, dos grans e dos petits* (1470).¹³⁵ Els objectes importats de Flandes eren considerats de luxe.

¹²³ ARM, Prot., M-102, f. 148v.

¹²⁴ ARM, Prot., C-174, f. 179r.

¹²⁵ ARM, Prot., T-858, f. 140r.

¹²⁶ ARM, Prot., T-497, f. 20v; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 247.

¹²⁷ ARM, Prot., N-28, f. 19r.

¹²⁸ ARM, Prot., T-860, f. 73r.

¹²⁹ ARM, Prot., M-239, f. 292r; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 221.

¹³⁰ ARM, Prot., M-239, f. 261r.

¹³¹ ARM, Prot., P-451, f. 168r.

¹³² ARM, Prot., T-858, f. 36r.

¹³³ ARM, Prot., M-654, f. 98r.

¹³⁴ ARM, Prot., C-73, f. 16v.

¹³⁵ ARM, Prot., P-450, f. 28r.

Ramon Vidal, colteller. Tenia la seva residència al carrer de la Davallada de la Cort, a la parròquia de Sant Nicolau. A la cambra, *hun arquibanch dins lo qual havia hun salomó de leutó ab sis cames* (1475).¹³⁶

Ramon Vivot, cavaller. A la cambra, *hun salomó gran de dos vies de branques* (1497).¹³⁷

Joan Bennàsser, ciutadà. Amb casa al carrer de Sant Miquel. A la cambra, *hun salomó patit de sis branches* i a la recambra, *hun salomó gran de nou branques* (1503).¹³⁸

Al menjador:

Berenguer Dalmau, seder. Al menjador, *unum salomó ferri* (1414).¹³⁹

Ramon Vivot, cavaller, *hun salomó gran de sis vies de branques* (1497).¹⁴⁰

Joan Remiro, notari. Resident a la parròquia de Sant Nicolau. A la sala o menjador, *hun salomó de sis branques poquet de leutó* (1497).¹⁴¹

Isabel, vídua de l'apotecari Pere Riera, *hun salomó de sis branques* (1503).¹⁴²

Tomàs des Bac, donzell. Habitava en lo carrer per hon se va a Sanct Francesch. Al menjador, en una caixa d'artibanc, tenia *sinch branques de selamó petites tranquades* (1506).¹⁴³

Altres indrets:

Llorenç de Marí, cavaller. A la despensa, *hun salomó de sis branques vell* (1482).¹⁴⁴

Francesc Anglada, paraire. A la recambra, *hun salomó de quatre branques entich, altre salomó de sis branques migencer* (1491).¹⁴⁵

Ramon Vivot, cavaller. Al rebost, *hun salomó gran guarnit* (1497).¹⁴⁶

Joana Nadal, vídua d'Antoni Martí, ciutadà. Al rebost, *hun salomó de si branques petit* (1504).¹⁴⁷

Gregori de Dameto, cavaller. A la capella, *dos salamons lo hun de XII branques, l'altre de sis branques* (1510).¹⁴⁸

Torreta

Aquest nom no apareix en el *Diccionari Català-Valencià-Balear* amb el sentit de 'suport de ciris'. Sembla tractar-se d'un petit estri per aguantar més d'un ciri, i que podia col·locar-se sobre un moble. També era emprat el dia de Tots Sants.

Gabriel Garriga, sabater. En el menjador, *huna torreta de tenir ciris* (1435).¹⁴⁹

La muller d'Esteve Agost. En el menjador, *duas torretes de fust per tenir ciris* (1465).¹⁵⁰

136 ARM, Prot., P-362, f. 163v.

137 ARM, Prot., T-858, f. 17r.

138 ARM, Prot., M-612, f. 109r.

139 ARM, Prot., M-102, f. 147v.

140 ARM, Prot., T-858, f. 14r.

141 ARM, Prot., T-858, f. 31r.

142 ARM, Prot., T-858, f. 157r.

143 ARM, Prot., M-612, f. 243v.

144 ARM, Prot., C-174, f. 275v.

145 ARM, Prot., R-575, f. 148r.

146 ARM, Prot., T-858, f. 17r.

147 ARM, Prot., T-858, f. 178r.

148 ARM, Prot., T-860, f. 23v.

149 ARM, Prot., M-155, f. 159v.

150 ARM, Prot., A-134, f. 101v.

Antoni Bisquerra, àlies *Llana*, ciutadà. En el porxo, *tres torretes per tenir siris, velles* (1494).¹⁵¹
 Jaume Pons, prevere. A l'escriptori, *una torreta de tenir siris lo die de Tots Sancts* (1495).¹⁵²
 Joana Nadal, vídua d'Antoni Martí, ciutadà. En la cambra dels escuders, *quatre torretes de fust per tenir ciris* (1504).¹⁵³

Varietat de candelles, ciris i altres

Mitjançant uns exemples dels productes de cera que tenien els candelers i apotecaris a casa seva, es poden apreciar noms, característiques, pesos, etc. En major o menor quantitat, eren els consumits a les llars i a altres bandes.

Esteve Palau, apotecari. Entre les peces de cera que acaramullava, així com estris per obrar-la o guardar-la, es trobaren aquestes:

En el porxo, dins un artibanc, *deu ciris blanchs stesos cascadu de liura a liura, quatre ciris pintats cascadu de liura a liura, XXXIII lliures de candelles blanques de cera i VIII ciris blanchs de quatre liures cascadu*. En un altre artibanc, de quatre caixes, *XXIII lliures de candelles blanques largues, VIII lliures de candelles blanques pus curtes hun poc i XII ciris de cera blanca de terna lliura cascadu*.

En una caseta (petita estança) situada en el pati davall, en la qual Esteve exercitava l'art de la cera, *l'ciri fet de cera de refús cobert, dos coladós sencers de cera blanca, tres caxas de tenir cera blanca, XIII lliures de cera blanca, una taula de noguer de aplanar cera blanca, una caldera gran de obrar cera veyra, altre caldera poqueta per obrar de la dita cera veyra, altre caldera pus poqueta per obrar cera blanca, una altre caldereta stanyada per obrar cera blanca, altra caldereta petita stanyada per obrar la dita cera blanca, una caldereta per obrar cera nova, quatre tortes de cera vella obrades de pes cascadu de dues lliures, quatre tortes de semblant cera de pes de una liura cascadu, altres quatre tortes de semblant sera de pes cascadu de huna liura i XIII ciris de pes cascadu de mitga liura*.

En una botigueta situada al pati, *una càrrega de cera en pans, entorn XC lliures de cera [...] nou dins una cenalla de palma, i entorn una rova de tortes trencades de cera vella*.

En una altra botigueta, *tres planes de fust de planejar ciris*.

A l'obrador, *quatre tortes cobertes de pes de X lliures cascadu, altres quatre tortes cubertes de pes cascadu de sisena lliures, tres ciris ab senyals de pes de [...] lliures, hun ciri de cera sens senyal de pes de vuyt lliures, hun altre ciri de pes de set lliures, tres ciris de pes de [...] lliures cascadu, VIII ciris cascadu de pes de mitga liura, sis tortetes de albat totes de pes de huna liura o aquen entorn, vuyt tortes de albat totes de pes de dues lliures, quatre tortes de albat de pes de mitga liura, uyt tortes de pes de vuyt lliures, nou ciris tots pesans nou lliures, tres ciris de refús de pes cascadu de deu lliures, quatre tortes de refús de pes cascadu de sinquena lliures, quatre tortes de refús de pes de X lliures cascadu, altres quatre tortes de refús de pes de sinquena lliures, altres quatre tortes de refús de pes de vuitena lliures cascadu, hun ciri de refús de pes de XII lliures, set trossos de ciris cremats tots de pes de trenta lliures o aquen entorn, tres tortes cremades de pes totes de XII lliures o aquen entorn i sinch ganxos de ferro per tenir penjats ciris* (1412).¹⁵⁴

Cristòfol Companyó, apotecari. Residia prop del pont Nou sobre la Riera. En la botiga de ca seva, en el moment d'aixecar l'inventari dels seus béns, es trobaren:

[...] *dos quintars, setanta-una lliures de sera vermella de Berberia; noranta-dues lliures de sera vermella de Berberia; vuytante-tres lliures y sinch unces de sera negra; sis lliures de candelles vermelles; tres lliures y mitge de blens de cotó per candelles; mitge liure de candelles blanques; un sirí de una liura blanch; set siris de sera vermella que pesan II lliures, nou unces; dues entorxetes de sera negra molt xiques; set lliures y tres unces seriots vermells; dues lliures de candelles blanques; un quintar, XV lliures, sinch unces sera de [...]; sinch lliures, vuyt unces de seriots de*

¹⁵¹ ARM, Prot., R-575, f. 101v.

¹⁵² ARM, Prot., P-451, f. 72r.

¹⁵³ ARM, Prot., T-858, f. 177v.

¹⁵⁴ ARM, Prot., V-12, f. 79v, 81v, 82r, 82v, 86r i 86v; BARCELÓ CRESPI, M.: *Davant la mort...*, p. 217-219.

*sera blanca entre grans y xichs; vint-y-quatre liures sera blanca; sis siris blanhxs en pans que pesan XV lliures; sis liures e mige de candeles blanques de [...]; unes belanses grans per pesar entorxas (1512).*¹⁵⁵

Consideracions finals

En les pàgines precedents, hom pot comprovar com hi havia diferents estris per fer llum a les cases de la ciutat de Mallorca medieval, alguns molt simples, i altres més ornats. També hi havia diversitat de matèries, com fusta, oli, cera o seu. Reflectien, com tantes altres coses, per la seva quantitat i la seva qualitat, la condició social del propietari de l'alberg.

A les llars més modestes, es comptava amb pocs estris per enllumenar-les, mentre que, a les cases acomodades, es disposava d'objectes per il·luminar que, en alguns casos, podien constituir una manifestació de luxe. Uns i altres eren estris que cal situar entre la necessitat i el luxe, a l'àmbit de la vida quotidiana. Alhora, feien part de l'entorn més privat, com era la casa, i alguns han perviscut durant segles. S'han repetit els noms, materials, funcions, formes, etc. Avui, de la majoria, resulta difícil trobar-ne, fora que es recorri a algun museu etnològic.

Cal remarcar la riquesa dels textos medievals —en aquest cas, inventaris *post mortem*—, tant en substantius, adjectius i en frases, la qual cosa, sens dubte, constitueix una part destacada en el conjunt del patrimoni lingüístic, i, en concret, del català de Mallorca.

¹⁵⁵ ARM, Prot., N-28, f. 19v.

BERNAT DE PACHS, ELS BÉNS DE SICÍLIA I EL FEU DE MALTA (1471-1479)

Miquel Ques i Perelló

Graduat en Humanitats

Resum: El següent estudi exposa, descriu i contextualitza les concessions d'uns béns a Sicília i d'un feu a Malta atorgades pel rei d'Aragó Joan II al cavaller Bernat de Pachs amb motiu de certs serveis prestats, addicionat amb certa documentació transcrita.

Paraules claus: Mallorca, Bernat de Pachs, Joan II d'Aragó, Guerra Civil catalana, Sicília, Malta.

Abstract: The following study exposes, describes and contextualizes the concessions of some property in Sicily and a fief in Malta granted by the king of Aragon John II to the knight Bernat de Pachs in reason for certain services rendered, added with certain transcribed documentation.

Keywords: Majorca, Bernat de Pachs, John II of Aragon, Catalan Civil War, Sicily and Malta.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 7 d'agost de 2023.

Abreviatures: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, AH = Arxiu Històric, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, LR = Lletres Reials, Prot. = Protocols notariais, s. f. = sense foliar.

Introducció

La presència de cavallers i donzells del Regne de Mallorca en els afers militars de la monarquia fou una constant al segle XV; una presència sovint ignorada, oblidada, desconeguda i no prou valorada. Virtuts i serveis prestats, per aquests militars, que foren acostumadament recompensats. A tall d'exemple, en temps del rei Joan II i de la Guerra Civil catalana, podem esmentar uns quants militars actius: entre d'altres, Francesc Burgues, Gil de Santmartí, Pau Sureda, Pere de Santjoan, Jordi Castell o els germans Miquel de Pachs i Huguet de Pachs.¹

D'entre aquells militars destacats del moment, podem esmentar amb certa notorietat el cavaller Bernat de Pachs,² germà gran dels anteriors, un personatge rescabalat mitjançant una sèrie de concessions amb motiu de les seves actuacions en defensa del rei. Aquestes diverses mercès del monarca al militar i futur vicealmirall Bernat de Pachs tal volta les podríem confrontar amb les concessions coetànies fetes a l'almirall Joan II de Vilamarí de la baronia de Palamós i la lloctinència dels comtats de Rosselló i Cerdanya el 1466, un cop obtinguda la victòria a Amposta en la Guerra Civil catalana.³

El personatge de Bernat de Pachs, tot i haver estat esmentat i estudiat, mereix continuar essent objecte d'investigació per tal endinsar-nos pel seu decurs vital. La seva importància, posició i rellevància pren prou significat quan hom estudia la documentació de tota mena que ha generat, la qual cosa ens permet aproximar-nos al seu perfil cavalleresc. La manca d'estudis concrets sobre els afers d'aquest personatge permet aprofundir en la recerca i, amb ell, detectar que els *Impax* esmentats a Malta foren els Pachs originaris de Mallorca.⁴

El present article exposa, descriu i contextualitza dues concessions del rei Joan II en favor de Bernat de Pachs a partir de documentació extreta de l'Arxiu de la Corona d'Aragó; concretament, cinc documents de la Cancelleria Reial de Sicília que ens parlen d'aquestes concessions i un document isolat de la sèrie *Itinerum* que exemplifica la intervenció d'aquest personatge en defensa dels drets dels creditors de Mallorca, tot comprès dins el delicat i últim episodi de la Guerra Civil catalana (1462-1472). Precisament, és en aquesta guerra que el nostre protagonista agafa encara més significat i preponderància.

En aquest cas no s'analitzen els fets, sinó que es presenta un relat cronològic de manera planera i sintètica, a fi i efecte d'ubicar el personatge a partir dels passatges històrics més rellevants per tal d'entendre en quin context general i en quina conjuntura foren atorgades dites gràcies. Tot plegat es fonamenta en certa bibliografia i documentació arxivística per tal

1 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1881, p. 178; BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pachs, poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, 1999, p. 65 i 70; URGELL HERNÁNDEZ, R.: "La participació mallorquina a la presa del castell d'Amposta (juny de 1466)", *Randa*, 29, 1991, p. 128.

2 Hem respectat la forma original del cognom *Pachs*, amb el seu dígraf.

3 PLUJÀ I CANALS, A.: "L'almirall Joan II de Vilamarí (1421-1479)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 54, 2013, p. 366.

4 Alguns cognoms catalans establerts a Malta van afegir el prefix *In* o *Im*. Fou el cas dels *Pachs* o *Pax* = *Impax*. Fiorini, basant-se en la *Gramàtica històrica catalana* de Francesc de Borja Moll, ens diu: *Another tell-tale detail that singles out individuals as being of Catalan origin is the prefix In/Im attached to a personal name or surname, being derived from the Catalan/Occitan personal article 'En (masc.) / Na (fem.) / N'-'*. FIORINI, S.: "Spanish Influence in Late Medieval Malta", a ABELA, J.; BUTTIGIEG, E.; VASSALLO, C. (eds.): *Proceedings of History Week 2013. Second Colloquium on Spanish-Maltese History*, Malta, 2013, p. 12.

d'enquadrar i comprendre aspectes, personatges i circumstàncies per, al cap i a la fi, poder complementar dites concessions.

Bernat de Pachs

Bernat de Pachs i Segarra fou un cavaller i navegant que es maridà amb Joana Sureda i Safortesa, amb la qual tingué una sèrie de fills: Nicolau, Huguet Bernat, Joanot, Bernat i Francina. A banda, tingué altres fills, com Jaume de Pachs, fill natural d'una aital Margarida. Els seus germans foren els predits militars Miquel i Huguet, i les seves germanes, Elionor, Agnès —dita *de Quint*—, Antonina i Beatriu. Bernat de Pachs habitava a la ciutat de Mallorca, en un alberg ubicat a la parròquia de Sant Nicolau; de fet, la seva persona donava nom a l'illa de cases on habitava: *Illa de mossèn Bernat de Pachs*. A més, fou posseïdor de la cavalleria de Felanitx.⁵

Aquest cavaller de Mallorca fou un efectiu i fidel servidor dels reis d'Aragó Alfons V i Joan II. En aquells temps, fou també un dels personatges aristocràtics més rellevants, tant pel seu vessant militar com, també, per la seva influència política, a més de ser membre i cabdill de la parcialitat oligàrquica de l'Almudaina, que s'enfrontà a la contrària parcialitat del Call pel domini i el poder de la cosa pública a la ciutat de Mallorca.⁶

La Guerra Civil catalana

Després de la capitulació de Vilafranca i un cop mort el primogènit Carles, príncep d'Aragó, esclatà el conflicte bèl·lic inevitable entre les institucions del Principat de Catalunya i el rei Joan II (1462-1472). L'inici de la guerra empenyí Joan II a una situació crítica de la qual finalment pogué sobreposar-se, no sense abocar el Principat de Catalunya a un escenari enormement pernicios, des del punt de vista econòmic, per a l'esdevenidor.⁷

Aquest enfrontament bèl·lic repercutí de manera diferent sobre els dominis reials de la corona, cosa manifestada vivament i d'una manera particular en el Regne de Mallorques. De fet, les conseqüències de la Guerra Civil catalana en aquest regne provocaren també un cert deteriorament de l'economia.⁸

5 BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pachs...*, p. 171-173. Segons el seu testament, de 5 juny de 1503, era fill de Bernat de Pachs, cavaller. Maridat amb una aital Joana, tenia un germà anomenat Gabriel de Pachs, suposadament fill del mateix Bernat de Pachs, i unes germanes, designades hereves universals: Francina —seria la mateixa esmentada abans en el text— i Damiana. ARM, Prot., F-52, s. f.; ARM, AH, 2100, f. 125r —la talla és transcrita a BARCELÓ CRESPI, M.: *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la Modernitat*, Palma, 1988—; ARM, Prot., R-304, f. 106r; BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: *Nobiliario mallorquín*, Palma, 2005, p. 281.

6 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 2798, f. 87v.; ZURITA, J.: *Los cinco libros postreros de la segunda parte de los Anales de la Corona de Aragón*, IV, Saragossa, 1610, p. 25; MORRO I VENY, G.: *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'Alçament Forà*, Palma, 1997, p. 463-464. PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia: Islas Baleares*, Barcelona, 1888, p. 298; BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pachs...*, p. 61: *Els tres mascles de la família Pachs i Segarra foren, com ja hem dit, Bernat, Huguet i Miquel. Tots tres varen tenir un paper preponderant a la vida política del Regne, sempre en suport de Joan II i després del seu fill Ferran el Catòlic. Suport que, sens dubte va ser fonamental per al millor lucre familiar.*

7 MIQUEL MILIAN, L.: "El precio de la rebelión: el endeudamiento de la Diputació del General de Catalunya durante la guerra civil catalana (1462-1472)", *Studia Historica. Historia Medieval*, 40/1, 2022, p. 137-138.

8 URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Incautación de bienes y rentas a personas e instituciones de Cataluña por la Procuración Real de Mallorca durante los primeros años de la Guerra Civil Catalana del siglo XV (1462-1466)", *BSAL*, 43, 1987, p. 85-103.

Ben mirat, a Mallorca, el protagonisme i la participació de Bernat de Pachs a la Guerra Civil catalana, conjuntament amb els seus dos germans Miquel i Huguet, fou de summa importància per al rei Joan II, no tan sols per al control general del Regne de Mallorca —amb la recuperació definitiva de Menorca a mans reials—, sinó també en ajuda del mateix rei al Principat de Catalunya.⁹ En veritat, la posició estamental i la tinença de galeres per part d'aquesta família explicaria la determinació i el suport complert vers el monarca en aquelles circumstàncies.

La finalització del conflicte acabà reforçant el poder reial i obrí el camí per a l'entronització del futur rei Ferran II d'Aragó, perquè, de no haver recuperat Joan II el control del Principat, probablement un altre monarca —teòricament Renat d'Anjou— s'hauria imposat amb el beneplàcit de les institucions catalanes, objectiu que tampoc pogueren assolir amb anterioritat Pere de Portugal i Enric I —IV de Castella. Aquesta conjectura tal volta hauria pogut alterar o reconfigurar la titularitat dels diversos dominis reials.

Les cases i els béns de Sicília

En la Guerra Civil catalana, molts de catalans contraris al rei Joan II foren sentenciats per rebels i lesius contra sa majestat; per això, els seus béns foren ràpidament confiscats pel rei. En aquest cas, ens hem de fixar en els Brets, una nissaga de mercaders de la ciutat de Barcelona que, des de feia temps, era present a Sicília.¹⁰ Aquesta família catalana, com moltes, es posicionà a la guerra al costat de les institucions catalanes contra el rei Joan II; és per això que el dissabte 2 d'octubre de 1462, des del castell dels Fels —prop de la ciutat de Barcelona—, el rei Joan II sentencià a molts catalans com a criminals per rebel·lió i lesió contra la seva reial persona, contra la reina Joana Enríquez¹¹ i contra el príncep Ferran, entre tots aquells *los Brets dos germans*. Poc després, el 10 de desembre de 1462, mentre Joan de Beaumont era el lloctinent d'Enric I —IV de Castella—, senyor del Principat i comte de Barcelona, es constituí de nou a Barcelona el Consell de Cent, el Consell de Trenta-dos i el Consell de Setze. Dins aquell Consell de Cent, per l'estament de mercaders, s'hi encabí Nicolau Bret.¹²

Així doncs, el 19 de febrer de 1463, entre les despeses fetes per municionar l'exèrcit de la ciutat de Barcelona per fer front al rei Joan II: *Item, lo dit die, delliberaren fossen liurades a-n Nicholau Bret e Bernat Bret, mercaders, trenta-set lliures ll sous per CCXII lliures de pólvora de bombarda, a raó de tres sous, VI diners lliura, per los dessús dits venuda a la dita Ciutat*. I és que, de fet, els mercaders de la ciutat de Barcelona, en temps de guerra, es van dedicar a vendre pólvora, salnitre, bombardes, sarbatanes i tota mena de material bèl·lic, així com productes d'utilitat per a la guerra com quitrà, oli, llana i altres, a més de proporcionar vitualles per a les embarcacions. Fins i tot, els mercaders es dedicaren a organitzar la formació de cossos dels exèrcits de les institucions catalanes per a certes missions. Més tard, el 31 de

⁹ PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos...*, p. 284-285.

¹⁰ Des d'Igualada, el 15 de març de 1416, el rei d'Aragó Ferran I ordenà a l'infant Joan —futur rei Joan II— que mantingués a un aital Nicolau Bret en l'ofici de secret de la ciutat de Siracusa. LÓPEZ RODRÍGUEZ, C.: *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, València, 2004, p. 521. El secret o secretari era l'administrador fiscal de la cúria reial.

¹¹ O Henriques.

¹² ARM, LR, 70, f. 72v; SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil catalana del s. XV*, I, Barcelona, 1973, p. 416.

maig de 1463, quan hi hagué la renovació del Consell de Trenta-dos de la ciutat de Barcelona, Nicolau Bret fou un dels escollits per l'estament dels mercaders.¹³

Mentrestant, a la primavera de 1463, desembarcà de manera clandestina a Mallorca Joan Albertí, antic procurador reial, per tal d'adherir l'illa de Mallorca al moviment de Catalunya, com també s'intentava fer a Menorca. Val a dir que, en aquella conjuntura, i a la ciutat de Mallorca, entre el març i el juliol de 1463, Bernat de Pachs intercanvià unes lletres de batalla amb el cavaller Pero Sánchez Munyoz en motiu de la disputa per la revisió dels comptes universals de la ciutat i regne; al cap i a la fi, aquell afer cavalleresc no tan sols exemplificà una pugna particular, sinó la lluita entre les bandositats de l'Almudaina, en què militaven els Pachs, i la del Call, en què militava Pero Sánchez Munyoz —gendre de Joan Albertí—, i, encara més, radicalitzà el posicionament d'uns i altres davant el conflicte del Principat de Catalunya. Finalment, la revolta catalana a Mallorca contra Joan II fou sufocada amb la participació directa dels tres germans Pachs. Mesos després, el 30 de desembre de 1463, des de Saragossa, el rei Joan II aprofità per manar al seu procurador fiscal que aplicués i executés la sentència contra una sèrie de rebels i criminals per lesa majestat, entre els quals *Nicholau Bret*.¹⁴

El 1464, la participació i implicació directa de Bernat de Pachs en aquest conflicte en favor del rei i en contra de les institucions catalanes tingué com a resultat una sèrie de recompenses, com un censal de 53 lliures, 6 sous i 8 diners de pensió anual confiscat al rebel Bernat Fivaller, cavaller de la ciutat de Barcelona, i la investidura com a vicealmirall de les mars de la ciutat i Regne de Mallorques. Més tard, el 1466, el rei Joan II li feu donació de la cavalleria de *lo Barceló*, a Felanitx, per satisfer 600 florins d'or que se li devia, i que havien servit per recuperar la ciutat de Barcelona en plena guerra.¹⁵

Arribats a dissabte, 13 de febrer de 1468, la reina Joana Enríquez morí, la qual cosa suposà que la *Camera reginalis* de Sicília quedàs sense titular. Poc després, el 10 de juny 1468, per pragmàtica reial, el príncep Ferran, nou primogènit d'Aragó, fou nomenat rei de Sicília —coregent, car Joan II controlaria *de facto* el dit regne. En veritat, havia aconseguit mantenir des d'un bon començament l'illa de Sicília i la seva noblesa lleials, cosa crucial per esmorteir les rebel·lions i per assegurar-se el seu suport en la guerra.¹⁶

13 SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 250 i 291; SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, I, p. 417.

14 MORRO VENY, G.: *Història de les dissensions civils a la Mallorca baixmedieval (1350-1550)*, Palma, 2012, p. 197; QUES I PERELLÓ, M.: "La frustrada batalla a ultrança entre Pero Sánchez Muñoz i Bernat de Pachs (1462-1464)", *BSAL*, 76, 2020, p. 80 i 81; ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3437, f. 142r-v.

15 El Gran i General Consell, en sessió duta a terme el 16 de juliol de 1462, resolgué mantenir-se al costat del monarca. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "El Consell General del Reino de Mallorca ante el estallido de la guerra civil catalana", *BSAL*, 42, 1985, p. 156; QUES I PERELLÓ M.: "La frustrada batalla...", p. 74; BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLO BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 62.

16 La reina Joana Enríquez morí a Tarragona. SALVÀ, M.; SAINZ DE BARANDA, P.: *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, XVIII, Madrid, 1851, p. 437. El 22 d'octubre de 1458, el rei Joan II havia disposat que la Cambra de la reina a Sicília passàs a la reina Joana Enríquez, junt amb Siracusa, Letini, Mineo, Vizzini, San Filippo, Francavilla i el port de Brucoli. El 2 d'agost de 1460, Joan II amplià la Cambra a Joana Enríquez amb la cessió de Tàrraga, Terrassa, Sabadell, Vilagrassa i el castell d'Arraona. RUIZ DOMINGO, L.: *Reginalitat baixmedieval. La significació política, econòmica i cerimonial de la reina consort a la corona d'Aragó durant els segles XIV i XV* [tesi doctoral], València, 2019, p. 391-392. Fou coronat i reconegut com a tal més tard. CLARAMUNT RODRÍGUEZ, S.: "El Mediterráneo en la política de Fernando el Católico: el imaginario mediterráneo en la trayectoria vital de Fernando II de Aragón", a CLARAMUNT RODRÍGUEZ, S.: *Societat, cultura i món mediterrani a l'edat mitjana. Recull d'articles*, Barcelona, 2014, p. 520; BELENGUER I CEBRIÀ, E.: *Ferran II: el rei del redreç? Discurs de recepció d'Ernest Belenguier i Cebrià com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 26 d'octubre de 2017*, Barcelona, 2017, p. 47.

Un any i mig després, el 27 d'agost de 1469, el rei Joan II envià dos ambaixadors davant el rei de Nàpols Ferran I, el seu nebot: Bernat de Pachs, Berenguer de Requesens i Joan de Soler. Aquests li havien de demanar homes per a la guerra, i aconseguiren que enviàs dues naus, amb 250 homes d'armes a cada una, fins que la ciutat de Barcelona fos reduïda. De fet, en aquells moments s'acabava de perdre la nau apel·lada *La Grimalda* enviada pel mateix rei de Nàpols per socórrer el rei. Dies després, el 5 de setembre de 1469, des de la vila del Vendrell, Joan II convocà a Corts Generals a la vila de Montsó; hi foren citats Bernat de Pachs i Miquel de Pachs. Cal tenir en compte que, aquella mateixa tardor del 1469, s'efectuà el casori del rei de Sicília Ferran II amb la reina Isabel de Castella.¹⁷

Vistes les coses, fou llavors quan la reina consort Isabel obtingué la Cambra de la Reina de Sicília, concretament, el 8 maig 1470, la qual cosa creà certa fricció per al govern d'aquesta, ja que, en aquell mateix any, Joan II havia investit a Joan Sabastida, mentre que la voluntat de la reina era proveir el dit ofici a Juan de Cárdenas. Així doncs, en temps de guerra, Joan II no tan sols pretenia controlar de primera mà el Regne de Sicília, sinó també, amb aquest nomenament, la Cambra de la Reina.¹⁸

Per altra banda, i mesos després, el 15 d'octubre de 1470, els jurats de la ciutat i Regne de Mallorca intentaven influir clarament al rei per adjudicar a Esperandeu Espanyol i Pachs la rectoria de Manacor, en detriment de Gaspar de Santàngel, amb aquests mots prou clarificadors: *ultra los serveys a vostra magestat prestats per mossèn Bernat de Pachs, Miquel e Huguet de Pachs, oncles de aquell*. Malgrat tot, Esperandeu hagué de renunciar-hi per motius incerts.¹⁹

Mentrestant, a la ciutat de Mallorca, el 8 d'agost de 1471, les diferències i posicionaments pel possible canvi de regiment en el regne eren i continuaven sent font de disputa entre el bàndol de l'Almudaina i el bàndol del Call.²⁰ En aquella conjuntura, i vists els antecedents, pràcticament a un any i dos mesos de la finalització de la guerra, el 26 d'agost de 1471, des de Saragossa, el rei Joan II recordà a Joan Sabastida, governador de la Cambra de la Reina a Sicília, haver ordenat en provisions anteriors posar en possessió de Bernat de Pachs les cases i altres béns dels Brets —rebels al rei— situades a la ciutat de Siracusa, dins el territori i sota la jurisdicció de la Cambra de la Reina. Però es donà la circumstància que Bernat havia presentat querella greu davant sa majestat —amb gran dany, segons aquest— perquè el frare Andreu Salvatge, de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, havia reclamat les dites cases sota el seu tribut i, en frau davant la cúria, les havia concedit a Antoni Salvatge. Per això, sota pena de 2.000 florins d'or, el rei manà a Sabastida que, un cop oïdes les parts interessades, procedís amb justícia i posàs en possessió física les cases dels Brets en mans

17 ZURITA, G.: *Los cinco libros...*, p. 171v-172; ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3469, f. 108v.

18 Joan Sabastida, cavaller de la ciutat de Barcelona, mort el 1471. Casat en segones núpcies, al voltant de 1460, amb Caterina Llull, hereva dels seus negocis. COLESANTI, G. T.: *Caterina Llull i Çabastida: una mercantessa catalana nella Sicilia del '400* [tesi doctoral], Girona, 2005, p. 53. Entre 1465 i 1466, amb motiu de certs serveis prestats i pel socors a la reina en el setge de Girona, Sabastida rebé del rei Joan II 1.143 lliures en pensions consignades sobre rebels catalans. URGELL HERNÁNDEZ, R.: "Incautación de bienes...", p. 94-95; ÁLVAREZ GÓMEZ, D.: "Dalmau Gabriel, Obispo de Siracusa, heredero del jurista Narcís de Sant Dionís", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 92, 2022, p. 403.

19 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Esperandeu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul·listes", *BSAL*, 66, 2010, p. 54-55: *Per tant, queda ben palesa la importància cívica de la família materna del canonge Espanyol i les relacions que des del punt de vista militar vinculaven els Pacs amb el rei Joan II, vincles que es manifestaren en especial al llarg de la guerra civil catalana (1462-1472).*

20 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos...*, p. 297-298.

de Bernat, la seva muller o el seu procurador, i expulsàs d'aquelles a Antoni Salvatge o a qualsevol altre titular. D'igual faicó, i sota la mateixa pena, manà a Sabastida, sense dilació, que fes entregar a Bernat, a la seva muller o al seu procurador un armari amb moltes robes que s'havien trobat dins les mateixes cases dels Brets —conegudes, d'altra manera, com *d'en Verges*—, concedides també per similar gràcia reial.²¹ Fou llavors, el 17 de desembre de 1471, quan Bernat de Pachs aprofità per fer testament davant el notari Miquel Abellar.²²

El feu de Malta

A les acaballes de la guerra, el gener de 1472, les hosts del rei Joan II s'apoderaren de Granollers, Sabadell i Sant Cugat del Vallès, i arribaren a les portes de la ciutat de Barcelona. Des d'allà mateix controlaren Badalona i Sant Andreu. Seguidament, entraren a l'Empordà, prenent Vilabertran, mentre la vila de Figueres capitulava davant el rei el 12 de gener de 1472.²³ Aleshores, des de la mateixa vila de Figueres, el 15 de gener de 1472, el rei feu una altra concessió a Bernat de Pachs;²⁴ en aquest cas, el feu de la Culea,²⁵ ubicat a l'illa de Malta, i, just tres dies després, agraint-li els serveis prestats, concedí a Bernat de Pachs les rendes del dit feu amb tots els seus drets, productes, entrades i pertinences, però tan sols en vida seva, i sense contradicció o impediment del mateix rei, de cap oficial reial o de qualsevol altra persona; també manà a Lope Ximénez d'Urrea i Bardaixí, virrei de Sicília, al tresorer, al conservador del Reial Patrimoni i, a cada un i, en general, a tots els oficials reials que, sota pena de 10.000 florins d'or, fessin posar Bernat —o el seu procurador— en possessió corporal de les rendes d'aquell feu amb tots els seus drets i pertinences. Des d'allà mateix, quatre dies més tard, del 22 de gener fins al 2 de febrer de 1472, el rei Joan II tingué parlament.²⁶

Encara a Figueres, el 18 de febrer de 1472, Joan II informà Francesc Berenguer de Blanes, lloctinent del Regne de Mallorca, que Bernat de Pachs, de la mateixa manera que en anys anteriors, a instància i en defensa dels creditors del Regne de Mallorca, havia exposat el tema sobre aquella *quitatione cessata* de l'any 1465 de 10.000 florins d'or que cada any dit regne havia de pagar als creditors catalans, cosa que el rei havia demanat per causa de la rebel·lió dels catalans i en virtut de les confiscacions fetes a cada un d'aquests creditors.²⁷ S'especificava que, durant algun temps, Bernat havia defensat la causa dels creditors

²¹ ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3479, f. 94r-v [doc I].

²² BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pachs...*, p. 63.

²³ SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 172; ROVIRA I VIRGILI, A.: *Història Nacional de Catalunya*, VI, Barcelona, 1931, p. 585.

²⁴ Concessió registrada posteriorment, en temps de Ferran II com a *Feudum vocatum la Culea existens in dicta insula Meliveti fuit per quodam dominum regem Joannem concessum quondam Bernardo Impax eius vita durante ut patet in privilegio dicti domini regis dato in villa de Fagures XV ianuarii 1472*. DE BARBERIS, J. L.: *Liber de secretis*, ed. MAZ-ZARESE FARDELLA, E., Milà, 1966, p. 77; ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3487, f. 174r. El rei era realment a Figueres, però algunes fonts històriques secundàries erròniament bescanvien Figueres per Sigüenza. ABELA, G.: *Della descrittione di Malta isola nel mare Siciliano: con le sue antichità, ed altre notizie*, IV, Malta, 1647, p. 525.

²⁵ Aquest topònim el trobem en la diferent documentació amb les variants de La Culea, La Culeja, La Culeya, La Colea, Qlejgha, Il-Qlejgha o Il-Qlejja.

²⁶ ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3488, f. 38v-39r [doc. II]; ALFONSELLO, A.: *Los reys d'Aragó i la Seu de Girona, desde l'any 1462 fins al 1482, Col·lecció de actes capitulars*, Barcelona, 1873, p. 24. En aquells moments, l'illa de Malta formava part del Regne de Sicília.

²⁷ El rei havia demanat aquesta amortització primerament el desembre de 1464 i novament el 1465. El monarca concedí a la Universitat poder amortitzar els censals al 20.000% i que la Universitat no s'hagués de veure obligada a realitzar amortitzacions. URGELL HERNANDEZ, R.: "Incautación de bienes...", p. 95-97.

de Mallorca davant la cúria, i que, successivament, havia obtingut una sèrie de provisions d'aquesta, les quals disposaven fer la quitació d'un any i no més, de manera que per 10.000 florins rebuts pel rei s'havia de fer una quitació de 500 florins de pensió, calculant a raó de 20.000‰,²⁸ i si la quitació es fes a 24.000‰, s'augmentaria en 2000 florins, quantitat abans concedida als dits creditors a instància del mateix Bernat. Així doncs, d'aquí endavant dit regne només es veuria obligat a fer quitació un cop les pensions endarrerides fossin totalment satisfetes als creditors de Mallorca, sempre que la ciutat hagués pagat dites pensions a tots els seus creditors el dia assenyalat. En tal cas, la llució es faria a raó del 20.000‰, remittents al rei, donant a la Universitat, per cada 1.000 de pensió, 4.000 de propietat per a major comoditat i conveniència de la dita institució. S'afegia que, vist que les concessions fetes pel rei foren a súplices de Bernat de Pachs en benefici dels dits creditors, el mateix Bernat li havia demanat que ordenàs als creditors pagar-li per haver negociat dites condicions; per això, el rei, per dret i per raó, manà, sota pena de 1.000 florins d'or, que fes pagar als creditors 214 lliures moneda de Mallorca a Bernat o al seu procurador.²⁹

Poc després, el 12 d'abril de 1472, les forces militars del rei Joan II van posar setge sobre la vila de Peralada. Entretant, a Mallorca, el 28 d'abril de 1472, davant el Consell, Bernat de Pachs s'excusà desmentint haver sol·licitat el bescanvi de règim o haver posat en destorb la revisió dels comptes de la Universitat, dient que únicament havia demanat posar remei als desordres i mals que en el regne es cometien.³⁰

Fet i fet, Peralada acabà capitulant el 19 de maig de 1472, cosa que afectà el vescomtat de Jofré de Rocabertí i ses baronies. Dies després, el 27 de maig de 1472, el rei, aposentat amb la seva host dins la mateixa vila i palau vescomtal de Peralada, convocà a les universitats catalanes a un parlament que havia de tenir lloc l'1 de maig a Girona.³¹ Aquell mateix dia, el rei Joan II aprofità per recordar a Lope Ximénez d'Urrea, virrei de Sicília, als jutges de la gran cúria, als mestres racionals, al tresorer i al conservador del Reial Patrimoni, i a tots i a cada un dels oficials, que, el passat 15 de gener de 1472, des de la vila de Figueres, a causa i en compensació dels serveis prestats per part de Bernat de Pachs, se li havia concedit en possessió i de per vida el feu de la Culea, a l'illa de Malta, amb tots els drets, rendes, productes, entrades i pertinences. S'informà que Bernat s'havia queixat perquè encara no havia pogut beneficiar-se de la dita concessió, ja que el mestre racional havia conclòs que les rendes de l'illa de Malta no eren suficients per pagar els drets dels beneficis i rendes al dit Bernat, car d'aquells s'havien de pagar els salaris dels oficials, així com les altres despeses ordinàries del castell de Malta, cosa que deixava Bernat o el seu procurador sense aquells drets i pertinences, i això sorprengué sa majestat. Per això, el rei, tenint en compte els fructífers serveis prestats per Bernat de Pachs, i manifestant el ferm propòsit d'evitar en un futur qualsevol dubte i consulta, manà, sota la mateixa pena continguda en la lletra abans esmentada, que, si era vist necessari que el feu pagàs els salaris o despeses del castell de la dita illa, Bernat o el seu procurador no haurien de posseir-lo, però que si s'haguessin de satisfer part de la totalitat d'aquells salaris, ordenà que els dits salaris es pagassin de la resta dels feus de l'illa

²⁸ AI 5%.

²⁹ ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3453, f. 100r-v [doc. III].

³⁰ SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 173. El 1471 Bernat de Pachs i Mateu Sanglada foren designats pel bàndol de l'Almudaina per tal de tractar davant al rei el canvi de règim de sort e de sac. PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos...*, p. 298.

³¹ SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p.173-174 i 177.

de Malta, sempre, però, havent de respondre el mateix Bernat amb la part corresponent pel seu feu, de manera que cap causa interferís en l'entrega i execució de la possessió del feu al dit Bernat, cosa que havia de ser complida i no d'altra manera.³²

Des de mitjan 1472, Miquel de Pachs, germà de Bernat, era el jurat en cap de la ciutat i Regne de Mallorques, conjuntament amb els jurats Miquel Bru, Pere de Vilallonga, Bartomeu Febrer, Antoni Tomàs Vallori i Antoni Gornals. Fou aleshores quan aquests jurats intercediren pels menorquins de baixa condició empresonats, que havien estat còmplices de la rebel·lió catalana a Menorca contra Joan II. Fou, precisament, amb aquesta finalitat que Bernat de Pachs i el doctor Joan Dusay foren enviats com a síndics a Menorca per fer efectiu el perdó reial, que arribà el 2 d'agost d'aquell mateix any.³³

Amb això, el 24 d'octubre de 1472, arribà la capitulació de Pedralbes, que afectà tot el Principat, incloent-hi Maó. La capitulació implicava la restitució i anul·lació de béns, censals, rendes, beneficis i drets confiscats als antics possessors o hereus legítims, tant d'un bàndol com de l'altre, enemics o rebels —tot i que amb una sèrie d'excepcions—, la qual cosa no seria gens fàcil d'aplicar, i que veritablement es perllongà en el temps, fins i tot ultrapassat el rei Joan II.³⁴

Així i tot, la problemàtica dels comtats de Rosselló i Cerdanya continuava latent. Tres mesos després, el 25 gener 1473 els perpinyanencs s'aixecaren contra la guarnició del rei de França, que s'hagué de retirar dins el mateix castell de Perpinyà. Llavors, l'1 de febrer de 1473, el rei Joan II entrà a Perpinyà per, en pocs dies, fer-se amb el domini del comtat, excepte Cotlliure, el castell de Bellaguarda i el mateix castell de Perpinyà.³⁵

El 9 de juliol de 1473, des de la vila de Perpinyà, el rei Joan II recordà de nou a Lope Ximénez d'Urrea, virrei de Sicília, haver manat posar el feu de la Culea en possessió a Bernat de Pachs, amb tots els drets, profits i guanys, sota pena de 10.000 florins d'or, cosa que, fos com fos, Bernat no pogué atribuir-se, perquè, de nou, el mateix Bernat exposà que, quan es feu executòria per prendre possessió del dit feu, els oficials de l'illa de Malta confirmaren que els salaris dels oficials i del capità del castell de la dita illa eren pagats dels beneficis del dit feu. Per això, volent ara que aquella gràcia fos profitosa per al dit Bernat, fou voluntat del rei que, dels altres beneficis i ingressos, tant ordinaris com extraordinaris, de la *secrezia* de Malta o de la cúria, així com els de tots els altres feus, es destinassin a satisfer els salaris del capità i dels oficials, tant pels nomenats en temps dels seus predecessors com pels nomenats per ell mateix. Però en el cas que els beneficis i ingressos no fossin suficients per pagar els esmenats salaris, decretà que els rèdits del feu de la Culea servissin, en tot o en part, per pagar-los. Per tant, manà al mateix virrei de Sicília, sota pena de 1.000 unces, posar Bernat de Pachs o el seu procurador en possessió del feu de la Culea, mantenint i defensant íntegrament els beneficis i ingressos del dit feu a ell pertanyents, redundant i declarant com a última voluntat

32 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3487, f. 174r-v [doc. IV].

33 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 201. MUT, V.: *Tomo II de la Historia del Reyno de Mallorca*, Mallorca, 1650, p. 341-342.

34 SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 333 i 335-336.

35 SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 338.

que els salaris es pagassin dels guanys de la *secrezia*, cúria i dels altres feus, sempre abans que del feu de la Culea.³⁶

Altra volta sobre les cases i els béns de Sicília

L'1 de setembre de 1473, i encara des de Perpinyà, el rei Joan II exposà al virrei de Sicília, al governador, al mestre de justícia, al mestre portolà, al mestre secret, als jutges de la gran cúria, al tresorer, al conservador i a la resta dels oficials i súbdits, que, induït a beneficiar a Bernat de Pachs pels serveis prestats en temps de la guerra al Principat de Catalunya, li havia concedit i entregat els béns i cases dels Breys situats a la ciutat de Siracusa, i que, malgrat les traves posades per alguns, Bernat de Pachs havia hagut de fer moltes despeses. Però en virtut de la capitulació concedida a la ciutat de Barcelona, el canceller disposà que aquella casa, béns i heretats havien de ser restituïts als seus antics posseïdors. Així doncs, i tenint en compte que, per obtenir aquells béns, Bernat havia hagut de realitzar grans despeses i moltes obres en les dites cases i heretats —que amb tant de treball i suor li costaren guanyar, i que ara estaven a punt de perdre's—, ell mateix pregà al rei que, abans de ser desposseït de la dita casa, béns o heretats, se li pagassin les despeses de les obres efectuades en aquesta possessió. Per tant, el rei, acceptant la seva súplica, per dret i per raó, manà, sota pena de 100 unces, que, donant-se el cas que es presentessin aquells requeriment sobre l'expulsió de la dita possessió, Bernat hauria de deixar dits béns, casa i heretat, però havent de pagar-li les despeses de les obres fetes a ell o al seu procurador, advertint que no s'actués contra aquelles lletres i disposicions.³⁷

Fou llavors, el 17 de setembre de 1473, quan se signà el tractat de Perpinyà entre el rei de França Lluís XI i el rei Joan II, pel qual s'establí que els comtats de Rosselló i la Cerdanya restarien com a territori neutral fins que el rei d'Aragó no hagués retornat el préstec que es devia al rei de França. Aquest tractat donaria la potestat al rei de França de nomenar un governador català per al comtat de Rosselló —a partir d'una llista elaborada pel rei Joan II—, alhora que el castell romandria sota un castlà francès. Decididament, el governador escollit fou Pere de Rocabertí, que negocià el tractat amb Jean de Lude, el castlà del castell. Arran d'aquest concordat, i acabada la guerra, el 29 d'octubre de 1473, el rei entrà a la ciutat de Barcelona sobre un carro triomfal estirat per quatre cavalls blancs, imitant de qualche manera l'entrada a la ciutat de Nàpols del seu germà Alfons V, cerimònia escenificada trenta anys abans. Un dels que acompanyà, entre molts altres prohoms i autoritats, al rei, manant a la part dreta els cavalls, fou Miquel de Pachs, germà de Bernat.³⁸

La mort de Bernat de Pachs

El rei Joan II morí el 19 de gener de 1479, amb vuitanta anys, el mateix any en què perí l'almirall Joan II de Vilamarí; Bernat de Pachs transí en data indeterminada, abans del 4 de març

³⁶ ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3488, f. 123v-124r [doc. V]. Sobre aquesta qüestió, el virrei de Sicília manà fer-ne executòria a Palerm el 9 de març de 1473. DE BARBERIIS, J. L.: *Liber de secretis...*, p. 77.

³⁷ ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3488, f. 167r [doc. VI].

³⁸ MARCET JUNCOSA, A.: "L'establiment de la frontera entre França i 'Espanya'", *Pedralbes*, 18, 1998, p. 8-9; SOBREQÜÉS I VIDAL, S.; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 338; BASSEGODA PINEDA, E.: *Vida i obra de Fra Bernat Hug de Rocabertí* [tesi doctoral], Girona, 2011, p. 55; RAUFAST CHICO, M.: "Ceremonia y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la Guerra Civil catalana (1460-1473)", *Anuario de Estudios Medievales*, 38/2, 2008, 1082; PATXOT Y FERRER, F.: *Las glorias nacionales. Grande historia universal de todos los reinos, provincias, islas, y colonias de la monarquía española, desde los tiempos primitivos hasta el año de 1853*, V, Madrid-Barcelona, 1853, p. 508.

de 1479, que és quan es realitzà l'inventari dels seus béns per part del notari Baptista Rullan. No fou, però, fins al 14 de setembre de 1479, des de la ciutat de Barcelona, quan Ferran II, nou rei d'Aragó, concedí a Bernat de Pachs —ja traspassat— passar la possessió del feu de la Culea, a Malta, a un hereu seu, també de per vida. Així doncs, mort Bernat de Pachs, i un cop designat successor el seu fill Nicolau de Pachs, aquest passà a ser el nou possessor del feu de la Culea. De fet, no fou fins al 1489 quan Nicolau fou posat en possessió del dit feu per Gaspar d'Espés, virrei de Sicília.³⁹

Conclusió

Foren nombrosos els membres de la família Pachs que, entre els segles XV i XVI, obtingueren oficis, privilegis i concessions dels monarques amb motiu de diversos serveis prestats; entre aquests beneficiats hi hagué el mateix Bernat de Pachs. Les concessions dels béns situats a Sicília i les rendes del feu de Malta a Bernat de Pachs es poden explicar per l'eminent posició d'aquest cavaller de Mallorca, per la seva implicació i pels concrets i valuosos esforços militars en la Guerra Civil catalana a favor de Joan II i contra les institucions del Principat de Catalunya.

Tot i l'aparent benefici net d'aquelles concessions atorgades per gràcia reial, Bernat de Pachs hagué de defensar-se per tal de fer valer els drets adquirits. Finalment, però, sembla que hagué de renunciar a la casa dels Brets de Siracusa amb motiu de la capitulació de Pedralbes, que preveia, entre altres mesures, haver de restituir els béns als seus antics posseïdors —rebels—, alhora que aconseguí no haver de respondre amb els rèdits del seu feu de la Culea de Malta els salaris del castlà i oficials del castell de Malta, els quals havien de ser sostinguts per la *secrezia*, la cúria reial i altres feus, sempre amb l'excepció que, si els fons d'aquestes fossin insuficients per a aquest fi, Bernat hauria de respondre amb els beneficis i rendes del seu feu.

En definitiva, Bernat de Pachs és un personatge clau per entendre la seva influència a la cort reial i, sobretot, per entendre la seva incidència en la vida política i militar del Regne de Mallorca en aquella saó. Un personatge més per afegir a la llista dels naturals de l'illa de Mallorca relacionat directament amb l'illa de Malta.

Documentació

Criteris de Transcripció:

Hem respectat l'ús gràfic de l'original exceptuant alguns mots: davant la vacil·lació entre les grafies **-ti-** / **-ci-** hem bescanviant la síl·laba **-ci-** per la **-ti-**. Hem aplicat l'ús de majúscules i minúscules, i el punt com a signe de puntuació.

39 SOBREQUÉS I VIDAL, S.; SOBREQUÉS I CALLICÓ, J.: *La Guerra civil...*, II, p. 345; PLUJÀ I CANALS, A. "L'almirall Joan II...", p. 388-389; ARM, Prot., R-304, f. 89r; BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pachs...*, p. 61; SCANNURA, C. G.: "The Office of the Secrezia of Malta previous to the Coming of the Knights Hospitallers", *Melita Historica*, 6/2, 1973, p. 115. Una segona font diu que la confirmació del feu a Bernat de Pachs i l'extensió al seu hereu fou el 1480. DE BARBERIS, J. L.: *Liber de secretis...*, p. 77-78. Una tercera font diu que aquella confirmació i extensió fou feta el 20 de setembre de 1481. ABELA, G.: *Della descrittione...*, p. 525; *Documenti per servire alla storia di Sicilia*, XIII, Palerm, 1890, p. 427.

I

Saragossa, 26 d'agost de 1471.

El rei Joan II mana a Joan Sabastida, governador de la cambra de la reina de Sicília, posar en possessió de Bernat de Pachs o a la seva muller o procurador, les cases i els béns dels Brets, rebels al rei, situats a la ciutat de Siracusa.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3479, 94r-v.

Ioannes et cetera. Magnifico et dilecto consiliario nostro Ioanni Cabastida militi regionalis Camere Sicilie gubernatori. Salutem et dilectionem. Aliis atque aliis provisionibus vobis iniunctum est ut possessionem domus *dels Brets* rebellum serenitati nostre quas habent in civitate Syracussarum et aliorum bonorum ad illos pertinentium dilecto nostro Bernardo de Pachs de dictis bonis a nobis habenti donationem tradi cum effectu faceretis id actum ut gravi querimonia coram magestate nostra facta pro parte dicti Bernardi de Pachs hactum delatum est in eius gravem iacturam dicit enim que quidam frater Andreas Salvage Ordinis Beati Ioannis Hierosolomitani in fraudem ut dicitur curie nostre domos ipsas quas sub tributo pro ipso tenere pretendit incomisum vendicavit et illas Antonio Salvage concessit que fieri ut fertur nequivit in fraudem curie nostre cumque hec si vera fuit in notoriam deceptionem curie nostre actum esse pretendatur volentes quempiam fraude et deceptione locupletatimi nostri vobis dicimus precipimus et iubemus expresse et de certa scientia ad nostre gratie et amoris obtentum penaque duorum mille florenorum auri nostris inferendam erariis ut statim visis presentibus auditis partibus quarum intersit si de iustitia vobis procedere visum fuerit dictum Bernardum de Pachs seu eius uxorem vel procuratorem in possessionem corporalem seu quasi dictarum domorum ponatis et immittatis poni et immoti faciatis expulso ab eisdem dicto Antonio Salvage et alio quovis illarum detentore non obstante dicto comisso et concessione que in fraudem curie nostre facta sit non obstare volumus et determinus et demum quia in dictis domibus repertum est tectatium cum non nullis raupis que esse dicuntur *dels Brets* predictorum seu *d'en Verges* rebellis magestati nostre de quo tectatio et raupis eidem Bernardo de Pachs a nobis a simili gratia facta est vobis que dictum tectatium seu raupe fuerunt *dels Brets* vel dicti *Verges* dictum tectatium et raupas dicto Bernardo de Pachs seu dictem eius uxoris et procuratori tradatis et tradi faciatis indilate nec secus agatis aut que precipimus facere differatis ratione aliqua sive causa quanto gratia nostra vobis cara est et dictam penam cupitis evitare sic enim iustitia suadente fieri volumus et compleri omni obstaculo quiescente. Datum Cesarauguste die XXVI mensis augusti anno a nativitate domini millesimo CCCCLXXI. Rex Iohannes.

Solvat duos tarenos.

Vitalis.

Dominus rex mandavit mihi Philippo Clementi et viderunt eam regens thesaurarium et Petro Torrellas pro conservatore Sicilie. Probata.

II

Vila de Figueres, 18 de gener de 1472.

El rei Joan II mana posar en possessió de Bernat de Pachs les rendes del feu de La Culea a l'Illa de Malta.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3488, 38v-39r.

Nos ioannes et cetera. Debitam considerationem habentes ad grata accepta servitia magestati nostre prestita et que prestare no cessatis vos dilectus et fidelis noster Bernardus de Pachs tenore presentis scienter et expresse reditus feudi dictum de La Colea situm in insula Malte cum omnibus iuribus proventibus introitibus et pertinentiis universis vobis dicto Bernardo de Pachs ad vite vestre de cursum duximus concedendos et comendandos uti concedimus et comittimus cum presenti. Itaque vos dictus Bernardus de Pachs vita vestra durante habeatis teneatis et possideatis redditus dicti feudi vita vestra durante fructusque proventus et iura illius recipiatis ipsosque redditus libere pacifice et quiete possideatis absque contradictionem et impedimento nostri et nostrorum officialium et personarum quarecumque qua propter spectabili magnificis dilectis consiliariis et fidelibus nostris viceregi in dicto Sicilie Regno indicibus nostre magne curie thesaurario et conservatori nostri patrimonii et aliis universis et singulis officialibus nostris ad quos spectet dicimus precipimus et iubemus expresse et de certa scientia ad nostre gratie et amoris obtentum penaque decem mille florenorum auri nostris inferendam erariis ut vos dictum Bernardum de Pachs seu procuratorem vestrum possessionem corporalem seu quasi reddituum dicti feudi iuriumque et pertinentiarum illius ponant et inducant ponique et induci faciant de iuribusque et pertinentiis illius vobis respondeant seu faciant responderi nostramque huiusmodi provisionem et concessionem et omnia et singula mea contenta teneant firmiter et observent et faciant ab omnibus observari et non contrafaciant vel veniant aut aliquem contrafacere vel venire finant ratione aliqua sive causa in cuius rei testimonium presentem fieri inssimus sigillo negotiorum Sicilie in pendentia munitam. Datum in villa de Figueris XVIII ianuarii anno a nativitate domini M^oCCCCCLXXII regnique nostri Navarre anno XXXXVII aliorum vero regnorum nostrorum XV. Rex Iohannes.

Solvat quatenus iam aliter fuit expediti.

Roqua.

Dominus rex mandavit mihi Bartholomeo Serena visum per Guillelmum de Peralta generalis thesaurarium et pro conservatore.

Probata.

III

Vila de Figueres, 18 de febrer de 1472.

El rei Joan II mana a Francesc Berenguer de Blanes, lloctinent del Regne de Mallorques, que faci pagar als creditors de Mallorca 214 ll. a Bernat de Pachs o al seu procurador per les despeses efectuades per a les negociacions en *pro* d'aquests.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3453, 100r-v.

Ioannes et cetera. Spectabili magnifico consiliario et dilecto nostro locumtenenti generali nostro in Civitate et Regno Maioricarum. Salutem et dilectionem. Exposuit excellencie nostre magnificus et dilectus noster Bernardus de Pachs miles in dicta civitate domiciliatus inqui-

ens quam ipse superioribus annis ad instantiam creditorum dicti regni et meodem regno habitantium fuit destinciens ad maiestatem nostram ad defendendam causam eosdem creditores tangentem super videlicet illa quitatione cessata in anno millesimo quadrigentesimo sexagesimo quinto illorum decem mille florenorum auri quolibet anno in proprietate quam dictum regnum tenebatur facere creditoribus cathalanis dicti regni petita per nos ut succedentes causa rebellionis dictorum cathalanorum et virtute confiscationis per nos facte dictis creditoribus cathalanis quique Bernardus de Pachs aliquot per tempus defendendo causam dictorum creditorum in nostre curia vaccavit et successive ab eadem curia provisiones obtinuit cum quibus dispositum et provisum fuit ut tantum fieret quitatio unius anuate et non plus et que pro decem mille florenis per nos receptis fieret quitatio de quingentis florenis pensionum computando ad rationem viginti mille pro millenario et si ipsa quitatio fieri haberet ad rationem viginti quatuor mille pro millenario et sic in hoc aumentarunt duos mille florenos pretera concessimus creditoribus eisdem ad supplicationem dicti militis que exinde unquam dictum regnum possit cogi ad faciendum quitationem aliquam quovisque omnia arreragia integritur fuissent soluta creditoribus mallorquinis et dicta civitas solveret die diata omnibus creditoribus illius eorum pensiones et que in tali casu fieret luitio ad dictam rationem de viginti mille florenis pro millenario remittentes nos gracie et dantes dicte universitati pro quolibet millenario pensionum quatuor millenaria proprietatis in maximam comoditatem et utilitatem dicte universitatis: verum quoniam concessa per nos ad supplicationem dicti Bernardi de Pachs concernunt principaliter utilitatem dictorum creditorum fuit ideo pro parte ipsius militis nobis humiliter supplicatum ut debitis remediis compelli iuberemus dictos creditores ad solvendum dicto Bernardo de Pachs expensas per illum factas gerendo utiliter negotia dictorum creditorum. Quare nos dicta supplicatione uti iuri et rationi consona benigne suscepta vobis dicimus et mandamus scienter et expresse ad penam mille florenorum auri constituto vobis dictum militem mandato dictorum creditorum ex causis predictis fuisse destinatum ad dictarum nostram curiam et ea ratione quam supradiximus gessissa utiliter negotia dictorum creditorum et inde dictas fecisse expensas de quibus liquido et legitime constare habeat debitis remediis et compulsionibus opportunis arceatis et compellatis dictos creditores ad solvendum dicto Bernardo de Pachs vel eius procuratori ad solidum et libram dictas expensas que ut asseritur summam capiunt ducentarum quatordecim librarum monete Maioricarum verum si et ubi pro parte dictorum creditorum allegetur gesta per dictum militem fuisse conversa in utilitatem rei publice dicte universitatis et sic cedere ut asseritur oneri illius dictas expensasolvere supra hoc faciatis ea et administretis partibus breve et expeditum iustitie complementum procedendo in his prout de iure et ratione et per franquias dicti regni inveneries atque negotii qualitas postulat et requirit. Datum in villa de Figueriis die decimo octava mensis febroarii anno a nativitate domini millesimo quadrigentesimo septuagesimo secundo. Rex Iohannes.

Dominus rex mandavit michi Philippo

Clementis et vidit eam Iacobo Taranau

regens cancellariam.

IV

Vila de Peralada, 27 de maig de 1472.

El rei Joan II ordena a Lope Ximénez d'Urrea, virrei de Sicília, i demès oficials que els salaris i despeses del castell de Malta es paguin de la resta dels feus de l'illa de Malta, havent de pagar Bernat la seva part corresponent pel seu feu.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3487, 174r-v.

Ioannes et cetera. Spectabili magnificis dilectis consiliariis et fidelibus nostris viceregi in dicto Sicilie Regno iudicibus nostre magne Curie magistris rationalibus thesaurario et conservatori nostri patrimonii et aliis universis et singulis officialibus nostris ad quos spectet et eorum cuilibet et locarum eorundem. Salutem et bonam voluntatem. Olim cum non leves ymo ingentes et graves cause servitorum nostre excellentie prestitorum per dilectum et fidelem nostrum Bernardum de Pax magestatem nostram illi benefacere impellerent in aliquale re-pendium illorum nos cum carta nostra datum in nostravilla de Figueriis XV ianuarii proxime dimissi feudum dictum de La Colea situm in insula Malte cum omnibus iuribus redditibus proventibus introitibus et pertinentiis universis dicto Bernardo de Pax ad eius vite curriculum concessimus et comissimus ut in carta ipsam ad quam nos refferimus latius continetur nunc autem ut ex suplicatis excellentie nostre pro parte dicti Bernardi querulose intelleximus presentata vobis dicto viceregi carta prenarrata vosque exequtoriam eidem Bernardo de dicto feudo concesseritis non tamen usque modo ipse carta et exequtoria illi prodesse potuerint obstante exceptione per vos dictum magistrum rationalem allegata et aposita concludente que in dicta insula Malte non sufficebant redditus ad solvendum dicto Bernardo iura fructus et redditus qui eidem ex causa dicte gratie veniunt solvendi et sic volenda inpinorare dictam insulam cuius redditus ut asseritur tenues sunt et ex illis solvenda sunt salaria et alia onera ordinaria Castri de Malta voluistis ipsum Bernardum seu procuratorem suum in possessionem dicti feudi ponere neque de iuribus et pertinentiis illius eidem responderi facere que res cum non fuit tales ut vos annuorum observantia mandatorum duertere deduyssent nostram magestatem in maximam admirationem adducunt volentes ydeo multo magis nunc crescentibus fructuosis serviitiis per eundem Bernardum nostre excellentie prestitis et que prestare absque temporis intermissione non definit eimdem effectum gratie memorate petiri mentemque et nostrum firmissimum propositum ad evitandam in futurum omnem dubitationis et consulte materiam aprentes et declarantes vobis et cuilibet vestrum dicimus et mandamus scienter et expresse suis eadem pena in eadem carta contenta quatenus si et ubi visum fuerit feudum predictum salario seu aliis oneribus dicti castri de Malta non teneri eundem Bernardum seu procuratorem suum in possessionem illius inducat et induci faciatis modo et forma in dicta carta contentis ubi enim dictum feudum visum etiam fuerit solutionis alicuius salarii sine omnibus dicti castri modo aliquo teneri volentes ipsum castrum salariis et iuribus eidem pertinentibus privari volumus providemus et ordinamus que eadem salaria et honora omnibus expensis aliorum feuda in eadem insula possidentium agitentur etiam ipso Bernardo portionem suam cum solvere contingentem ut sic neutra occasio seu causa possessioni eidem Bernardo de Pax tradende intercedant quin ipse effectum gratie memorate ut est dictum potiat ut sic enim ex causis predictis fieri et exequi dilatione et consulta quibusvis remotis fieri volumus et per vos compleri nulloque pacto secus fieri quanto penam predictam cupitis evitare. Datum in villa Petralate XXVII mensis maii anno a nativitate domini millesimo CCCCLXXII. Rex Iohannes.

Solvat duos tarenos.

Vitalis.

Dominus rex mandavit mihi Bartholomeo Serena

visum per Guillelmum de Peralta regens thesaurarium

et pro conservatore Sicilie.

Probata.

V

Vila de Perpinyà, 9 de juliol de 1473.

El rei Joan II mana metre en possessió el feu de La Culea, amb els seus beneficis i emoluments, a Bernat de Pachs o al seu procurador, primant i fent satisfer a la *secrezia* i a la cúria reial el salari del capità i oficials del castell de l'illa de Malta, que s'havien de satisfer amb els rèdits de dit feu.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3488, 123v-124r.

Ioannes et cetera. Spectabili magnifico dilectoque consiliario nostro viceregi in Regno nostro Sicilie. Salutem et dilectionem. Meminimus nuper observantia nobis impensa per dilectum nostrum Bernardum de Pachs militem eidem gratiam et concessionem eius vita durante fecisse de feudo dicto de La Colea sito in insula Malte cum omnibus iuribus proventibus et emolumentis ac pertinentiis illius inimigentes vobis sub pena decem milium florenorum auri ut ilico dictum Bernardum de Pachs in possessionem dicti pheudi ac redditum eiusdem poneritis ac induceritis quod minime per vos ut intelleximus fuit exequitioni deductum et volentes nos dictam gratiam sum debitum sortiri effectum meritis et servitiis dicti Pachs exigentibus iterum vobis inssimus ac precipimus eisdem omni consulta dilationeque cessantibus ac aliis quibusvis non obstantibus per vos poni et inmitti in possessionem dicti pheudi quam etiam possessionem consequi ac assequi nequivit in eius damnum quam maximum ac neglectum mandatorum nostrorum ymo exposuit nobis dictus Bernardus de Pachs quod cum per nos fuit ei exequatoria concessa pro dicta adipiscenda possessione officiales dicte insule de Malta affirmaverunt que ex fructibus dicti pheudi fiebat solutio salariorum officialibus et capitaneo castelli ipsius insule de Malta. Nos vero volentes gratiam ipsam fructuosam esse ipsum Bernardo de Pachs nostram constans voluntas est que ex aliis emolumentis et introitibus tam ordinariis quam extraordinariis secretie dicte insule aut curie nostre quomodolibet spectantibus et pertinentibus ac de omnibus aliis pheudis fiat salariorum solutio capitaneo ac officialibus per nos seu predecessores nostros ordinatis aut per magestatem nostram creatis et solvi assuetis in dicta insula antequam ad dictum pheudum perveniantur aut aliquid meo per vos aut alios officiales tangatur que emolumenta alia sive dicto pheudo abunde sufficere putamus ad solvendum dictum capitaneum ac alios officiales casu vero quo omnia emolumenta predicta ad solutionem dictorum salariorum non sufficerint eo in casu dictis concessionibus nostris ac promissione nostram huiusmodi non obstantibus volumus et determinus dicti pheudi introitum ad solutionem dictorum salariorum teneri et subiti in totum videlicet aut in partem secundum que ad salaria ipsam solvenda defecerit vobis propterea dicimus precipimus et mandamus de meam certa scientia et expresse ad nostre gratie et amoris obtentum ac penam untiarum mille ut incontinenti visis presentibus omni mora dilatione et consulta cessantibus dictum Bernardum de Pachs aut procuratorem

suum in possessionem dicti pheudi ponatis et effectualiter inducatis positumque et indutum manuteneatis et deffendatis eideque responderi faciatis de fructibus et emolumentis illius integre et complete exceptione predicta per officiales dicte insule emolumentis cum obventionibus ac introitibus dicte secretie curieque nostre ac aliorum pheudorum dicte insule ad solutionem salariorum eorundem officialium sufficientibus in aliquo non obstante cum voluntas nostra ultima sit ut dictum est que salaria ipsam antequam ad pheudum ipsum pervenatur solvantur et satisfaciant de emolumentis ac obventionibus secretie ac curie pertinentibus aliorumque pheudorum dicte insule et contrarium non faciatis rationem aliqua sive causa. Datum Perpiniensi die nono julii sexte indictionis anno a nativitate domini M^oCCCCLXXIII. Rex Iohannes.

Fuit duplicata.

Solvat tarenos II.

Roqua.

Dominus rex mandavit mihi Iohanni

de Coloma et vidit eam Iohanni Granada

pro thesaurario et conservatore

Sicilie.

Probata.

VI

Vila de Perpinyà, 1 de setembre de 1473.

El rei Joan II mana, en motiu i en previsió de restitució de béns per la capitulació de Pedralbes, foragitar a Bernat de Pachs de la possessió de la casa, béns i heretat del Brets a Siracusa, i a petició del propi damnificat, reparar i pagar les despeses i obres efectuades sobre dita possessió.

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 3488, 167r.

Ioannes et cetera. Spectabili nobilibus magnificis dilectis consiliariis et fidelibus nostris viceregi in dicto Sicilie Regno gubernatori magistro iustitiarum magistro portulano magistro secreto iudicibus nostre magne curie thesaurario et conservatori ceterisque officialibus et subditis nostris ad quem seu quos presentes pervenerint et fuerint presentate et eorum cuilibet et locorum eorundem gratiam et bonam voluntatem. Prometentibus olim meritis servitorum fidelitatisque constantia quibus in magnificum consiliarium et dilectum nostrum Bernardum de Pax militem aliquod conferre beneficium inducebantur eo nos in aliqualem rependium illorum durantibus comotionibus in dicto Cathalonie Principatu ex bonis non nullorum civium Barchinone qui tunc extra obedientiam permanebant queque bona apud partes istius Regni Sicilie erant dicto Bernardo de Pax non nulla bona predictorum et specialiter quandam domum *dels Brets* sitam in civitate Syracussarum in dicto Sicilie Regno dedimus et concessimus et successive pro assecutione dictorum bonorum et domus predictae a nostri cancellarii plures atque plures littere date sunt cum quibus possessionem bonorum datorum eidem Bernardo dari et tradi mandavimus ut in litteris ipsis plenius continetur verum quia obstantibus impedimentis factis et procuratis per aliquos idem Bernardus multas oportuit facere expensas atque etiam virtute capitulationis concessae Civitati Barchinone a dicta nostri cancellario emanata

fuit provisio cuius pretextu restitutus est dictam domum et alia bona et hereditates dictusque Bernardus pro impetratione gratiarum et provisionum pro obtinendis rebus datarum necessariorum ingentis expensas plurimasque operas dictis domo et hereditatibus fecerit et ob id supplicaverit excellentie nostre ut quando quidem res tanto labore tanto ne sudore partas amissurus est dignemur saltem providere ut antequam apossessionem dicte domus et aliorum bonorum et hereditatum extrahat et eidem de predictis expensis et operibus factis satisfacere faciamus. Nos ydeo dicta supplicationem uti iuri et rationi consona benigne admissa attentis predictis vobis et cuilibet vestrum dicimus et mandamus scienter et expresse ad penam centum unciarum meeque nostre et indignationis incursum que adveniente casu presentationis aliquarum nostrarum literarum supra expulsionem dicte possessionis facientium nullo modo dictum Bernardum de Pax adicta adepta dicte domus ac aliarum hereditatum rerum datarum possessionem satisfactum extrahatis seu extrahi faciatis quovisque illi seu eius procuratorem solutum et per quam deceat sic in expensis et operibus predictam nam dicto Bernardo sine temporis intromissionem circa nostrum servitium infudati iam satisfactum damni est etiam omnium resarcionem et satisfactionem expensum et operum dictam possessionem deserere quibus litteris et provisionibus nostris contrarium disponentibus minime observaris cavere igitur secus agerem quanto penam predictam cupitis evitare. Datum in villa Perpiniani die primo mensis septembris anno a nativitate domini M^oCCCCLXXIII. Rex Iohannes.

Solvat tarenos duos

Roqua.

Dominus rex mandavit mihi Bartholomeo Serena visum per Iohanni Pagès vicecancellarius Guillerum de Peralta thesaurarium generalem et Guillerum Puiades conservator Sicilie.

UNA CREU DE TERME DE VALLDEMOSSA, ATRIBUÏDA A L'ESCUPTOR MALLORQUÍ RAFEL TORRES PALERM (1704)

Concepció Bauçà de Mirabò Gralla

Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez

Resum: Les creus de terme són escultures monumentals poc estudiades. Des de l'edat mitjana fitaren els territoris, constituïren senyals geogràfics i punts de devoció que s'escampaven per camins i viles, i foren molt freqüents als territoris de la Corona d'Aragó. La destrossa de l'anomenada *creu de la Vila de Dalt* de Valldemossa, succeïda ara fa quatre anys, i la necessitat de restaurar-la foren el punt de partida d'aquest estudi, que aporta una aproximació a l'obra i detalla les reconstruccions que ha patit al llarg de la història. També adscriu estilísticament la peça actual, sorgida de la combinació d'un fust únic, segurament pertanyent a una creu anterior, i d'un creuer modern, datat el 1704. Finalment, concreta la seva autoria, que ja plantejà l'historiador Juan Muntaner Bujosa, atribuint-la a Rafel Torres Palerm, un escultor conegut del barroc mallorquí.

Paraules clau: Creu de terme, escultura, Rafel Torres, barroc, Mallorca.

Abstract: The district cross are monumental sculptures little studied. Since the Middle Ages they marked the territories, constituted geographical signs and points of devotion that were scattered along roads and towns, and they were very frequent in the territories of the Crown of Aragon. The destruction of the so-called *creu de la Vila de Dalt* in Valldemossa (Mallorca), which happened four years ago, and the need to restore it were the starting point of this study, which provides an approach to the work and details the reconstructions it has undergone throughout history. He also stylistically ascribes the current piece, which arose from the combination of a single shaft, surely belonging to an earlier cross, and a modern cross, dated 1704. Finally, it specifies its authorship, which the historian Juan Muntaner Bujosa had already proposed, attributing it to Rafel Torres Palerm, a well-known Mallorca Baroque sculptor.

Keywords: District cross, Sculpture, Rafel Torres, Baroque, Mallorca.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 13 de desembre de 2023.

Abreviatures: ACM = Arxiu de la Cartoixa de Montalegre, AMVA = Arxiu Municipal de Valldemossa, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BFBM = Biblioteca de la Fundación Bartolomé March, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

Introducció

L'anomenada *creu de la Vila de Dalt*, també coneguda com a *creu de l'Abeurador*, situada a Valldemossa, forma part d'un tipus d'escultures monumentals que s'han anat erigint per diverses regions des de l'edat mitjana, i que s'ubicaven sobre el territori com a fita i com a mostra de religiositat cristiana. La devoció del poble s'expressava mitjançant aquests elements simbòlics i la iconografia que incorporaven. De fet, constituïren aturades obligades en alguns actes religiosos concrets, com processons o rogatives.¹ Les primeres creus, fetes de fusta, es fabricaren aviat en pedra, i solien situar-se tant als nuclis urbans com a la vorera dels camins, en els punts en què s'iniciaven els termes municipals o al centre d'aquests. Particularment a Espanya, les creus de terme servien per assenyalar el centre o els límits dels nuclis urbans, els camins i els accessos, i fomentaven la pietat popular dels pelegrins; també servien per commemorar esdeveniments importants. Foren molt freqüents als territoris de la Corona d'Aragó, i així arribà a Mallorca el costum d'erigir-les.

Fins fa poc, la creu de la Vila de Dalt s'aixecava a l'actual nucli urbà de Valldemossa, i, en concret, en una part del seu Conjunt Històric, en la confluència entre els carrers Rei Sanxo i Catalina Homar (fig. 1). Es trobava elevada sobre un pedrís construït per tal de protegir-la del pendent del carrer. Restava inserida dins el traçat del poble, la qual cosa esdevingué com a resultat del pas del temps, atès que, quan fou construïda, s'ubicà al lloc en el qual el nucli urbà s'iniciava per la part nord-occidental, a la vora del Camí Reial que conduïa a Deià.

La creu caigué i es feu bocins el vespre del 23 de gener de 2019, després d'una ventada.² Amb motiu de la seva futura restauració, realitzarem el corresponent informe historicoartístic, ja que aquesta peça, com la resta de creus de terme de Mallorca, està protegida com a BIC des de 1963.³

Descripció de l'element

La creu de la Vila de Dalt de Valldemossa s'emmarcava en els esquemes habituals que mostren aquest tipus de peces a Mallorca. Feta de pedra de Santanyí, s'aixecava sobre una base cilíndrica i un esglao poligonal. Al damunt, s'erigia el fust d'arestes helicoidals formant la columna "entorxada" —un element que, com es veurà, està dotat d'una gran originalitat—, el

¹ Hi ha testimonis documentals d'aquest costum des de l'edat mitjana a Mallorca: [...] *e quant seran fora la ciutat, pendran per la part de l'abeurador e tireran per lo camí de Nostra Dona de Jhesús. E quant seran a la primera creu de pedra, feran stació*. SEGUÍ TROBAT, G.: "Itineraris processonals per la Ciutat de Mallorca tardomedieval: les processons per diverses necessitats", *BSAL*, 64, 2008, p. 251.

² Cal advertir, que poc abans, la creu havia sofert l'impacte d'un vehicle pesant que havia xocat contra el pedrís que la sostenia, la qual cosa degué crear un problema d'estabilitat. Un pic a terra, tots els fragments foren recollits i guardats en caixes, que foren trasladades a dependències de l'Ajuntament de Valldemossa.

³ Decreto 571/1963, de 14 de marzo, sobre protección de los escudos, emblemas, piedras heráldicas, rollos de justicia, cruces de término y piezas similares de interés histórico-artístico, *Boletín Oficial del Estado*, 77, de 30 de maç de 1963. Així mateix, la creu està inclosa en el *Catàleg de creus de terme de Mallorca*, en la fitxa núm. 186: *la Creu de l'abeurador o de la vila de dalt*. A més, forma part del *Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa*. En altres paraules, està catalogada com a escultura monumental i gaudeix de la protecció integral (A). Acord de l'aprovació definitiva amb prescripcions del Catàleg d'elements i espais protegits del terme municipal de Valldemossa, *Butlletí Oficial de les Illes Balears*, 213, de 24 de desembre de 2020, fitxa EM01/A: *Creu de la Vila de Dalt*; LUIS SALAS, J.; ROMAN QUETGLAS, J.; BAUÇA DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa. Fitxes d'elements catalogats*, Valldemossa, 2017, p. 725-726 (https://ajvalldemossa.net/sites/clima_valldemossa/files/2019-06/FITXES1.pdf) (consulta: 27 de desembre de 2023).

nus o capitell en forma de torreta octogonal amb fornícules protagonitzades per escultures, i, finalment, el creuer.

A partir de les fonts gràfiques, de la bibliografia existent⁴ i dels fragments servats es pot descriure la peça. El capitell ha estat, probablement, la part pitjor conservada, a causa dels efectes del temps. La torreta octogonal encaixada sobre el fust mostra un anell decorat amb fulles, que s'obre donant pas al cos poligonal, delimitat per una franja inferior amb triglifs. A continuació, i entre pilastres pseudodòriques, hi ha vuit fornícules, dins cada una de les quals es veu una talla d'un sant: sant Joan Baptista, santa Bàrbara, santa Catalina, sant Jeroni, santa Llúcia i altres tres sants de difícil identificació, a causa del desgast de les figures. Un entaulament poligonal limita amb el següent cos, el creuer pròpiament dit.⁵

El creuer està motllurat amb llistells i presenta remats vegetals perlats als quatre angles. En l'anvers, protagonitzat per Crist crucificat (fig. 2), els medallons quadrifoliats es veuen degradats i permeten distingir, amb certa dificultat, diferents personatges en relleu: en la part de dalt, les restes d'un pelicà alimentant les seves cries —símbol de l'eucaristia—; a l'esquerra, la beata Catalina Thomàs agenollada, amb hàbit de canongessa agustina;⁶ a la dreta, el beat Ramon Llull, identificat per la ploma i l'hàbit franciscà amb el cingol de nusos.⁷ Aquestes dues figures, que destaquen enfront de la resta d'imatges extretes de la iconografia cristiana habitual, ja les identificarem com a una mostra local de l'arrelada veneració del poble valldemossí envers els seus beats.⁸ Finalment, el medalló inferior, sota la creu, reflecteix la figura de Maria Magdalena —identificable gràcies als seus cabells llargs— agenollada, que alça el rostre cap al Santcrist. Aquest darrer, culminat per la típica cartel·la amb la inscripció INRI, presenta un correcte desenvolupament de l'anatomia, malgrat el cànon curt i una mica desproporcionat de la part inferior, és a dir, les cames.

El revers de la creu (fig. 3) és protagonitzat per la Immaculada, coronada i en actitud d'oració, sobre la típica mitja lluna, sostinguda damunt d'un querubí amb ales. Envoltant-la, els quatre medallons quadrifoliats són protagonitzats pels símbols dels evangelistes. En la part superior, el bou (sant Lluc); a l'esquerra, l'àguila (sant Joan); a la dreta, el lleó (sant Marc); a baix, l'àngel amb el cap mutilat, les ales desplegades i una cartel·la (sant Mateu). La talla de la Verge reflecteix característiques pròpies d'aquestes representacions durant l'edat moderna. El seu posat serè i l'harmonia del conjunt recorden exemplars renaixentistes, però el tractament del vestit, que mostra un moviment encara contingut, i la corona, molt treballada, anuncien formes barroques.

⁴ Entre altres obres que la detallen, vegeu: VALERO MARTÍ, G. et alii: *Valldemossa. Guia de passeig. La història. La vila de Valldemossa*, Palma, 1998, p. 115; SAGASTUME LARRAÑAGA, J. R.: *Guia de la crueria de Mallorca*, Palma, 1999-2000 (inèdit), p. 1113-1116; FONT BENNASSAR, M.; MENOR VIVES, G.: *Guia dels Pobles de Mallorca: Valldemossa*, Palma, 2001, p. 45; CARDA AROCA, N.: *Les creus de terme de Mallorca*, Palma, 2012, s. f.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Ramon Llull i el monestir de Miramar. El patrimoni artístic (1276-2016)*, Palma, 2018, p. 127-128.

⁵ Amb el terme *creuer* es coneix el conjunt dels dos braços horitzontals d'una creu. ALCOVER SUREDA, A. M; MOLL CASASNOVAS, F. B.: *Diccionari català, valencià-balear*, III, Palma, 1954, p. 737.

⁶ I no la Verge Maria, com se cita a LUIS SALAS, J.; ROMAN QUETGLAS, J.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Catàleg d'elements i espais protegits...*, p. 726.

⁷ I no sant Joan, com s'afirma LUIS SALAS, J.; ROMAN QUETGLAS, J.; BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Catàleg d'elements i espais protegits...*, p. 726.

⁸ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *Ramon Llull...*, p. 127-128.

Una història de reconstruccions

La creu de la Vila de Dalt de Valldemossa corresponia a una de les que marcava l'inici de la població, al límit nord-occidental del municipi. Sembla que sempre estigué ubicada al mateix indret. S'ha dit que la primera que hi hagué en aquell lloc concret fou del temps de Martí l'Humà. Apareix citada amb relació a la fundació de la Reial Cartoixa de Jesús de Natzaret el 1399, quan el rei oferí 300 florins *para poder adquirir una alqueria contigua al Palacio, conocido como Son Massot delante del crucero (—creu—) y la alberca de la villa*.⁹ Després d'aquesta primera referència, que ja situa la creu al costat de l'abeurador públic del poble, les següents dades que coneixem al respecte pertanyen a l'edat moderna. Aviat es degué convertir en fita d'un terme que anava canviant amb el temps. A partir de 1583, Valldemossa i Deià deixaren de constituir una sola universitat.¹⁰ En aquella època, la creu seguia al costat de l'abeurador i coincidia amb el límit nord-occidental del nucli urbà, sobre el camí que conduïa a Deià, i era complementada per una altra creu ubicada al límit sud-oriental, que encara avui es coneix com *la de Baix*.

A punt de començar el segle XVII, la creu s'esbucà. Ho testimonià l'historiador valldemossí Juan Muntaner Bujosa¹¹ en les seves notes inèdites sobre la història del poble, que es conserven a la Biblioteca de la Fundación Bartolomé March de Palma:

Diumenge a VIII de juny any MDC.

*Més fonch proposat per los honorables jurats y lo hu en veu de tots, dient honorable y savi consell: bé veuen vostres mercès, la creu de l'abeurador del cap demunt de la villa desgràcia que as astade com és caygude y trancade, y are la villa aparex molt mall estar sans creu, demenam vos de consell com ho farem y tots los honorables consalsés discoregueren los vots de un an altre com és acostumat. Y fonch definit y detarminat per tot dit consell que los honorables jurats tingan càrech de fer adobar dite creu, axí com a hells aparexará.*¹²

Els jurats del poble decidiren destinar trenta lliures a l'aixecament d'una nova creu al mateix lloc, que es materialitzà entre 1600 i 1601:

Més ha pagat per provisió de jurats a Miquell Galart lo hu dels jurats trenta liures, dich XXX I y són, sò as XXV I per la creu de l'abeurador y sinch liures per ferros y per caxa y per posar dita creu; fet a XVII desembre MDC.

*Més ha pagat per provisió de jurats a Miquell Galart lo hu dels jurats sinch liures, dich V I y són per tants ne ha pagats per la pedra de la creu an els mestres. Fet a 6 de desembre any MDC.*¹³

Més de sis dècades després, i, un pic més, segons les notícies trobades per Muntaner, la peça requeria una important restauració:

9 SAGASTUME LARRAÑAGA, J. R.: *Guía de la crucería...*, p. 1113.

10 TRIAS MERCANT, S.; MUNTANER MARROIG, J.; LLADÓ VILA, J.: *Valldemossa. Historia, mitos y tradiciones*, Palma, 1996, p. 54.

11 Fou cronista de la ciutat i de l'antic Regne de Mallorca (1949-1969), secretari (1936-1968) i bibliotecari (1969) de la Societat Arqueològica Lul·liana, i membre de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts (1967). Com a investigador, treballà en estudis d'història local, entre els quals destaquen els de Valldemossa. Vegeu "Joan Muntaner i Bujosa", *Diccionari d'història catalana*, Barcelona, 2003 (<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/joan-muntaner-i-bujosa>) (consulta: 24 de desembre de 2023).

12 BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Muntaner ho transcriu, segons anota, del *Llibre de Concels 1597-1606*, f. 85v. Únicament s'han separat paraules, accentuat i afegit signes de puntuació, segons les normes actuals, per a una millor comprensió de les transcripcions.

13 BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. No indica d'on ho copià.

Més ha pagat per pòlsa dels jurats, de 6 febrer 1667, ha Jordi Torres picapedrer onse sous y quatre, diem 11 s, 4 per sos treballs per haver adobada la creu de la vila damunt. Sentències 1630-79, f. 311v.

Primo als 31 juliol 1667 pòlse a Mathià Torres, olim jurat, de dos lliures dos sous per lo plom comprà per adobar la creu de la vila demunt, sien 2 l, 2 s.¹⁴

Més ha pagat per vuit lliures y mija de plom per la creu XVIII s, VIII.

Més ha pagat per les pedras de la creu, tant per port com per compre, per tot IIII l, VIII s.

Més ha pegat per la creu a molt persones qui an feta feyne en la creu, y per a portar la dita creu a Valldemossa, e per la despesa diligent qui a aportat la creu, per tot... XXXVII l, VIII s, III.¹⁵

Encara, durant el mes de juliol, un dels jurats de Valldemossa pagava el plom afegit. Malgrat que no es detalla exactament el treball fet, sembla que, més que una reparació puntual, es tractà d'un treball d'envergadura. Probablement es reconstruí la creu, a jutjar per l'adquisició de pedra i la quantitat final que costà, superior a les quaranta lliures. Amb tot, el responsable no fou un escultor, sinó un picapedrer: Jordi Torres. Aquest personatge forma part d'una coneguda nissaga valldemossina que treballà en obres importants del monestir de la Cartoixa. De fet, el dit nom apareix a l'arxiu cartoixà de manera ininterrompuda entre 1629 i 1672, és a dir, durant quaranta-tres anys.¹⁶

Tornant a la creu, el 1671 el pare Bartolomé Vallperga, biògraf de la beata Catalina Thomàs, en la seva obra *Vida, muerte y milagros de la bendita virgen sor Catherina Thomasa*, la cità alguns anys després: *Hallavase un día fuera de la Villa esta Bendita Niña, cerca de donde se da de beber a los animales, junto a una cruz que hay allí, mirando hacia casa de su abuelo* [Son Thomàs].¹⁷ Gràcies a la referència que feu de la possessió de Son Thomàs, es pot deduir que el religiós parlava de la creu de la Vila de Dalt, i que l'abeurador és el que es troba, encara avui, adossat als rentadors públics del poble. En definitiva, era al mateix lloc que avui, sobre el camí públic que partia cap a Deià.

La geografia del poble i la ubicació desprotegida de la peça degueren fer la creu de la Vila de Dalt vulnerable als efectes atmosfèrics i els temporals de la serra de Tramuntana. El 2 de març de 1704 caigué de nou degut a una ventada, i els jurats de Valldemossa decidiren, un pic més, reconstruir-la. Així ho testimonià Juan Muntaner, que, a més, documentà l'autoria de la nova. Aquesta és justament la que protagonitza el present estudi:

1704 (2 mars)... Sapien vostres mercès com en la vila demunt es trobe une creu qui per infortunie del temps és caiguda, y axí deman que diguen lo que se a de fer. Los honorables consellés, hoide le dite preposició, proseint los vots de un el altre com és acostumat, fonch conclús, resolt y determinat que es fase dite creu a conegude los jurats, nemine discrepante, y que se adobi la plaseta de dite creu. (Llibre concells 188v).

¹⁴ BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Muntaner ho transcriví d'AMVA, 6/2 (Llibre de registre de pòlisses), f. 77v.

¹⁵ Muntaner ho transcriu del *Llibre de Pòlisses 1668-1685*, f. 77v. BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Aquesta notícia i les anteriors foren extractades a CALAFAT RIVAS, A. M.: CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa", *Miramar*, 33, 1997, p. 6. Després també ho recollí SAGASTUME LARRANAGA, J. R.: *Guia de la cruceria...*, p. 1113.

¹⁶ ARM, C-1247, f. 164r-165r; ACM, Resum dels gastos 1591-1780, f. 71r, 72v, 78r-79r, 80r, 81r, 84r, 85r, 88r, 94r, 124v, 126r i 143v; ARM, Diversos, 6/1, f. 158v

¹⁷ La referència l'aporta PINYA, B.: *So'n Thomàs y la Muntanyeta de la Beata*, Palma, s. d., i és transcrita a VALERO MARTÍ, G. et alii: *Valldemossa. Guia de passeig...*, p. 115.

Més a pagat per pòlise dels jurats dels 26 juny 1704 a Pera Calafat Ferrer jurat una liura, quatre sous, y dits són per tenir al mestre qui feu la creu de la vile damunt, y per aver fet lo que se és agut de mester de feine de son art. Diem 1 l, 4 s.

Més a pagat per pòlise dels jurats dels 10 maig 1704, o més ver sea retingut en son poder duas liuras, vuit sous y dites són a pagat a dotze hòmens qui aportaren la creu de la vila demunt de Ciutat, a reó de quatre sous cade home. Diem 2 l, 8 s.

Més a pagat per pòlise dels jurats dels 10 maig 1704 a mestra [Rafel] Torras escultor de la Ciutat devuit lliures, y dites són per aver feta una creu de pedra de Centañí a la vile demunt, le qual se és feta de orde de consell estreordinari dels 2 mars prop passat. Diem 18 l.

Sentències 1695-1711, f. 134v.¹⁸

Només comptem amb el testimoni de Muntaner, que, transcrivint una documentació avui perduda, va identificar Rafel Torres com a autor de la peça actual. Això resulta destacable, atès que no és habitual conèixer els artífexs de les creus de terme. Cal tenir present que aquests elements, ubicats sobre les xarxes viàries i les cruïlles dels nuclis de població, constituïen elements quotidians, en els quals la funcionalitat convivia amb el caràcter més o menys artístic. Sovint és difícil conèixer els treballadors de la pedra que feien feina per a les universitats.¹⁹ Quan els jurats contractaven un escultor per fer una creu, el seu nom no sempre transcendia. En canvi, la datació i l'autoria d'aquesta han estat repetides per la historiografia posterior.²⁰ Hi profunditzarem al llarg de les pàgines següents.

Cal afegir un darrer element que ens permet contextualitzar perfectament la nova creu. El projecte d'ampliació del monestir de la Cartoixa signat per Lorenzo Solís el 1737, i conservat encara en una de les seves cel·les, la mostra dibuixada de manera esquemàtica, en un extrem del plànol i al costat de l'abeurador de la vila. Es troba al nord del monestir, en un gir del citat Camí Reial cap a Deià. Aquest restava delimitat per dos murs de pedra; el del costat sud constituïa la tanca de la Cartoixa, la qual cosa justifica el plànol en qüestió (fig. 4).

Durant la resta del segle XVIII, res més se sap sobre la creu de la Vila de Dalt. La seva imatge es difongué en algunes obres literàries relacionades amb els visitants que rebé l'illa al segle XIX. Així, per exemple, apareix al costat de la casa que encara existeix en un dibuix fet per Charles W. Wood en les seves cartes des de Mallorca, escrites el 1888. Anys després, l'arxiduc Lluís Salvador es feu ressó de la peça al seu *Die Balearen*, publicat el 1897: *Yendo desde la Cartuja, pasando por delante de la cruz de piedra, hasta el recodo de la carretera en el sitio en que se encuentra el Hostal de Can Madó de ancho pórtico, atravesando el arco que forma el acueducto, se llega a la posesión de Son Gual*.²¹ Per aquella època, i encapçalant la defensa dels elements patrimonials de l'illa, el mestre d'obres Bartomeu Ferrà ja havia

¹⁸ BFBM, Fondo Juan Muntaner, leg. 8, 8.2 Creus, Creu de dalt, s. f. Antònia Maria i Dolors Calafat comentaren aquesta notícia, així com les anteriors a CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 6.

¹⁹ Sobre el tema, vegeu JUAN VICENS, A.: "Un artesà del gremi de treballadors de la pedra al servei de la ciutat, BSAL, 65, 2009, p. 69-80.

²⁰ VILLALONGA, P.; MARTÍNEZ, B.: *Catàleg de creus de terme de Mallorca*. Palma, 1991, fitxa 186; SAGASTUME LARRANAGA, J. R.: *Guia de la crueria...*, p. 1113; CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 6; VALERO MARTÍ, G. et alii: *Valldemossa. Guia de passeig...*, p. 115; CARDÀ AROCA, N.: *Les creus de terme...*, s. f.; BAUÇA DE MIRABÓ GRALLA, C.: *Ramon Llull...*, p. 127.

²¹ LLUÍS SALVADOR, ARXIDUC D'ÀUSTRIA: *Mallorca. Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*, Palma, 2003, p. 427.

reivindicat el tema de les creus de terme, explicant la seva abundància a Mallorca i dibuixant un croquis de la valldemossina (fig. 5).²²

Ja a inicis del segle XX, una de les plaques de vidre del Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya mostra la creu i, al seu costat, la casa que encara existeix al darrere, amb un arc avui desaparegut. Una imatge de 1915 reflecteix que la peça era ubicada tocant al mur perimetral o tanca de pedra que limitava el monestir de la Cartoixa pel seu costat septentrional i encara convivia amb la creu (fig. 6). Aquest mur fou aprofitat més tard per fer-hi edificacions, tal com avui es conserva. Finalment, una fotografia dels anys trenta, pertanyent a l'Arxiu Muntaner Darder, la mostra, de nou, al costat dels rentadors de la vila, que incloïen l'abeurador pels animals (fig. 7).²³

En un cert moment, tot el conjunt fou elevat amb un pedrís sobre el terreny, probablement a causa dels problemes d'humitat que patia la creu en rebre les aigües que corrien carrer avall quan plovia. Així arribà al segle XXI, fins a la caiguda i destrossa de la creu el 2019. Amb la seva fragmentació, s'ha pogut comprovar que el material del fust helicoidal és distint al del creuer; que, segons tots els indicis, és anterior a aquest; i que les dues peces s'uniren mitjançant una ànima de metall durant una restauració realitzada en data desconeguda. S'haurà de comprovar si aquesta actuació correspon a la documentada el 1667 — quan sabem que se li afegí plom — o si és posterior. Igualment, la basa mostra encara unes grapes de ferro. Quant a la conservació de la superfície pètria, s'observa un gran desgast, que s'intensifica en algunes zones, i un color grisós adquirit per la pedra de Santanyí, que potser té a veure amb l'aplicació d'una pàtina destinada a igualar-ne les superfícies (fig. 8).

Atribució de la creu a Rafael Torres Palerm

Cal recordar que la primera identificació de l'autor d'aquesta creu l'aportà Juan Muntaner. La transcripció que feu del document original que consultà especificava al respecte *mestra Torras*. En un segon moment, tatxà el llinatge, el tornà a escriure al damunt i hi afegí *[Rafel]*. Això podria ser fruit d'una omisió pròpia — que llavors corregiria —, però, més probablement, es degué al coneixement posterior del nom o, fins i tot, a una hipòtesi de l'historiador. El llibre de sentències dels jurats de la Universitat del qual copià la notícia s'ha extraviat. No és a l'Arxiu Municipal de Valldemossa²⁴ i tampoc a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

Podria ser que Muntaner hagués deduït el nom de l'autor de la creu a partir de dades conegudes. El mateix lligall en què es troba la notícia de la peça inclou el nom d'un altre Rafael Torres, un picapedrer local que feu la creu de l'Estret de Valldemossa el 1594.²⁵ Però aquesta possibilitat sembla improbable, ja que hi ha massa anys de diferència entre les dues creus. Per altra

²² FERRÀ PERELLÓ, B.: "Cruces de piedra", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 4-5 (núm. 1), 3-4 (núm. 9), 6 (núm. 14), 4-5 (núm. 21), 6-7 (núm. 22). El dibuix de la creu de Dalt es conserva a l'Arxiu Bartolomé Ferrà, amb una signatura de J. Virenque i una anotació del mateix Ferrà, indicant: *de Valldemossa?* La imatge fou reproduïda per CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 8.

²³ Apareix a la publicació dedicada a Valldemossa. AMENGUAL GOMILA, B.; FIOL TOMÀS, G.: *Valldemossa imatges d'ahir*, Palma, 2003, p. 36.

²⁴ Muntaner indicà la procedència de la notícia indicant la font: *Sentencias 1695-1711*, f. 134v. L'Arxiu Municipal de Valldemossa conserva, en relació amb aquella època, només un llibre de sentències dels jurats de la Universitat, però és posterior a 1704. AMVA, 8/2 (Llibre de sentències, 1712-1727). També conserva un llibre de lletres i decrets i un llibre d'actes dels jurats i consellers. AMVA, 8/1 (Llibre de lletres i decrets, 1697-1713) i AMVA, 8/4 (Llibre d'actes, 1666-1728), respectivament. Cap d'aquests no aporta dades sobre la creu.

²⁵ BFBM, Fondo Juan Muntaner Bujosa, leg. 30, 30.2, Miscelánea Valldemossina, II, 18 La creu del Estret, f. 58r-59r.

part, el conjunt documental en el qual s'insereix la dada està format per transcripcions que l'historiador no interpreta. Sembla més factible que conegués de primera mà el nom de l'escultor, que l'afegís en un segon moment i que s'hagi perdut la font original de la qual el tragué.

En aquest punt, no podem fer més que remetre'ns a l'entorn artístic del moment. El mateix any 1704 en què es feu la creu de la Vila de Dalt, un escultor també anomenat Rafel Torres treballava a la Cartoixa, concretament, al sagrari de l'església,²⁶ que no s'ha conservat. Aquestes labors requerien un cert renom per part de l'artífex, donada la importància del monestir. Pensem que la coincidència en el temps (1704) i en l'espai —la creu era situada al costat de la tanca cartoixana— constitueix una raó de pes per suposar que el mateix artista que feu feina pels monjos fou qui obrà la dita creu.

Però, qui era en realitat l'escultor Rafel Torres? La rellevància de la família Torres ha estat reivindicada durant els darrers anys. Primerament, Marià Carbonell la caracteritzà com a una important nissaga d'artistes locals, en la qual destacà el primer membre conegut, Rafael Torres Bertran, nascut a la ciutat de Mallorca (c. 1615-1665).²⁷ Més recentment, Miquel Pou augmentà el coneixement d'altres familiars.²⁸ Torres Bertran era escultor i fill d'un trencador de pedra que havia prosperat. No sabem si tenia qualche parentiu amb els picapedrers Torres documentats a Valldemossa durant els segles XVI i XVII. Segons Carbonell, aquest escultor es casà amb Margalida Cladera i el matrimoni tingué tres fills: Gabriel, Rafael i Pere Antoni.²⁹ Per raons cronològiques, el segon, Rafel Torres Cladera, podria haver estat qui tallà la creu de Valldemossa i el sagrari de la Cartoixa, però és un personatge força desconegut dins la nissaga familiar i, en realitat, no sabem la data exacta del seu traspàs. La seva figura ha restat eclipsada per la del seu germà Gabriel Torres Cladera (1637-1709), el mestre escultor que tenia la casa i el taller enfront de l'església de sant Miquel de Ciutat i que és conegut per haver obrat la volada de Cort; ha estat considerat el representant més famós del barroc mallorquí.³⁰

Una altra possibilitat, per la qual ens inclinem, és que el responsable de la creu i el sagrari sigui Rafel Torres Palerm (1675-1752), el fill de Gabriel Torres, que heretà el seu taller. A ell es referí Antoni Furió quan l'inclogué en el seu diccionari de professors de belles arts, aportà la

²⁶ *Més he pagat a mestre Rafel Torres scultor 10 ll, 10 s, per 30 dias ha treballat en fer lo armariet ab son adorno del peu del sacrari, per tenir los olis de la extrema unción, deurar la guarnició del doceret de la Vera Creu y deurar dos florons per el sacrari. Dia 13 per dos llibrells de païys de or, per deurar el sacrariet dels olis 1 ll, 16 s.* Transcrit d'ACM, Resum dels gastos 1591-1780, f. 203r-203v (any 1704) i publicat a BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma, 2008, p. 301.

²⁷ CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", a *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Illes Balears*, IV, Palma, 1996, p. 318-325; CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 111-114.

²⁸ POU AMENGUAL, M.: "L'escultor Josep Torres Vezia i els seus. Una nova branca familiar de la Nissaga dels Torres", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 28, 2018, p. 65-76. A més, alguns membres posteriors de la nissaga també han estat analitzats pel mateix autor. POU AMENGUAL, M.: "Algunes ampliacions sobre la família i l'obra de Rafel Torres Vezia i dels germans Torres Rubert", *BSAL*, 72, 2016, p. 129-161.

²⁹ CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 318.

³⁰ CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 318; CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 112; GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons. Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins a 1724*, Palma, 2014, p. 24; BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: "La reforma siscentista de la Casa de la Universitat de la Ciutat de Mallorca", *Locus Amoenus*, 18, 2020, p. 108-109; BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, C.: "El voladís de la Casa de la Universitat de la Ciutat de Mallorca. Un compendi d'escultura i fusteria al segle XVII", *Locus Amoenus*, 21, 2023, p. 48-50.

data de la seva mort i indicà que fou enterrat a l'església de Sant Francesc de Palma.³¹ Més recentment, Marià Carbonell traçà la seva biografia, i el definí com a un artista poc conegut, però amb una llarga carrera —que li feia suposar una activitat prolífica— i digué que, en vida, gaudí de gran reconeixement, ja que augmentà considerablement el seu patrimoni.³²

A més, creiem que, a partir del *Llibre de cartes i exàmens del Col·legi de pintors i escultors començant 1659* —estudiat i transcrit per Mercè Gambús i Pep Barceló—, es pot concretar un poc més la seva trajectòria professional. Entre les pàgines del volum apareix un artista citat com a *Rafel Torres de Gabriel*. S'examinà com a mestre escultor el 4 d'agost de 1697, a ca son pare, el sobreposat major del Col·legi i ja citat Gabriel Torres.³³ Al nostre entendre, coincidiria amb el *Rafel Torres* que, un pic independitzat del taller patern, hauria perdut el nom del pare i que el llibre continua citant durant els anys posteriors. El 1702 apareix exercint com a prohom del Col·legi; dos anys després examinà el pintor Nicolau Pons; el 1705 feu el mateix amb l'escultor Pere Joan Blanquer.³⁴ Aquell mateix any presentà dos aprenents a examen: Joan Gallard i Joan Antoni Oms. El 1710 avaluà a Pere Antoni Fluixà i, entre 1711 i 1714, se cita com a sobreposat. El 1718 era confrare, actuava com a oïdor de comptes i examinà Lluís Adam, a més de fer de testimoni en diversos assumptes durant els anys successius. El 1724 encara era sobreposat.³⁵ En definitiva, fou un personatge conegut i rellevant al Col·legi de pintors i escultors de Palma.

Malgrat que Rafel Torres Palerm compta amb poca obra identificada avui dia, tota pertany a l'àmbit religiós. Carbonell esmentà les vases daurades de quatre pintures de Miquel Pont destinades a la capella del Sant Crist de l'església parroquial de Manacor i un sant Magí per a la capella homònima del santuari del Puig de Pollença, i li adjudicà, en clau d'hipòtesi, l'acabament del retaule del Roser de la parròquia de sa Pobla. També degué fer alguna peça per a l'església parroquial de Sant Miquel de Palma.³⁶ Més tard, Miquel Pou afegí algunes dades familiars a la biografia de l'artista.³⁷

La comparació estilística d'algunes peces contribueix a sustentar la hipòtesi del treball de Torres Palerm en la creu de la Vila de Dalt. El 1707, dos escultors, Jaume Llull i Rafel Torres, obraren el retaule major de l'ermita de la Trinitat de Valldemossa, que policromà el pintor Joan Oms. El procés de construcció fou transcrit per Juan Muntaner. Malgrat que no ho detalla, sabem del cert que es tractava del citat Torres Palerm, atès que una part de l'obra la treballà son pare.³⁸ El retaule estava dedicat a la Puríssima Concepció i costà 38 lliures. Fins

31 FURIÓ SASTRE, A.: *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1839, p. 185.

32 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 320.

33 GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 328.

34 GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 340, 344 i 349.

35 GAMBÚS SAIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 351, 352, 365, 378, 379, 383, 393, 394, 396, 399, 404, 414 i 416.

36 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els...", p. 320.

37 POU AMENGUAL, M.: "L'escultor Josep Torres...", p. 66 i 76.

38 Jo de baix firmat Joan Homs pintor testifich y fas fee, com mestre Gabriel Torres escultor, pare de mestre Rafel Torres escultor, he rebut del Reverent Joan Sales prevete y binificiat en Santa Eulàlia tres lliuras, sis sous, dich 3 ll, 6 s y són per rehó de onse jornals ha fets en el quadro de los harmitans del desert de la Santíssima Trinitat quant ses pintat, que per cade dia són 6 sous y fan dita summa de 3 ll, 6 s y així està pegat a compliment per la dita obre. Fet vuy als 30 setembre 1707. Dich 3 ll, 6 s. Juan Homs pintor. BFBM, Fondo Juan Muntaner Bujosa, leg. 30, 30.2, Miscelánea Valldemossina, ll, 32, f. 105r (també f. 104r-108r).

avui només se sabia una part d'aquestes dades.³⁹ Ara coneixem que l'escultor cobrà, entre 1708 i 1709, pels pedestals i per la figura de sant Antoni de Viana.⁴⁰ Malgrat que avui aquell retaule no es conserva, ens han arribat les talles de sant Antoni, sant Pau i la Verge Maria. Alguns trets estilístics dels dos sants recorden la creu de Dalt. L'elegància dels rostres i els pòmuls angulosos remeten al Santcrist, mentre que les decoracions vegetals dels nimbes s'assemblen a les del creuer (fig. 9).

Finalment, Miquel Pou identificà l'obra de Rafel Torres Palerm al retaule dominic del Roser de Pollença. El dit escultor el daurà i completà la predel·la i les polseres del sagrari. Aquella reflecteix també certs paral·lelismes respecte a la creu. Pou documentà els dos relleus que la formen, fets de fusta per l'artista el 1727.⁴¹ Mostren escenes de la passió de Crist: la flagel·lació i la coronació d'espines (fig. 10). Malgrat el canvi de material, d'escala i les distintes posicions que adopten les figures, hi ha algunes característiques comparables. En les figures principals i millor conservades de la creu —el Santcrist i la Verge Maria—, les proporcions són curtes, igual que ocorre als relleus. També veiem certa familiaritat en la fesomia dels rostres que caracteritzen Crist. Malgrat el temps transcorregut entre aquestes obres, i a la llum de les informacions consignades anteriorment, pensem que, segurament, la creu valldemossina fou obrada per Rafel Torres Palerm el 1704, quan encara no havia arribat a la trentena d'anys.

Adscripció estilística i valoració de l'obra

En conjunt, es pot afirmar que la creu de la Vila de Dalt de Valldemossa constitueix un exemplar particular, dins els paràmetres de les escampades per Mallorca. La seva tipologia neix a l'època medieval i la columna entorxada de tradició gòtica és l'element més original que mostra. Tot sembla indicar que aquest fust data d'una època anterior al capitell i al creuer, i que degué pertànyer a alguna de les creus documentades abans de 1704. Amb tot, només les analítiques i els restauradors podran determinar a quina d'elles pot correspondre. Sigui com sigui, aquesta columna fa diferent la creu de Valldemossa. De les cent setanta-quatre creus que Néstor Carda inventarià als municipis de Mallorca, és l'única que té el fust helicoidal.⁴² L'ús d'aquesta tipologia en aquestes escultures monumentals constitueix una excepció enfront dels tan repetits fusts poligonals. Li aporta una delicadesa i un moviment destacables. Aquesta morfologia, no obstant això, ja fou coneguda i emprada en obres arquitectòniques des d'època medieval.⁴³

La resta de la creu respon a tipus propis de l'edat moderna. A partir dels segles XV i XVI s'havien desenvolupat nombrosos exemplars semblants, amb capitells decorats amb relleus escultòrics i creuers rematats amb medallons quadrifoliats. Durant aquesta darrera centúria, s'adoptaren alguns elements renaixentistes característics: capitells decoratius, pilastres pertanyents als ordres clàssics, remats vegetals, etc. En són una bona mostra la creu del

³⁹ GILI FERRER, A.: *Ermitaños de Mallorca. Juan Mir y su obra*, Palma, 1988, p. 107-108; GUASP GELABERT, B.: *La vida ermitana a Mallorca. Època anacorètica*, Palma, 1969, p. 110-111.

⁴⁰ BFBM, Fondo Juan Muntaner Bujosa, leg. 30, 30.2, Miscelànea Valldemossina, II, 32, f. 108r.

⁴¹ POU AMENGUAL, M.: "El retaule dominic del Roser a Pollença. El procés constructiu i els seus artistes", *Locus Amoenus*, 15, 2017, p. 73-75.

⁴² CARDA AROCA, N.: *Les creus de terme...*, s. f. En relació amb el tema, el 1885 Bartomeu Ferrà ja detallava que les creus de terme s'aixecaven habitualment sobre columnes prismàtiques octogonals. FERRÀ PERELLÓ, B.: "Cruces de piedra...", p. 4.

⁴³ Sens dubte, les columnes de la Llotja de Palma, fetes per Guillem Sagrera, en són l'exemple més monumental.

convent dels mínims de Santa Maria, la del cementiri d'Alcúdia, la d'en Massot a Algaida o la del Pou d'en Rebassa de Sineu. En aquest sentit, es pot afirmar que la creu de la Vila de Dalt de Valldemossa segueix el tipus renaixentista, afegint-hi alguns detalls propis del barroc: el Sant Crist i la Verge Maria del creuer denoten el treball d'un artífex de l'època; el querubí alat ubicat baix la Verge resulta típic de la decoració escultòrica del segle XVII a Mallorca, així com els detalls vegetals que s'afegeixen al capitell i al creuer. Per altra part, la inclusió de dos personatges locals —la beata Catalina Thomàs i Ramon Llull— lliga la peça a la història de Valldemossa. Per tot això, i per la qualitat que encara deixen traslluir algunes de les talles d'aquesta creu, és que s'ha d'incloure com una de les peces més destacades d'entre les barroques que s'han conservat a Mallorca, juntament amb altres exemples relacionables, com la creu de Can Vicó a Algaida o la creu de Son Ramis de Llubí.

La peça actual, datada el 1704 i que, segons pensem, s'hauria d'adjudicar a l'escultor Rafael Torres Palerm, mostra el treball d'un artífex barroc de certa importància. El fet d'estar documentada i d'atribuir-se a un nom concret, amplia el catàleg de peces de l'artista i afegeix interès a l'obra. A més, la qualitat de la talla, l'absència de reformes que n'hagin modificat la fessomia i la seva coherència permeten considerar-la un notable exemple dins la seva tipologia.

Cal concloure que la creu de la Vila de Dalt o de l'Abeurador ha estat una peça fonamental del patrimoni immoble del poble de Valldemossa des de l'edat mitjana. Gràcies a les diferents reconstruccions que ha patit, ha constituït una fita territorial, simbòlica i una mostra de la pietat popular dels habitants del poble durant segles. Tot plegat, junt amb la seva consideració de BIC, la fan mereixedora d'una acurada restauració, indispensable i urgent després de la destrossa patida, per tal de retornar-li la integritat i assegurar la seva conservació futura dins l'actual Conjunt Històric de Valldemossa.

Fig. 1. Creu de la Vila de Dalt o de l'Abeurador. Font: Wikimedia Commons.

UNA CREU DE TERME DE VALLDEMOSSA, ATRIBUÏDA A L'ESCULTOR
MALLORQUÍ RAFAEL TORRES PALERM (1704)

Fig. 2. Anvers de la creu. Fotografia de l'autora.

Fig. 3. Revers de la creu. Fotografia de l'autora.

Fig. 4. Fragment de la *Planta de la Cartuxa de Jesús Nazareno de Mallorca en Vall de Mussa*. Any 1737, de Lorenzo Solís. Cel·la de la Cartoixa de Valldemossa. Fotografia per cortesia de la comtessa de Fontanar.

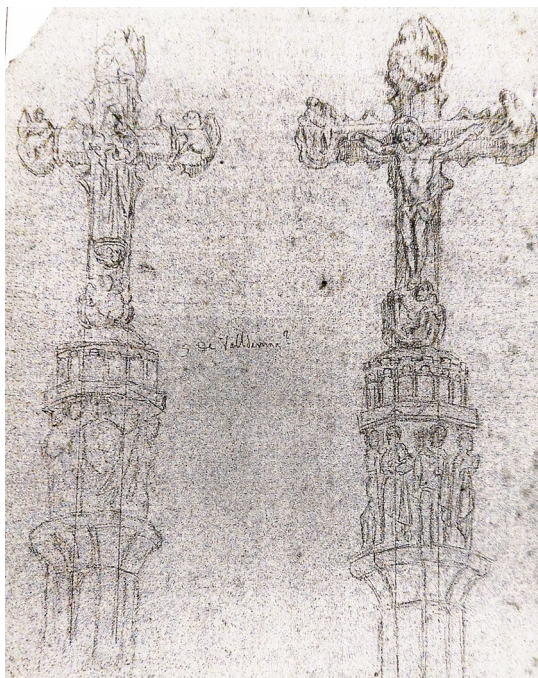

Fig. 5. Creu de Valldemossa? Arxiu de Bartolomé Ferrà. Fotografia de CALAFAT RIVAS, A. M.; CALAFAT RIVAS, M. D.: "Les creus a Valldemossa...", p. 8.

Fig. 6. Creu de la Vila de Dalt cap a 1915. Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya. Font: Fotos Antigas de Mallorca.

Fig. 7. Creu de la Vila de Dalt cap als anys trenta. Arxiu Andreu Muntaner i Darder. Fotografia d'AMENGUAL GOMILA, B.; FIOL TOMÀS, G.: *Valldeossa imatges d'ahir...*, p. 36.

Fig. 8. Fragment de la creu rompuda (2023). Fotografia de l'autora.

Fig. 9. Sant Antoni de Viana, obra de Rafel Torres Palerm (1709). Ermita de la Santíssima Trinitat, Valldemossa. Fotografia de l'autora.

Fig. 10. Relleu de la coronació d'espines del retaule del Roser de Pollença, obra de Rafel Torres Palerm (1727). Fotografia de POU AMENGUAL, M.: "El retaule dominic del Roser...", p. 72.

EL RETAULE DE SANT BERNAT DE L'ORATORI DEL TEMPLE (PALMA): DES DELS ORÍGENS FINS ALS NOSTRES DIES

Carme Colom Arenas

Societat Arqueològica Lul·liana

Resum: El retaule de Sant Bernat s'ha considerat una peça excepcional des de la seva troballa, i ho continua essent als nostres dies, ja que és una de les peces més antigues de la tradició artística medieval mallorquina i de gran rellevància pel que fa a la iconografia de sant Bernat i la seva relació amb l'orde del Temple. Aquest article pretén fer una reconstrucció de la història de la peça a través de les fonts documentals, fent especial esment als moviments i intervencions que ha sofert, sobretot d'ençà que passà a formar part de les col·leccions de la Societat Arqueològica Lul·liana, i que són els que han fixat la imatge del bé que ha arribat fins als nostres dies.

Paraules clau: Sant Bernat de Claravall, Orde del Temple, Societat Arqueològica Lul·liana.

Abstract: The Sant Bernat altarpiece has been considered an exceptional piece since its discovery, and it continues to be so today, as it is one of the oldest pieces of the Mallorca medieval artistic tradition and of great relevance in terms of iconography of Saint Bernard and his relationship with the order of the Templars. This article aims to reconstruct the history of the piece through documentary sources, making special mention of the movements and interventions it has undergone, especially since it became part of the collections of the Societat Arqueològica Lul·liana and that they are the ones who signed the image of the good that has reached our days.

Keywords: Saint Bernard of Clairvaux, Order of the Temple, Societat Arqueològica Lul·liana.

Rebut el 23 de maig. Acceptat el 4 de desembre de 2023.

Abreviatures: ASAL = Arxiu de la Societat Arqueològica Lul·liana, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, SAL = Societat Arqueològica Lul·liana.

Introducció

Des que el retaule de Sant Bernat fou localitzat al darrere d'un altar l'any 1885, es va convertir en una peça de gran interès per als investigadors, tant a escala local com internacional, ja que és l'única peça d'altar conservada que es vincula amb la litúrgia dels templers, la primera representació de l'episodi de la *lactatio* de sant Bernat que es conserva i una de les peces més antigues de l'art medieval mallorquí.

Des de la seva construcció i fins que caigué a l'oblit, aproximadament en el segle XVII, només es conserven algunes referències documentals. Quan realment es comença a generar una gran quantitat de documentació fou quan, a finals del segle XIX, fou localitzat amagat rere un altre retaule i passà a formar part de la col·lecció de la Societat Arqueològica Lul·liana, que s'ha encarregat de la seva conservació, restauració i exposició, i que en garantí la supervivència amb el dipòsit al Museu de Mallorca.

Una troballa casual de documents, a l'arxiu de la SAL, referents a la restauració del retaule de Sant Bernat en les dècades de 1950-1960 ens va donar peu a intentar localitzar l'expedient de restauració de la peça al fons de la Junta de Museus de Barcelona i observar que, malgrat ser una peça molt debatuda iconogràficament i cronològicament, no se n'havia fet un estudi detallat que analitzés les diferents fonts documentals que tenim al nostre abast.

L'origen del retaule: l'orde del Temple a la ciutat de Mallorca

La història de l'orde dels Cavallers de Crist i del Temple de Salomó a Mallorca es vincula a la conquesta de l'illa per part de Jaume I l'any 1229, ja que acompanyà el monarca en aquesta empresa, i, per això, el 17 d'abril de 1230 se li feu donació de diferents terres situades a Montuiri, les muntanyes, Pollença, l'Albufera de sa Pobla i la ciutat,¹ entre les quals es trobava una estructura defensiva en què hi havia una de les portes de la murada islàmica, coneguda com a *Bab Gumara*. L'arqueòloga Magdalena Riera defineix el recinte com *mur amb torres que delimitava un espai de planta rectangular amb els laterals d'aproximadament uns 95 metres amb una nova porta, alineada amb la Bab Gumara original, però ubicada al nou mur exterior de Llevant*.² Així, els templers s'instal·laren allà cap al 1230, fins que foren suprimits l'any 1308, moment en què el papa encarregà al bisbe de Mallorca la gestió de les seves terres, fins que l'any 1313 foren donades a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que després foren coneguts com a orde de Sant Joan de Malta.

No tenim notícia de l'inici de la construcció de la capella que hi ha a l'interior del recinte, però sí que està documentat que el 1274 estava en construcció gràcies al fet que, en el seu darrer testament, Bernat Alegre demana ser enterrat a la casa del Temple i dona 500 sous per a l'obra de l'església.³ La primera representació conservada d'aquesta església correspon al plànol d'Antoni Garau (1644), que ens mostra una església de petites dimensions amb característiques similars a les que encara es conserven als temples de Sant Pere d'Escorca o

¹ SASTRE BARCELÓ, J. C.: "Documentació sobre l'orde del Temple a l'Arxiu de Santa Clara", *BSAL*, 60, 2004, p. 42-43.

² RIERA FRAU, M. M.: *Informe relatiu al Pla Especial del Temple*, Palma, 2020 (informe de l'Àrea d'Urbanisme de l'Ajuntament de Palma).

³ ROSSELLÓ VAQUER, R.: *La ciutat de Mallorca després de la conquesta de 1229*, Palma, 2004, p. 49.

Punxuat, amb coberta a doble vessant i una torre campanar als peus de l'església.⁴ No es coneixen descripcions de l'interior durant aquest període; actualment només es conserven dos arcosolis, situats al peu de la nau, que reproduïen els models estilístics romànics. Ambdós estan coberts amb volta de canó; el del costat de l'epístola és decorat amb puntes de diamant i motius zoomòrfics alternats amb estrelles i amb columnetes de fust prim i capitells amb motius islàmics; el del costat de l'Evangeli té decoració geomètrica d'escacs i escuts formats per dos triangles invertits, alternats amb estrelles i flors de lis⁵ (fig. 1).

El retaule de Sant Bernat fou localitzat en aquesta església i, tot i no haver localitzat cap document sobre la seva vinculació directa, tant per la iconografia com per la tipologia del retaule, es correspon amb el període en què els templers ocuparen el recinte. La taula està dividida en cinc compartiments: un central, en el qual es representa al sant, de cos sencer; i dos a cada costat, en els quals es representen escenes relatives a la seva hagiografia, separats entre si per una greca.

Pel que fa a la iconografia, la figura de sant Bernat fou de gran rellevància per a l'orde del Temple, ja que se'l considera un dels redactors de la seva regla durant el Concili de Troyes (1129); fou qui marcà els principals trets característics dels templers: viure com a monjos agermanats, amb voluntat de pobresa, lluitar per Déu i contra els infidels; en les croades es trobà el millor sistema per defensar-lo.⁶ A l'article que Sebastià Salvadó va dedicar a aquest retaule, remarca la vinculació dels templers amb els cistercencs a Catalunya i a Mallorca a través de la relació amb el monestir de la Real, i lliga les escenes hagiogràfiques presents al retaule amb la voluntat de reforçar la imatge de sant Bernat com a líder espiritual de l'orde i com a intercessor davant Déu, establint, així, la relació entre el sant i la Mare de Déu en la lluita contra els infidels. D'aquesta manera, representa la ideologia militant que es va fer efectiva durant la conquesta de Mallorca. La mostra més clara és l'escena de la *lactatio*, ja que sant Bernat es mostraria com a intercessor directe i advocat de la humanitat. De fet, un dels elements més destacats pels investigadors és que aquesta escena no s'ha trobat documentada fins al 1350 a l'abadia de Châtillon,⁷ i és l'única que no prové de la *Llegenda Auria*, sinó que té un origen popular.⁸

Respecte a l'autoria, no s'ha localitzat cap document al respecte. Des de la troballa s'ha vinculat a l'autor de les taules de Santa Úrsula, provinents de Sant Antoni de Pàdua (Artà),⁹ i se l'ha vinculat al denominat *mestre de la Conquesta*, autor dels frescos del Palau Aguilar conservats en el Museu Nacional d'Art de Catalunya, datats entre 1280 i 1290.¹⁰ En relació amb aquesta atribució i cronologia, Montserrat Pagès proposà, com a donant, a Bernat de

4 ROSSELLÓ BORDOY, G.; BARCELÓ CRESPI, M.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 203.

5 REUS PLANELL, G. A.: *L'arquitectura religiosa de la Corona de Mallorca (s. XIII-XIV)*, Palma, 2019, p. 118.

6 SALVADÓ, S. E.: "Interpreting the Altarpiece of Saint Bernard: Templar Liturgy and Conquest in 13th century Majorca", *Iconographica. Rivista di iconografia medievale e moderna*, 5, 2006, p. 48-63.

7 PAGÈS I PARETAS, M.: "El retaule de Sant Bernat de la ciutat de Mallorca", *Randa*, 61, 2008, p. 67.

8 FUGUET SANS, J.: "Pinturas, miniaturas y grafiti de los templarios en la Corona de Aragón", a LUTTRELL, A.; TOMMASI, F. (eds.): *Religiones militares. Contributi allá storia degli Ordini religiosi-militari nel Medioevo*, Città di Castello, 2006, p. 245-248.

9 PALOU SAMPOL, J. M.: "El retaule de Sant Bernat", *En temps del rei En Jaume*, Palma, 2009, p. 68-70.

10 AINAUD DE LASARTE, J. *Pintures del segle XIII al carrer de Montcada de Barcelona*, Barcelona, 1969.

Montoliu, que fou comanador de Mallorca cap a l'any 1279,¹¹ i fixaria en aquest moment l'encàrrec del retaule. Ara bé, cal tenir present que hi hagué altres comanadors del Temple a Mallorca anomenats Bernat —Bernat de Montllor (1251), Bernat de Rocamora (1274), Bernat des Fonts (1300), Bernat des Fonts (1303)—,¹² i que qualsevol d'ells el podria haver encarregat. De fet, Marisa Melero, observant aspectes estilístics i formals, considera que la taula pot ser una evolució del taller de Santa Úrsula, però posa en dubte l'atribució feta al mestre de la Conquesta.¹³

La manca de documentació ha mantingut obert el debat sobre la filiació historicoartística i cronològica del retaule. Autors com Joan Fuguet i Gabriel Llompart, entre d'altres, l'han datat a finals del segle XIII, en un període de transició entre el romànic, del qual mantindria l'esquema i alguns arcaïsmes compositius, i el gòtic, al qual corresponen les fórmules de dibuix.¹⁴ En canvi, Marisa Melero l'acosta més a principis del segle XIV, dins del gòtic lineal del model anglofrancès, igual que les taules de Santa Úrsula o el frontal de Santa Perpètua de Mogoda de Barcelona.¹⁵

De l'orde de l'Hospital de Sant Joan fins a la seva desaparició

Com ja hem esmentat, els templers foren suprimits l'any 1308, i el 1313 les seves terres foren entregades a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, al qual estigueren lligades fins a la seva exclaustració.

La publicació d'un seguit d'inventaris ens ha permès conèixer dades rellevants sobre l'oratori i les seves advocacions. En un inventari de 1409 hi ha una relació d'altars en la qual s'esmenta que l'altar major estava dedicat a santa Maria i es fa referència a una capella dedicada a sant Bernat. A l'inventari de l'any següent s'afegeixen els retaules corresponents a cada capella, especificant que el de Sant Bernat té una creu de fusta al damunt, i afegeix un nou retaule amb imatges de sant Urbà, sant Miquel i sant Joan.¹⁶ L'any 1432, la referència varia, ja que se l'anomena *altar sots la invocació de monssenyor Sent Bernardí*, però, a la descripció, especifica *hunt frontal de fust ab la invocació de Nostra Dona e la istòria de mossenyor Sent Bernat*.¹⁷ Haurem d'esperar més de dos segles per a la següent referència, localitzada dins l'inventari que realitzà Francisco Cotoner el 1660, en què ja apareixen un major nombre d'advocacions i béns. De fet, esmenta l'altar major, una capella dedicada a santa Apol·lònia, una capella dedicada al Sant Crist, una al Davallament i la capella de Sant Bernat, en la qual explica que hi ha *un quadro gran de la antigualla, molt vell, ab la figura de St. Bernat*.¹⁸

11 PAGÈS I PARETAS, M. "El retaule...", p. 67.

12 GARCÍA DE LA TORRE, J.: *L'orde del Temple a Mallorca (1230-1312). Establiment, desenvolupament i extinció*, 2007, p. 119.

13 MELERO-MONEO, M.: *Pintura sobre tabla en el gótico lineal*, Barcelona, 2005, p. 69.

14 LLOMPART MORAGUES, G.: "Inventarios de templos y particularidades del culto en la ciudad gótica de Mallorca", *Studia Lulliana*, 1986, p. 253-254.

15 MELERO-MONEO, M.: *Pintura sobre tabla...*, p. 70.

16 MUT CALAFELL, A.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: "Aportación documental y gráfica sobre los bienes de los templarios de Mallorca transferidos a la Orden de San Juan de Jerusalén y en particular sobre la fortaleza del Temple de la ciudad Mallorca (1315-1988)", *L'Orde de Malta, el Regne de Mallorca i la Mediterrània. Congrés científic internacional*, Palma, 2001, p. 144.

17 MUT CALAFELL, A.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: "Aportación documental...", p. 146.

18 MUT CALAFELL, A.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: "Aportación documental...", p. 152.

D'aquesta darrera referència podem deduir que aquest retaule ja no era del gust del moment i, per això, es degué substituir per un retaule barroc, i l'antic quedà amagat fins que fou localitzat durant la reforma de 1885.

Les desamortitzacions del segle XIX suposaren que les terres i els béns de les anomenades *mans mortes* fossin confiscades i posades a la venda en subhasta pública; entre aquestes, les que corresponien a l'hort del Temple, que l'any 1821 passà a mans de Pedro Suau. Al llarg del segle canvià de mans en diverses vegades: primer, a l'hereva de Suau, Maria Gallard, que la vengué al comerciant Miguel Palmer, i l'hereva d'aquest, Catalina Palmer, el 1877 vengué en subhasta *la murada amb les torres, el cos principal de l'edifici, o sia el portal amb les seves botigues (dues a cada banda de l'entrada), primer i segon pis, terrat i cotxeres entrant a l'esquerra; oratori i dos horts, havent-hi en el més petit una sínia i un safareig i el preu de sortida era de noranta mil pessetes*.¹⁹ La capella i part del solar foren adquirits per Leocàdia de Togores, comtessa d'Aiamans, per fundar-hi un asil per a nines òrfenes, fet que suposà una important reforma que afectà la capella, que es volia ampliar per donar cabuda a totes les nines.

1885-1914: de la troballa i la primera restauració

Un cop iniciades les obres de reforma de la capella, i davant la preocupació que desapareguessin alguns béns patrimonials, un grup de representants de la SAL visitaren l'oratori el 22 de maig de 1881. En la crònica publicada, Bartomeu Ferrà destacà la importància de l'edifici i dels elements que la constituïen, així com la necessitat de conservar el conjunt, alhora que mostrava el desacord amb la destrucció d'elements com l'arc de ferradura d'època islàmica. També assenyalava que enviaren un escrit a la propietària per promoure la conservació dels elements patrimonials i demanar que, en cas de ser retirats, fossin dipositats al museu lul·lià.²⁰

Salvador Coll, soci de la SAL, filantrop i promotor del projecte d'asil, considerava que l'oratori s'havia de mantenir en el seu estat original i estava en desacord amb les reformes fetes fins al moment, que consistien en l'ampliació de la capella, l'ensorrament de l'absis, l'eixamplament de la nau i la seva prolongació posterior.²¹ El 15 de febrer de 1885, el grup format pel president Joan Lladó, el vicepresident Miquel Fluixà, Bartomeu Ferrà, Pere d'Alcàntara Borràs, Joan Humbert i Estanislau de Kostka Aguiló visitaren les obres que dirigia el consoci Pere d'Alcàntara Peña.²² A part d'observar els elements mobles que s'havien retirat, pogueren apreciar els elements arquitectònics de la capella original, amb un aspecte semblant al gravat que es va publicar a la revista *El comercio* l'any 1880 (fig. 2).²³ En aquesta visita es parla per primer cop de la troballa del retaule de Sant Bernat, localitzat rere un altre retaule, descrit com a *churigueresco*, situat en una capella de la dreta i que, segons la seva apreciació, era dels més antics de Mallorca. El mateix any, Salvador Coll va cedir al Museu Arqueològic Lul·lià diverses peces provinents de l'oratori del Temple, entre les quals destacava el retaule, que

¹⁹ RIERA FRAU, M. M.: *Informe relatiu...*

²⁰ FERRÀ PERELLÓ, B.: "Visitas al Oratorio del Temple. Día 22 de mayo de 1881", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 4-5.

²¹ LLABRÉS QUINTANA, G.: "Oratorio del Temple", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 2.

²² AGUILÓ AGUILÓ, E. K.: "Visitas al Oratorio del Temple. Día 15 de febrero de 1885", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 5-6.

²³ MESTRE, F.: "Una capilla de estilo bizantino existente en el Temple", *El Comercio. Revista científica, literaria y artística*, 7, 1880, p. 5.

havia d'ocupar un espai preeminent.²⁴ Com a mostra d'agraïment per les seves aportacions, fou nomenat soci d'honor de l'entitat.²⁵

Tot i la manca de documentació gràfica, Gabriel Llabrés descriu al *BSAL* com va ser la troballa i quin era l'estat de conservació de la peça. Respecte a la seva ubicació, explica que estava situat entre el mur perimetral i la part posterior d'un retaule, que denomina *mezquino*. Sobre l'estat de conservació, indica que estava afectat per corc, pols i aranyes, i es podien observar els efectes causats per la humitat, a la vegada que afirma que el fet d'estar amagat el protegí dels efectes del foc. A proposta de la junta, i en especial del director del museu, s'encarregà al pintor Francisco Parietti la seva restauració i posterior col·locació en el saló d'actes de la SAL.²⁶ Continuant amb la descripció, valora la peça com un treball del segle XIII que els templers portaren a l'illa, i relaciona la iconografia amb la rellevància de la figura de sant Bernat de Claravall dins d'aquest orde, i apunta que, possiblement, ja s'havia restaurat anteriorment.

No hi ha constància documental de les accions que el pintor realitzà durant la restauració, però, en aquest mateix volum, trobam la primera representació del retaule a través d'un dibuix de Miquel Mestre, elaborat després de la restauració.²⁷ És una visió esquemàtica en què destaca el contorn de les figures i les iconografies, que s'incorporà a l'expositor que la SAL va enviar a l'Exposició Universal de Barcelona, en el qual es reunien les principals accions fetes per la SAL fins al moment.²⁸

La primera fotografia del retaule fou feta per Antoni Vives per a l'inventari de monuments artístics de les Balears (1905-1909) (fig. 3). Va acompanyada d'una descripció de l'estat de conservació:

*Tabla, mejor retablo completo que se conserva en el M^o Luliano, también ha sido repintado por completo, perdiendo mucho de su carácter, en él se representan pasajes de la vida de San Bernardo está dividido perpendicularmente en tres partes, en la central está el retrato del Santo de cuerpo entero, bajo un arco de medio punto entre dos grandes candeleros; los cuerpos laterales están descritos en dos cuadros con otros tantos pasajes de la vida del Santo.*²⁹

En aquesta descripció queda palès que, a simple vista, es podien observar nombroses repintades; a la imatge que l'acompanya s'observen algunes llacunes i clivellats en diferents punts, sobretot en el terç inferior de la taula.

1914-1932: el Museu Arqueològic Diocesà

La voluntat de la SAL, des de la seva fundació, fou la de fomentar la creació d'un gran museu per allotjar totes les obres que integraven les seves col·leccions, de manera que la creació d'un museu diocesà fou vista com una gran oportunitat. El projecte es va iniciar l'any 1906

²⁴ "Junta general ordinaria celebrada el 31 de enero del corriente. Museo: donativos y depósitos", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 4.

²⁵ LLABRÉS QUINTANA, G.: "Nombramientos", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 6.

²⁶ LLABRÉS QUINTANA, G.: "Nuestra lámina. Retablo de San Bernardo", *BSAL*, 3, 1889-1890, p. 55-56.

²⁷ MESTRE, M.: "St. Bernardo: pintura al temple sobre tabla, restaurada", *BSAL*, 2, 1887-1888, làmina XLIII.

²⁸ COLOM ARENAS, C.: "La participació de la Societat Arqueològica Lul·liana a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888", *BSAL*, 71, 2015, p. 199.

²⁹ VIVES Y ESCUDERO, A.: *Inventario de los monumentos artísticos de España. Provincia de Baleares*, Barcelona, 1905-1909, p. 267, 268 i 270.

de la mà del bisbe Pere Joan Campins, amb la col·laboració de Mn. Antoni M. Alcover, amb l'habilitació de les estances del Palau Episcopal per tal de bastir un museu modern en el qual s'exposessin obres de totes les èpoques, fomentar la investigació i la difusió,³⁰ per la qual cosa es creà un projecte museogràfic que seguia criteris retrospectius.³¹ Les peces integrades corresponien a fons propis, dipòsits de particulars i els fons de la SAL.

El dipòsit es va aprovar en l'assemblea del 28 de març de 1914; es va al·legar que aquest museu reuniria a Mallorca una col·lecció més completa, uns espais més adequats que els de la Sapiència, un horari d'obertura més gran i que, a més a més, podria ser visitat per senyores, ja que, a la Sapiència, hi tenien l'entrada prohibida. També s'informava que s'havia pactat respectar la propietat de les peces i que un membre de la SAL formaria part de la direcció i conservació del museu. El primer designat fou l'arquitecte Guillem Reynés, que s'encarregà de redactar-ne l'inventari i el catàleg.³²

El 23 de febrer de 1916, data commemorativa del primer aniversari de la mort del seu promotor, se celebrà una missa solemne a la Seu i es procedí a la inauguració del museu, amb una visita de les autoritats a les noves instal·lacions. Durant l'acte es va llegir la memòria de creació, de la qual podem extreure elements interessants sobre la part conceptual del projecte, que mostra la voluntat que el museu no només fos un magatzem de coses belles, sinó que es transformàs en un centre viu de la cultura i la investigació històrica.³³

El retaule de Sant Bernat fou ingressat al Museu Episcopal el 2 de març de 1914,³⁴ i, a la fotografia feta per Juan Nonell just un any després, es pot veure el muntatge original, en què el retaule està flanquejat, a un costat, pel Sant Jordi de Francesc Comes; a l'altre, per la taula de la Mare de Déu del Roser dels López; i, a sota, pel fragment del corredor dels ciris provinent de la Seu.³⁵ Tot i el mal estat de la placa, s'observa que el retaule està penjat directament sobre el mur, i es veuen els clivellats i llacunes que ja eren visibles a la imatge d'Antonio Vives.

La bona sintonia entre el Bisbat i la SAL es va trencar cap al 1920, quan s'hagueren de revisar els estatuts de l'entitat per adaptar-se a la Llei d'Associacions i inscriure's al Registre Civil, fet que suposava l'eliminació dels aspectes confessionals, cosa que no fou del gust del sector més religiós dels socis.³⁶ La tensió s'agreujà quan, el 9 de juliol de 1928, la Secretaria Episcopal informà el president de la SAL que al museu només s'exhibirien objectes eclesiàstics i diocesans i que, en conseqüència, havien de retirar la resta de peces. El conflicte

30 AGUILÓ FIOL, R. M.; GAITA SOCIAS, M. M.; PALOU SAMPOL, J. M.: *Mossèn Alcover i la dissolució del Museu Arqueològic Diocesà: tres inventaris*, Palma, 2012.

31 ESCALAS SUCARÍ, S.: "El nacimiento de la conciencia patrimonial religiosa y los museos de la Diócesis de Mallorca en la primera mitad del siglo XX", *BSAL*, 73, 2017, p. 183.

32 "Museo Arqueológico Diocesano de Mallorca", *BSAL*, 16, 1916-1917, p. 28.

33 "Memoria del Secretario de la Junta de Patronato del Museo, leída en el acto de su Inauguración oficial", *BSAL*, 16, 1916-1917, p. 30.

34 ISASI RANSOME, R.: *Museo Arqueológico Diocesano*, ed. AGUILÓ FIOL, R. M.; PALOU SAMPOL, J. M., Palma, 2018, p. 74.

35 NONELL FEBRÉS, J.: "Obres d'art religiós a un museu de Palma de Mallorca", *Fons Fotogràfic Salvany*, Biblioteca de Catalunya, 1915 (<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/bcsalvany/id/2634/rec/6>) (consulta: 11 de desembre de 2023).

36 AGUILÓ FIOL, R. M.; GAITA SOCIAS, M. M.; PALOU SAMPOL, J. M.: *Mossèn Alcover...*, p. 8.

s'incrementà fins que, a la Junta General Extraordinària del 27 de gener de 1929, s'aprovà la separació del Diocesà i la retirada de tots els objectes dipositats; s'inicià, però, una nova discussió sobre quins elements es podien retirar i quins hi havien de romandre en exposició.

Amb el nomenament del bisbe Josep Miralles s'arribà a un acord: el prelat acceptà la presidència d'honor de la SAL i s'establí una comissió per a la divisió dels béns a través de l'elaboració d'uns inventaris en què s'assenyalaven la titularitat que exigia la SAL i la voluntat del Diocesà de quedar-se alguns béns. L'inventari del Museu de la Societat Arqueològica Lul·liana, de dia 1 de gener de 1931, el realitzà Florencio Subias amb ajuda d'alguns socis, dels documents conservats per l'entitat i de les relacions publicades en el *BSAL*. Un dels aspectes més destacats d'aquest inventari és que està anotat per Mn. Alcover, que volia reservar el retaule de Sant Bernat (núm. 360) per al Diocesà.³⁷ En el segon l'inventari, de 4 de febrer de 1932, es manté la titularitat de la SAL, mentre que en el tercer, de 1933, que correspon exclusivament al Museu Arqueològic Diocesà, el retaule no apareix perquè havia retornat a la col·lecció de la SAL.³⁸

Finalment, hem de destacar la tasca executada per Rafael Isasi, que documentà el Museu Arqueològic Diocesà abans de la divisió a través de dos volums: un inventari en el qual recollia una gran quantitat de dades sobre la història dels béns, i un tom amb dibuixos de les peces i la seva distribució espacial. Del retaule de Sant Bernat es conserven dos dibuixos i una descripció (núm. 2774). El primer dibuix representa el retaule (fig. 4), que, com passava amb el fet per Mestre, és una esquematització en la qual queden definides les línies compositives i la iconografia, però amb un major interès, si escau, per la presència d'anotacions sobre els colors utilitzats: groc a l'hàbit del sant, porpra en el nimbe de la imatge central, i el fons de color verdós. Sota el dibuix hi ha anotacions que repeteix en l'altre volum: *Rodea todo una greca bermellón y columnas verdes listadas de amarillo, predominan los colores, amarillo, bermellón, verde azulado, colores de los retablos románicos del siglo XII*.³⁹ El segon dibuix és una imatge del muntatge expositiu de la Sala V (fig. 5) que presenta diferències notables respecte a la fotografia de 1915, ja que només es manté la taula de Sant Jordi; la resta de peces ha canviat i s'ha incrementat molt el nombre de pintures exposades.

1932-1965: el nou Museu Lul·lià i les restauracions que canviaren la nostra visió

La recuperació de les peces i el desacord amb el Bisbat va suposar que, per primera vegada des de la seva fundació, la SAL hagués de cercar una ubicació fora del paraigua episcopal. Els socis donaren a la Junta de Govern plens poders per solucionar aquest problema, però amb la voluntat de formar part d'una entitat major, que denominen *Museu Mallorquí*, que garantís la solvència econòmica i administrativa per a la seva supervivència. El lloc triat per acollir el nou museu fou el casal de Can Oleo, edifici del segle XV situat al carrer de l'Almudaina, núm. 8, de Palma, que fou inaugurat com a museu el 5 de desembre de 1932. Inicialment, constava de cinc sales que havien de permetre la visita diària i complir amb una funció cultural i pedagògica.⁴⁰ Poc després del trasllat, Pierre Lavedan visità les instal·lacions del museu, les quals descriu com a *mediocres* i lamenta l'estat de conservació de les peces

³⁷ AGUILÓ FIOL, R. M.; GAITA SOCIAS, M. M.; PALOU SAMPOL, J. M.: *Mossèn Alcover...*, p. 34.

³⁸ AGUILÓ FIOL, R. M.; GAITA SOCIAS, M. M.; PALOU SAMPOL, J. M.: *Mossèn Alcover...*, p. 51.

³⁹ ISASI RANSOME, R.: *Museo Arqueológico Diocesano...*, p. 74.

⁴⁰ "Secció oficial. Inauguració del nou local de l'Arqueològica", *BSAL*, 24, 1932-1933, p. 250-252.

exposades, especialment del retaule de Sant Bernat, en el qual observa desperfectes i repintades, i destaca els elements vegetals i animals.⁴¹

El museu no comptava amb grans ingressos, ja que depenia de la venda d'entrades, de postals i de les publicacions;⁴² a causa d'això, la propietat de l'immoble va demanar que retornassin dues sales per acollir l'Acadèmia Provincial de Belles Arts, que s'havia de traslladar arran de la demolició de l'antic edifici de l'Estudi General Lul·lià.⁴³ No sabem la data exacta dels fets, però el director del museu, Antonio Jiménez, els recull a les memòries dels museus arqueològics de 1946, en què diu que s'hagueren de llevar, però que no va afectar les pintures.⁴⁴

Respecte al disseny museogràfic, segons indica Guillem Rosselló, estava fet sense criteri estilístic o iconogràfic, però permetia la visió de les peces amb facilitat. La il·luminació estava plantejada perquè l'exposició es visités de dia, ja que es comptava, sobretot, amb la llum natural.⁴⁵ Aquesta idea es va mantenir quan es traslladaren a la darrera planta de la Casa de Cultura. D'aquesta exposició conservam algunes postals que la SAL venia i que Antonio Jiménez reproduí a la memòria (fig. 6). En muntatge expositiu de la sala V, en la qual es trobava el nostre retaule, podem veure que hi ha menys peces de les que hi havia al Museu Diocesà, i que, a més, es mesclen diverses tipologies de béns: mobiliari, una caixa de núvia, una arpa i la col·lecció de segells, entre d'altres.

L'any 1941, el director del museu publicà l'article "El retablo de San Bernardo", en el qual no tan sols feia un repàs a les opinions dels principals historiadors sobre la seva cronologia, sinó que també comunicava que havia estat restaurat i el curiós procés a través del qual s'havia aconseguit.⁴⁶ S'aprofità l'estada a Mallorca de Luís Monreal, comissari de la Zona de Levante del Servicio de Defensa del Patrimonio Histórico-Artístico Nacional, per fer una conferència a Mallorca per demanar-li que negociàs amb els directors del Museo del Prado, Fernando Sotomayor i Francisco Javier Sánchez Cantón, que desplaçassin un dels seus restauradors a Mallorca. Segons indica, la persona assignada fou Francisco Núñez Losada, que es traslladà a Mallorca durant les vacances d'estiu, el mes d'agost de 1941, i que, després de visitar diferents museus i peces, decidí intervenir en el retaule de Sant Bernat. Malgrat que no s'ha localitzat l'informe oficial de restauració, l'article esmentat ens aporta una nova imatge de la peça i una gran quantitat d'informació sobre les tasques executades:⁴⁷

[...] podía ser restaurada sin el obstáculo que en la parte de la carpintería exigía, por haber sido reforzada a raíz de la poco experta intervención sufrida ya más de media centuria. La labor desarrollada en esta obra fué tan intensiva como de consolidación evidente y toda ella desarro-

41 LAVEDAN, P.: *Palma de Majorque et les Iles Baléares*, París, 1936, p. 89-91.

42 ROSSELLÓ BORDOY, G.: "La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d'un museu a Mallorca", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.): *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2003)*, I, Palma, 2010, p. 54.

43 ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Una experiencia museológica: la sistematización de las colecciones de la Sociedad Arqueológica Luliana en 1933", *BSAL*, 42, 1986, p. 236.

44 JIMÉNEZ VIDAL, A.: "Museo de la Sociedad Arqueológica Luliana. Palma de Mallorca", *Memorias de los museos arqueológicos provinciales*, 7, 1947, p. 157.

45 ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Una experiencia museológica...", p. 242.

46 JIMÉNEZ VIDAL, A.: "El retablo de San Bernardo", *BSAL*, 28, 1939-1943, p. 389-395.

47 En una consulta realitzada a l'arxiu del Museo del Prado, se'ns ha informat que no es conserva documentació sobre aquesta restauració, ja que fou realitzada de manera independent, fora de les seves funcions dins del museu.

llada con la más admirable cautela y experto conocimiento. Por zonas y fajas rotas o agrietadas en sentido horizontal —para seguir las uniones de la tabla,— se sentó el color en la madera, volviendo a pegarlo o adherirlo a ella, ya que las contracciones propias del material habían hecho saltar trozos reducidos de la pintura. Hizose la operación por el procedimiento de gasas extendidas y encoladas sobre la pintura, siguiendo después la tarea de practicar innúmeras inyecciones por ambas caras de la tabla apollada y en las zonas agrietadas, desprendidas o abolladas que ofrecían el peligro de, irreparable deterioro. Con igual procedimiento se dio también la necesaria consistencia a muchas partes del “estuco primitivo desintegrado por el tiempo y la humedad”, como expresó el, mismo Sr. Nuñez en su informe sobre el trabajo llevado a efecto, el cual, una vez cumplido y secado, para conseguir la general solidificación y asentamiento del color, se hizo el más difícil del estuco, en todas las pequeñas porciones que faltaban, para extender después el color de tempera que con todo arte exigía cada porción. Con el procedimiento del barniz, se hizo el trabajo de complemento, el cual seguido de una general limpieza, dio el más óptimo resultado, ya que apareció el color de la composición, con el encanto propio de su tiempo o cual sí fueran sus tonalidades recién plasmadas por el anónimo autor medieval.⁴⁸

Fins a l'any 1956 no tornam a tenir notícies sobre l'esdevenir del retaule, en el moment en què la SAL rebé una subvenció de 50.000 pessetes de la Fundación Juan March per restaurar retaules i continuar amb la redacció del Mapa Arqueològic de l'Illa de Mallorca, i que es materialitzà el 5 de novembre de 1956 amb l'entrega d'un xec signat per Leonor Servera de March,⁴⁹ amb la condició que havia d'anar informant el patronat de les feines fetes.

Segons la documentació localitzada, el president de la SAL, Joan Pons, ja feia un temps que estava en contacte amb Joan Ainaud, director dels Museus de Barcelona, per restaurar els retaules gòtics de la col·lecció, com ja havia succeït amb el de Santa Quitèria i la Crucifixió de Ramon Destorrents abans de participar en una exposició a Bordeus. El novembre 1956 li proposa restaurar el retaule de Sant Bernat, que era el que estava en pitjor estat de conservació.⁵⁰ La idea inicial era enviar un aprenent a Barcelona per tal de formar un restaurador que després pogués treballar a Mallorca, però, finalment, decidiren que la millor opció era enviar el retaule als tallers de Barcelona que dirigia Manuel Grau. Al mateix correu sol·licità un pressupost de la restauració i les condicions necessàries per a l'enviament. En resposta en aquest correu, Ainaud confirmà que es podia enviar el retaule, però que resultava impossible fer un pressupost abans de veure la peça; un cop al taller el podrien valorar. Li deia, a més, que no s'havien de preocupar pel cost, que seria el més ajustat possible i, inicialment, només correspondria a les despeses de transport.⁵¹

Al correu que Pons envià el 12 de gener de 1957 demanava conformitat per les condicions de l'enviament previstes, que consistien en l'emalatge a una capsa tancada feta a mida, amb la pintura empaperada i, sobre aquesta, una tela gruixada per evitar rascades; el transport el faria l'empresa de transport marítim Porta.⁵² L'enviament es va endarrerir fins al mes de setembre a causa dels problemes de salut del director del museu,⁵³ i Joan Pons informà

⁴⁸ JIMÉNEZ VIDAL, A.: “El retablo...”, p. 395.

⁴⁹ ASAL, Nota mecanografiada de Leonor Servera de March (5 de novembre de 1956).

⁵⁰ ASAL, Carta de Joan Pons a Joan Ainaud (15 de novembre de 1956).

⁵¹ ASAL, Carta de Joan Ainaud a Joan Pons (20 de desembre de 1956).

⁵² ASAL, Carta de Joan Pons a Joan Ainaud (12 de gener de 1957).

⁵³ ASAL, Carta de Joan Pons a Joan Ainaud (6 de setembre de 1957).

Manuel Grau que el trasllat estava previst per sortir dia 9 i arribar al taller de Barcelona el 10, i es demanava confirmació.⁵⁴

Davant la necessitat de justificar la subvenció rebuda, Joan Pons informà el patronat de la Fundación Juan March sobre el trasllat del retaule a Barcelona i que les despeses realitzades havien estat de 265 pessetes a la fusteria Vicente Fuster per la capsa d'embalatge, i 301,50 pessetes a Mariano Portas Marí pel transport, i garantia que la resta de doblers només s'utilitzarien per a les tasques encomanades.⁵⁵

El president de la SAL informà els socis, durant la Junta General Ordinària de gener de 1960, que les tasques de restauració havien finalitzat.⁵⁶ Però no és fins a maig de 1960 quan Joan Ainaud informa Joan Pons que el retaule estava net i consolidat i que s'havia embalat per ser retornat a Mallorca; recomanava que, al final de l'estiu, es valoràs si s'havia de fer alguna rectificació al vernís i fixar alguns punts, un cop la peça s'hagués aclimatat. S'indicava, igualment, que les despeses de la restauració havien estat pagades per la Junta de Museus de Barcelona, com passà amb el retaule de Santa Quitèria, i que només havien de pagar les despeses del viatge i la feina del restaurador, en cas que s'hagués de retocar posteriorment. També demanava la confirmació de la recepció del retaule.⁵⁷ No tenim constància de la data exacta de l'arribada a Palma, però el president informà del fet durant la Junta General Ordinària de 1961, moment en què proposà el nomenament de Joan Ainaud com a soci d'honor en agraïment per la seva inestimable ajuda, proposta que s'aprovà per unanimitat. També s'informà que els doblers de la subvenció que no s'havien invertit en aquest retaule es podrien utilitzar en altres restauracions que Arturo Cividini duria a terme a Mallorca.⁵⁸ Finalment, s'acordà enviar un missatge d'agraïment a Miguel Mateu Pla, president de la Junta de Museus de Barcelona, que fou remès el 8 de juny de 1961. Lamentablement, no s'ha localitzat l'informe de restauració d'aquest retaule, ni a la SAL ni a l'arxiu de la Junta de Museus de Barcelona, que dirigia Manuel Grau, però sabem que hi va treballar el restaurador Joaquim Ventura, que, anys més tard, es convertiria en director del taller.⁵⁹

Sí que s'ha localitzat la documentació fotogràfica a l'arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya, que ens aporta molta informació, ja que hi ha imatges generals i de detall de cada un dels compartiments, i s'estructuren en tres etapes: l'etapa prèvia a la restauració, l'evolució del procés i el resultat final, en un estat molt semblant a l'actual (fig. 7 a 10). Analitzant la seqüència d'imatges, queda palès que una part important de la restauració consistí a eliminar els repintats realitzats en restauracions anteriors i consolidar la pintura original que encara es conservava. D'aquesta manera, tot i que el retaule arribà al taller amb tota la capa pictòrica, al final de la retirada de repintades va fer que aproximadament un 20% de la peça quedàs cobert per un estucat pla, però que mantingués la lectura quasi completa.

54 ASAL, Carta de Joan Pons a Manuel Grau, cap del Servei de Restauració dels Museus d'Art de Barcelona (6 de setembre de 1957).

55 ASAL, Carta de Joan Pons a Luís Ramello, conseller secretari del *Consejo del Patronato de la Fundación Juan March* (Madrid) (31 d'octubre de 1957).

56 "Junta General del 31 enero 1960", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 136.

57 ASAL, Carta de Joan Ainaud a Joan Pons (27 de maig de 1960).

58 "Junta General del 29 enero 1961", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 140.

59 Segons la consulta realitzada l'11 de maig de 2023 a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, la informació fou donada pel restaurador al resum del seu currículum quan fou nomenat acadèmic d'honor l'any 1993.

La peça restaurada es va mostrar a la nova exposició, organitzada per la SAL, a la Casa de Cultura, situada al carrer de Lulio, núm. 5, que recollia obres d'art mallorquines dels segles XIII al XV i que es va inaugurar el 31 de desembre de 1960 amb motiu de les festes de la Conquesta.⁶⁰ A la inauguració acudí Joan Ainaud, i la Junta aprofità l'avinentesa per organitzar l'acte de nomenament com a soci d'honor de la SAL.⁶¹

1965-1973: l'exposició *La pintura gòtica mallorquina*

A partir de l'any 1961 s'iniciaren els moviments per a la creació del Museu de Mallorca, amb la intenció que integràs part dels fons de la SAL, especialment la col·lecció de pintura medieval, amb el retaule de Sant Bernat al capdavant. L'encarregat d'acomplir les tasques necessàries fou Guillem Rosselló, que fou nomenat director-conservador del Museu de Mallorca l'any 1963, càrrec que ocupà fins a la seva jubilació el 2002.

A l'espera de la construcció del nou edifici, es va fer una primera exposició que recompensava els esforços efectuats per la SAL i la Fundación Juan March per restaurar algunes de les peces d'art medieval a Mallorca més rellevants. Sota el títol *La pintura gòtica mallorquina*, l'exposició romangué oberta a l'edifici de la Llonja de Palma entre juliol de 1965 i novembre de 1973. L'edifici de la Llonja fou la seu del Museu Provincial de Belles Arts, adscrit, des de 1961, al Museu de Mallorca. Es va iniciar la restauració de l'edifici el 1964: es repararen les cobertes, s'obriren finestres i s'implantà un sistema que permetés l'equilibri de les temperatures i que facilités el manteniment de les peces. El muntatge expositiu d'aquest edifici ja tenia una concepció més contemporània, i s'evità que els béns entrassin en contacte directe amb els murs amb la utilització de mampares de fusta adaptades a les mides de les peces i amb travessers dels quals penjaven els retaules. Amb aquest muntatge s'aconseguí que els béns tinguessin una estabilitat respecte als valors d'humitat i temperatura, però impediren que l'exposició pogués viatjar al Casón del Buen Retiro (Madrid), amb un clima molt més sec i que podria haver causat desperfectes a les peces.⁶²

Aquesta exposició incloïa els retaules restaurats per la Fundación Juan March i estava centrada, especialment, en pintura dels segles XIV i XV, però, donada la seva rellevància, el retaule de Sant Bernat s'hi va incorporar, tot i que es considerava anterior al 1300.⁶³ El director del museu va referenciar una intervenció en el retaule per part d'Arturo Cividini entre 1962 i 1965, que, possiblement, correspon a les tasques de rectificació de vernís o fixació que recomanaren després de la devolució del taller de Barcelona.

Del dipòsit al Museu de Mallorca fins als nostres dies

Malgrat que ja formava part de l'exposició, segons la fitxa d'inventari conservada al Museu de Mallorca, el retaule de Sant Bernat fou dipositat formalment el 25 de novembre de 1969, amb el número de registre 121 de l'expedient 4. Això tingué lloc després que el batlle de Palma, Màxim Alomar, adquirís, el 1968, el casal de la família Villalonga-Desbrull, també conegut com a *Can Aiamans* o *Ca la Gran Cristiana*, situat al carrer de la Portella, i que fou cedit a l'Estat perquè es convertís en la seu de Museu de Mallorca. Les obres de restauració

⁶⁰ "Fiesta de la Conquista", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 140.

⁶¹ "Junta general ordinaria de 28 de enero de 1962", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 141.

⁶² ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Una aportación museográfica. La exposición 'Pintura Gótica Mallorquina'", *BSAL*, 49, 1993, p. 459.

⁶³ *Pintura gòtica mallorquina. Exposición de las obras restauradas por la Fundación Juan March*, Palma, 1965.

i adaptació de l'edifici a la nova funció com a museu s'iniciaren l'any 1969 sota la direcció del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico de la Dirección General de Bellas Artes, i es perllongaren fins a 1975. Segons explicà el director del Museu, aquesta intervenció es considerava el primer intent científic i museològic, i amb control ambiental, realitzat a Mallorca.⁶⁴ Es reformaren l'escala i les sales nobles i les isabelines, en les quals s'instal·là l'art medieval, en part gràcies a la gran alçada dels espais, que permetia la col·locació dels retaules.

Una de les peces destacades d'aquesta instal·lació fou el retaule de Sant Bernat, que encapçalava la mostra com una de les obres més antigues conservades. Al catàleg del museu de 1976 es publica tant la fitxa d'inventari com una imatge del retaule. A partir d'aquest moment, mantingué aquesta ubicació, llevat de comptades excepcions en què ha format part d'alguna exposició temporal o per motius de conservació. La primera d'aquestes sortides tingué lloc entre els anys 1990 i 1991, quan es traslladà a París per formar part de l'exposició *Saint Bernard et le monde Cistercien*. La importància d'aquesta peça rau en el fet que és considerada una de les més antigues dedicades a aquesta advocació i, sobretot, en aquest format. En el catàleg de l'exposició hi ha una reproducció del retaule i una fitxa d'inventari en la qual s'inclou tant la descripció com una bibliografia.⁶⁵ Durant aquesta exposició, la peça va patir alguns desperfectes a causa de les condicions de climatització, que oferien una humitat relativa més baixa que la que tenia al museu, cosa que causà alguns moviments a la capa pictòrica; fou necessari que s'augmentés la humitat per recuperar-ne l'estabilitat.⁶⁶

Després d'això, retornà al Museu de Mallorca fins que, l'any 2005, se li va realitzar una intervenció integral a càrrec del restaurador Alfredo Álvarez, amb criteris d'intervenció mínima, respecte de l'original i prioritació de la consolidació de la peça. En el seu informe, Álvarez va fer un estudi detallat de les alteracions: sistema de reforç i taules que es movien, nivells de neteja no homogenis, repintats ben integrats, altres que alteren la lectura, etc. La seva actuació consistí a eliminar els repintats neutres i anivellar i texturitzar l'estuc original, així com una reintegració cromàtica.⁶⁷

L'any 2009 el Museu de Mallorca tancà les portes per dur a terme una reforma de les sales i procedir al disseny d'una nova exposició permanent. Aprofitant la situació, el retaule de Sant Bernat, juntament amb altres peces pictòriques i ceràmiques del museu, formaren part d'una exposició temporal al Palau dels Papes d'Avinyó. L'artista Miquel Barceló treballà en aquesta exposició, contraposant les seves obres artístiques amb obres medievals mallorquines. El catàleg de l'exposició està il·lustrat tant amb les obres de l'artista mallorquí com amb les peces medievals, acompanyades de fitxes d'inventari fetes per la directora del Museu de Mallorca, Joana Maria Palou.⁶⁸

La reforma i la nova museografia del museu fou inaugurada el mes de juliol de 2015; s'havien adaptat les instal·lacions a les noves tendències i millorat la climatització. En aquesta nova distribució, el retaule mantenia el seu paper destacat, situat a l'entrada de la primera sala de

64 ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Museo de Mallorca. Salas de arte medieval*, Madrid, 1976 p. 14.

65 *Saint Bernard et le monde cistercien: exposition. Caisse Nationale de Monuments Historiques et des Sites a la Conciergerie de Paris*, 18 décembre 1990-28 février 1991, París, 1996, p. 200.

66 Aquesta informació prové d'una conversa informal amb Guillem Rosselló Bordoy.

67 ÁLVAREZ ARRANZ, A.: *Informe de restauración del Retablo de San Bernardo*, Palma, 2005 (informe de restauració del Museu de Mallorca).

68 *Terra Mare: Miquel Barceló. Palais des Papes. Petit Palais. Collection Lambert en Avignon*, Avinyó, 2010.

l'exposició permanent, dedicada a l'art del Regne de Mallorca (1229-1349), i incorpora una fitxa d'inventari molt més àmplia i actualitzada⁶⁹ (fig. 11).

Conclusió

L'interès pel retaule de Sant Bernat de Claravall localitzat a l'oratori del Temple de Palma s'ha basat, en general, en la necessitat de justificar la seva vàlua com a peça única, tant per la seva iconografia com per la cronologia primerenca dins l'art medieval cristià mallorquí. Aquest fet ha permès crear una àmplia literatura científica i ha promogut que el retaule hagi tingut un paper destacat en diverses exposicions internacionals i locals. Però ha deixat de banda alguns aspectes que ens agradaria remarcar.

En primer lloc, pel que fa al debat cronològic, la manca de coneixements sobre referències documentals del període en què l'orde del Temple s'instal·là a Mallorca dificulta la datació exacta del retaule, però sí que ens deixa un arc bastant tancat per a la seva construcció, que abastaria des de la referència localitzada sobre la construcció del temple, cap a 1274, fins a la desaparició de l'orde l'any 1308; sobretot perquè aquesta advocació no era rellevant per l'orde de l'Hospital que substituï els templers.

En segon lloc, ens agradaria remarcar que la documentació des del moment en què fou localitzat, el 1885, és molt diversa, en gran part gràcies a la publicació del *BSAL*, que ha recollit, al llarg dels anys, la informació sobre els diferents moviments, intervencions i estudis. Però també gràcies a la digitalització de fons que els arxius, museus i biblioteques estan realitzant i que ens ha facilitat l'accés a documentació fins ara desconeguda, sobretot a una gran quantitat d'imatges de diferents moments, tant individuals com dels espais expositius, i amb una gran resolució.

En tercer lloc, aquesta documentació ens ha permès estudiar el canvi físic de la peça, que, en els darrers cent quaranta anys, s'ha vist condicionada per l'evolució dels criteris de restauració, patint fins a cinc restauracions, i de museografia, amb una gran quantitat de moviments i canvis expositius que n'han configurat l'aspecte actual.

⁶⁹ PALOU SAMPOL, J. M.: *Guia del Museu de Mallorca. Sales de Belles Arts i Arts Decoratives. Segles XIII al XX*, Palma, 2015, p. 17-19.

Fig. 1. Restes arquitectòniques conservades a l'interior de l'església del Temple. Fotografia de VIVES Y ESCUDERO, A.: *Inventario de los monumentos artísticos...*, III, p. 268.

Fig. 2. Capella de l'església del Temple. Fotografia de MESTRE, F.: "Una capella de estilo bizantino...", p. 5.

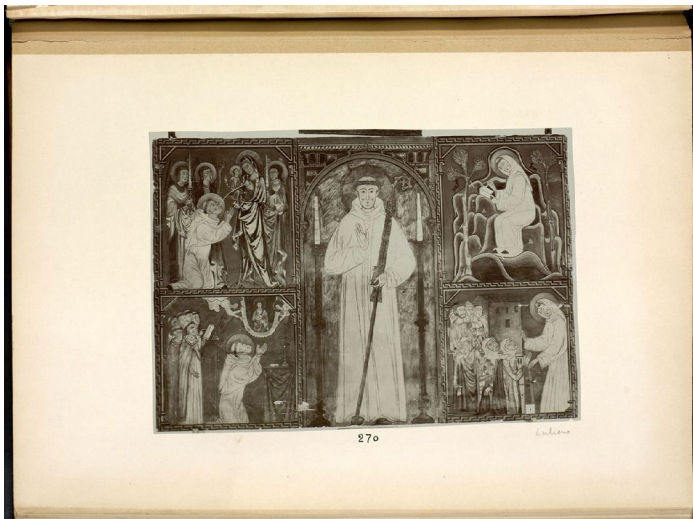

Fig.3. Primera fotografia conservada del retaule de Sant Bernat. Fotografia de VIVES Y ESCUDERO, A.: *Inventario de los monumentos artísticos...*, III, 270

Fig. 4. Dibuix de Rafael Isasi amb anotacions manuscrites sobre els colors i la composició. Font: Museu de Mallorca.

Fig. 5. Dibuix de Rafael Isasi de la distribució espacial del Museu Diocesà just abans de la divisió de col·leccions. Font: Museu de Mallorca.

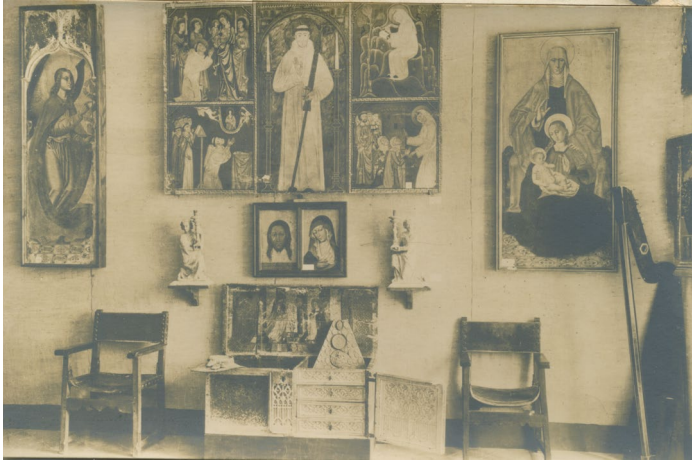

Fig. 6. Sala d'exposicions del museu de la Societat Arqueològica Llu·liana a Can Oleo.
Font: ASAL.

Fig. 7. Fotografia feta al taller abans d'iniciar les tasques de restauració. Font: Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona.

Fig. 8. Fotografia feta al taller durant el procés de restauració. Font: Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona.

Fig. 9. Fotografia feta al taller durant el procés de restauració. Font: Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona.

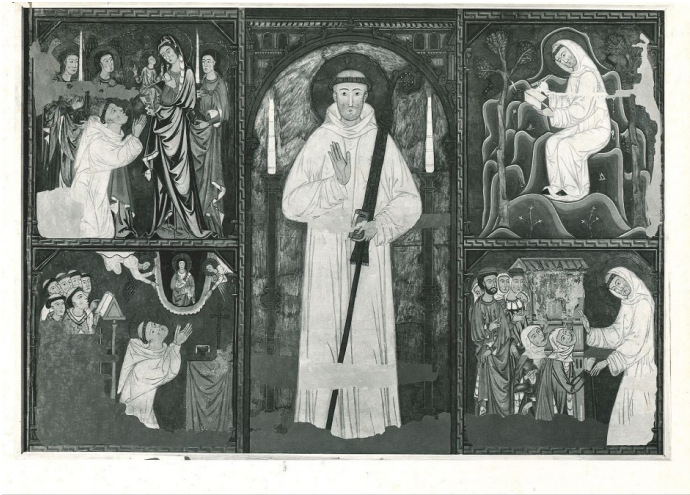

Fig. 10. Fotografia feta al taller un cop finalitzat el procés de restauració. Font: Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona.

Fig. 11. Imatge de l'estat actual de la peça. Font: Museu de Mallorca, DA05/09/0028.

EL BOLETÍN DE LA SOCIEDAD ARQUEOLÓGICA LULIANA COMO FUENTE PARA INVESTIGAR EL TEMPLO PARROQUIAL DE SANTA EULALIA DE PALMA

Sebastián Escalas Sucari

Universitat de les Illes Balears-Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios (CPAR)

Resumen: En el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, prácticamente desde su creación en 1885 hasta finales del siglo XX, se han publicado numerosas investigaciones, noticias y artículos relacionados con el estudio del patrimonio histórico-artístico de Mallorca. En el caso del templo parroquial de Santa Eulalia de Palma, la información presentada en dicho boletín es una aportación documental esencial para investigar su arquitectura y sus bienes muebles e inmuebles. Este artículo busca identificar y valorar dichas aportaciones a través del análisis, según unos ejes de contenidos temáticos, de la información recogida sobre este monumento.

Palabras Clave: Sociedad Arqueológica Luliana, BSAL, Santa Eulalia de Palma, patrimonio religioso, patrimonio cultural de Mallorca.

Abstract: Practically from its creation in 1885 until the end of the 20th century, the *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* published numerous researches, news and articles related to the study historical and artistic heritage of Mallorca. In the case of the parish church of Santa Eulalia in Palma, the information presented in this bulletin is an essential documentary contribution for researching its architecture and its movable and immovable assets. This article seeks to identify and evaluate these contributions by analysing the information collected on this monument according to thematic content axes.

Keywords: Sociedad Arqueológica Luliana, BSAL, Santa Eulalia in Palma, Religious Heritage, Cultural Heritage of Mallorca.

Recibido el 20 de febrero. Aceptado el 13 de julio de 2023.

El presente artículo se inscribe en el marco de los resultados obtenidos en dos proyectos de investigación competitivos financiados por el Gobierno de España. El primero, ya concluido, es "Estrategias documentales aplicadas a los procesos de restauración y divulgación del patrimonio artístico religioso de Mallorca" (HAR2015-66307-P), financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad. El segundo, actualmente en curso, corresponde al proyecto PID2019-110231GB-I00/AEI/10.13039/501100011033 "Estudio diagnóstico comparado de la conservación del patrimonio artístico religioso en las islas de Mallorca y Menorca", financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación.

Abreviaturas: BSAL = *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, MRAMEGH = *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, BOE = *Boletín Oficial del Estado*, BIC = Bien de Interés Cultural.

Introducción

El templo parroquial de Santa Eulalia de Palma, una de las iglesias más antiguas e importantes de Mallorca, está ubicada en el centro histórico de la ciudad y custodia un elevado grado de patrimonio de diversas épocas históricas. Fue el primer templo parroquial de Mallorca en ser declarado monumento histórico artístico, el 3 de junio de 1931, a través de la relación de bienes en Baleares del Tesoro Artístico Nacional del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.¹ A partir de 1985, mediante disposición adicional primera de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español, y, posteriormente, con la disposición adicional primera de la Ley 12/1998, del Patrimonio Histórico de las Illes Balears,² fue declarada como Bien de Interés Cultural (BIC) con categoría de monumento.

En el marco de las últimas investigaciones relacionadas con este templo parroquial,³ se pudo averiguar que, a pesar de estos parámetros de valoración, este patrimonio presenta varios inconvenientes en la gestión de su documentación.⁴ A rasgos generales, estos problemas derivan de la desactualización de sus contenidos histórico-artísticos y la carencia de documentación técnica para su gestión cultural. Por ejemplo, en este contexto, no se dispone de un inventario de sus bienes muebles, a pesar de que fue encargado a la Universitat de les Illes Balears en la última década del siglo XX, en el marco de la realización de los inventarios de la Iglesia Católica en Baleares, el cual todavía sigue sin finalizarse.⁵

Para llegar a esta premisa, uno de los primeros pasos realizados fue diagnosticar el contexto documental de Santa Eulalia a través de la identificación y la valoración de las fuentes bibliográficas disponibles para el estudio de su patrimonio arquitectónico, mueble e inmueble, con la finalidad de conocer sus conocimientos y la capacidad de transferencia de su información.⁶ A través de esta prospección, en el apartado bibliográfico se localizaron numerosos estudios, noticias y artículos sobre sus bienes culturales. Para señalar algunos autores que contribuyeron significativamente al estudio de este conjunto patrimonial, cabe señalar la labor de los escritos de los cronistas del Reino de Mallorca,⁷ Pablo Piferrer y José

¹ *Gaceta de Madrid*, 155 (4 de junio de 1931).

² Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español (*BOE*, 155, de 29 de junio de 1985); Ley 12/1998, del Patrimonio Histórico de las Illes Balears (*Butlletí Oficial de les Illes Balears*, 165, de 29 de diciembre de 1998).

³ Esta investigación forma parte de los resultados obtenidos en la tesis doctoral *Estrategias documentales aplicadas a los procesos de conservación y divulgación del patrimonio religioso de la parroquia de Santa Eulalia de Palma*, defendida en la Universitat de les Illes Balears el 20 de junio de 2022 y evaluada con la calificación de sobresaliente *cum laude*.

⁴ Parte de estos inconvenientes se explican en ESCALAS SUCARI, S.: "Aproximación al programa de acción educativa para Santa Eulalia de Palma: dossier didáctico para su visita cultural en la Educación Secundaria Obligatoria", *Mayurqa*, 6, 2024, en prensa.

⁵ Tema explicado con más detalle en ESCALAS SUCARI, S.: "Estrategias documentales para la gestión cultural del templo parroquial de Santa Eulalia de Palma", en HERNÁNDEZ NAVARRO, Y. (ed.): *II Simposio de Patrimonio Cultural ICOMOS España. Cartagena, 17-19 de noviembre de 2022*, Valencia, 2022, pp. 365-371.

⁶ Parte de esta prospección fue publicada en ESCALAS SUCARI, S.: "The incorporation of the Parish of Santa Eulalia as a resource in Palma's touristic offer. The integration between cultural divulgation and the conservation of its heritage", *Journal of Tourism and Heritage Research*, 3/1, 2020, pp. 357-377.

⁷ DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, G.: *Historia general del Reino de Mallorca*, II, Palma, 1840-1841, pp. 378-379 y 946-950.

María Quadrado,⁸ Juan Miguel Sureda Verí,⁹ Marcel Durliat,¹⁰ Juan Llabrés Bernal y Juan Pou Muntaner,¹¹ Juan Rosselló Llitas,¹² Soledad de Quiroga Conrado¹³ o Joana María Palou,¹⁴ en lo que respecta a su arquitectura y las transformaciones urbanísticas de su entorno inmediato entre los siglos XIII y XXI. En relación con los bienes muebles e inmuebles, sobresalen los estudios de Antonio Furió de finales del siglo XIX,¹⁵ y, a lo largo del siglo XX y principios del XXI, las investigaciones de Llorenç Parera Galmés, Guillem Nadal Gelabert,¹⁶ Jeroni Juan Tous,¹⁷ Rafel Candentey,¹⁸ Marià Carbonell Buades¹⁹ y, finalmente, Pedro de Montaner Alonso,²⁰ siendo este el último estudio sobre estos bienes en el templo.

En esta prospección documental, se distingue el papel esencial y fundamental que cumplió la Sociedad Arqueológica Luliana —institución civil creada en 1881 y relacionada con la Iglesia de Mallorca—, a través de la publicación de su primer boletín en 1885, para el desarrollo historiográfico del patrimonio cultural de Mallorca y, específicamente, del templo parroquial de Santa Eulalia. A través del BSAL, esa institución gestó un nuevo sentimiento hacia la defensa y conservación del patrimonio arquitectónico, mueble e inmueble insular, con una atención preferente hacia el religioso, incentivando la conciencia sobre este patrimonio histórico-artístico.²¹ Esto se debe a que se encuentran grandes cantidades de información histórica y noticias sobre el patrimonio cultural local, convirtiéndolo en una fuente documental esencial para el estudio de la historia del arte y otras disciplinas humanísticas, y claro exponente de

8 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares*, Barcelona, 1888, pp. 778-784.

9 ROCABERTI, B.: "Breus observacions sobre les obres efectuades en lo temple de Santa Eulalia de Mallorca durant lo segle XIII", en *Congreso de Historia de la Corona de Aragón dedicado al rey D. Jaime I y a su época*, I, Barcelona, 1910, pp. 506-513.

10 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne de Mallorca*, Palma, 1989, pp. 106-114.

11 LLABRÉS BERNAL, J.; POU MUNTANER, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca: siglo XIX*, II, Palma, 1959.

12 ROSSELLÓ LLITAS, J.: *Els Pergamins de l'Arxiu Parroquial de Santa Eulàlia*, Palma, 2001.

13 QUIROGA CONRADO, S.: *La reforma de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1899-1912): la "Memoria sobre las obras" del Marquès de Vivot*, Palma, 2008.

14 PALOU SAMPOL, J. M.: "L'escultura del deambulatori de Santa Eulalia (1230-1250)", en SABATER REBASSA, S.; CARRERO SANTAMARÍA, E. (coords.): *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic. XXVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2010, pp. 223-244.

15 FURIÓ, A.: *Panorama óptico histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma, 1840.

16 ESCALAS SUCARI, S.: "La parroquia de Santa Eulalia de Palma en los Certámenes Científico Literarios del Seminario Conciliar de San Pedro de la primera mitad del siglo XX", en GAMBÚS SAIZ, M. (coord.): *Història i patrimoni cultural de l'Església de Mallorca. El trànsit del segle XX fins al Concili Vaticà II*, Palma, 2022, pp. 227-315.

17 JUAN TOUS, J.: "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)", en MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, V, Palma, 1972, pp. 193-242.

18 CALDENTHEY, R.: *Santa Eulalia: la parroquia más antigua de Palma. Breve noticia histórico-artística*, Palma, 1979.

19 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002.

20 MONTANER ALONSO, P.: "Sobre dataciones y autorías de los retablos barrocos de dos capillas de la iglesia parroquial de Santa Eulalia en Palma", *MRAMEGH*, 28, 2018, pp. 25-63.

21 Véase ESCALAS SUCARI, S.: "La valorización del patrimonio artístico religioso de Mallorca a través de los museos de la diócesis en la primera mitad del siglo XX", en ONRUBIA PINTADO, J.; LÓPEZ-MENCHERO BENDICHO, V. M.; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, D.; MORALES HERVÁS, F. J. (coords.): *Legatum 2.0. Musealización y puesta en valor del patrimonio cultural*, Cuenca, 2020, pp. 131-136.

las nuevas inquietudes que aparecieron durante el último tercio del siglo XIX en cuanto a la recuperación y documentación de cualquier objeto del pasado.²²

Teniendo en cuenta la relevancia que tiene el *BSAL* para la configuración historiográfica del patrimonio cultural de Mallorca, es fundamental analizar cuál ha sido la aportación documental de este boletín para la conformación del discurso histórico-artístico de Santa Eulalia. La finalidad es valorar las fuentes ya incorporadas por la historiografía precedente e identificar otras fuentes que todavía no ha sido incluida en su cuerpo interpretativo. De hecho, entre las nuevas aportaciones, se aprecian algunos datos para estudiar la antigüedad constructiva de la fábrica arquitectónica; noticias sobre los procedimientos de la reforma de finales del siglo XIX y principios del XX de los que no se tenía constancia documental anteriormente; y cierta información sobre algunas piezas muebles e inmuebles importantes. A su vez, este artículo busca señalar, a través del caso de Santa Eulalia, la capacidad y significancia de este boletín como fuente documental para el estudio de las diversas cuestiones históricas del monumento. Por ello, para este análisis, se incorporan las referencias encontradas según la tipología de su información. Esto se debe a que dichas fuentes no mantienen una relación argumental entre ellas o a lo largo del tiempo, sino que se transmiten a modo de noticias sueltas o artículos monográficos. Por tal motivo, y para crear un discurso estructurado, se han organizado los contenidos a partir de clasificar la información en diversos ejes temáticos.

Documentación archivística para la atribución y datación de obras

A partir de la segunda mitad del siglo XX, se comenzó a publicar en el *BSAL*, con cierta periodicidad, la exhumación de copiosa documentación procedente del antiguo archivo parroquial de Santa Eulalia —concretamente, de los libros de capillas, cofradías, fábrica y obra—, relacionada con la confección, encargo y promoción de diversas obras artísticas ubicadas históricamente en el templo. En este apartado, destacan las contribuciones realizadas por Juan Muntaner Bujosa entre 1953 y 1967 y Jaime Lladó Ferragut en la década de 1970, cuyas publicaciones brindaron gran cantidad de nueva información para investigar algunas piezas muebles e inmuebles del templo que no se habían estudiado hasta ese momento. De hecho, estas fuentes fueron utilizadas con posterioridad por numerosos estudios durante la segunda mitad del siglo XX para interpretar históricamente el desarrollo histórico-artístico de dichos bienes.

Juan Muntaner Bujosa

En esta labor destaca el historiador y cronista de la ciudad de Palma, Juan Muntaner Bujosa. A través de sus artículos *Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca* (publicados entre 1953 y 1967), presentó numerosas fuentes archivísticas extraídas del archivo parroquial de Santa Eulalia que corroboran la autoría y datación de determinadas obras, y proporcionan información sobre su financiamiento y ejecución. Muntaner Bujosa publicó, en esta serie de artículos, los resultados de su indagación archivística, la cual conforma, a nivel historiográfico, el punto de partida documental para la interpretación artística de varias obras medievales y modernas del templo durante la segunda mitad de siglo XX. Cabe decir que es una de las pocas fuentes bibliográficas de Santa Eulalia que aporta fuentes archivísticas extraídas de su antiguo archivo parroquial para el estudio de su patrimonio, siendo un tema que ha condicionado en gran medida la interpretación histórica del monumento. En este caso,

²² Véase para entender el contexto ESCALAS SUCARI, S.: “El nacimiento de la conciencia patrimonial religiosa y los museos de la diócesis de Mallorca en la primera mitad del siglo XX”, *BSAL*, 73, 2017, pp. 173-189.

esta exhumación de fuentes archivísticas es utilitaria y primordial para investigar parte de su patrimonio religioso y obtener referencias sobre algunos vestigios perdidos. Recoger estas fuentes y medir su nivel de implementación por la historiografía posterior permite conocer los libros o legajos que componían, en ese momento, el antiguo archivo parroquial depositado actualmente en el Archivo Diocesano de Mallorca.

En cuanto al análisis de la información, el autor estructura el contenido mediante notas numéricas, manteniendo una continuación entre las diversas publicaciones a lo largo del boletín. Todos estos apartados cuentan con una breve descripción del contenido de la cita y su datación, además de la transcripción completa del registro y la ubicación archivística de la fuente, indicando el libro o legajo de dónde se obtiene la referencia y los folios concretos.

De las aportaciones que efectúa Muntaner Bujosa en 1953, destacan los extractos sobre la confección de una serie de obras para la capilla de la Piedad en 1673 por parte de Miguel Abram; los trabajos de Gregorio Alex para la capilla de San Bernardino de Siena en 1689 y para la capilla del Santísimo Sacramento entre 1697 y 1698; la fabricación del pie del relicario de la Vera Cruz en 1548 y un portapaz labrado en 1575 por el platero Antonio Amer; la fabricación de un incensario de plata en 1605 a cargo del platero Jerónimo Amer; la construcción del retablo de la capilla de San José entre 1547 y 1548 a manos de Tomás Armengual; la decoración pictórica de los relicarios de San Antonio, San Pablo, San Francisco Javier, San Carlos, Santa Teresa y Santa Catalina de Siena en 1741; y el diseño del relicario de San Silvestre Papa, de San Pedro Nolasco, de San Sergio mártir en 1743 por el pintor Miguel Banús; el dorado y la policromía del retablo del Santísimo Sacramento en 1702 por el escultor Pedro Bausá; las pinturas de San Joaquín y Santa Ana de las puertas del retablo de la capilla de Nuestra Señora del Gonfalon en 1717; así como diversas obras para la capilla del Santo Cristo en 1714 encargadas a Jaime Blanquer; y, por último, la confección del retablo del Santo Cristo en 1646 a cargo de Rafael Blanquer Macip.²³

En el año 1954, la exhumación y publicación de fuentes archivísticas del antiguo archivo parroquial de Santa Eulalia por parte de Muntaner Bujosa se centró en presentar datos sobre los trabajos encargados a Domingo Bonnin para el relicario de San Cristóbal en 1743; la confección de una lámpara para la capilla del Santísimo Sacramento en 1703 y la elaboración de un nuevo cáliz para la capilla del Gonfalon en 1707 a cargo del platero Juan Bonnin; el acuerdo entre el platero Nicolas Bonnin Fuster y el capillero Domingo Bonnin para la construcción de un nicho de plata cincelada para el retablo de la capilla del Santo Cristo en 1743, siguiendo el diseño elaborado por Guillem Mesquida; trabajos de labrado de Antonio Bordoy para dos sacras del altar del Santo Cristo en 1711; la fabricación de la reliquia de San Onofre en 1743 por Alberto Borguny; la elaboración de los lienzos de San Francisco Javier y Santa Rosa de la capilla de Nuestra Señora de la Piedad en 1675 por Antonio Borrás; y, por último, los trabajos de pintura de José Borrás para una bandera de la capilla de Nuestra Señora de la Piedad en 1672.²⁴

Entre 1955 y 1956, son pocas las referencias presentadas por Muntaner Bujosa en relación con Santa Eulalia. Concretamente, destacan solo dos informaciones sobre la confección de un lienzo para el retablo mayor en 1563 por Baltasar Buyra y la construcción de un nuevo

23 MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 31, 1953-1960, pp. 3-6, 9-12, 15, 18, 23 y 25;

24 MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia...", pp. 144-146 y 148-150.

dosel, algunos trabajos de pintura y la confección de tres figuras de la Fe, la Esperanza y la Caridad por Miguel Cantallops para la capilla del Santísimo Sacramento entre 1698 y 1701.²⁵

En el año 1963, a través de varios números del *BSAL*, se ponen al conocimiento los trabajos de dorado de una lámpara para la capilla del Santo Cristo en 1724 efectuados por el platero Rafael Jaime Cortés;²⁶ el pago por los cuadros de Chistophol Jaco y Josep Dardanone sobre la huida a Egipto y la muerte de los inocentes para la capilla del Nombre de Jesús en 1712; la confección, por parte de Miguel Fabrer, sobre el Espíritu Santo para la capilla del Santísimo Sacramento en 1702; y la confección del relicario de San Andrés apóstol y la restauración de la figura del relicario de Santa Cecilia en 1741 y 1742 por Guillermo Ferrer.²⁷ En 1964, el autor exhuma la documentación sobre la restauración de la imagen de San Gabriel de la capilla del Santo Cristo en 1558 por Benito Fons; la confección de una cortina para el altar mayor en 1580 por Bartolomé Frau; la policromía del retablo de del Santísimo Sacramento en 1703 por parte de Jaime Gallard; y el pago a Mateo Gallard por los trabajos de pintura para la figura de San Pedro del retablo mayor en 1575.²⁸ En 1965, Muntaner Bujosa publica la referencia archivística y el extracto de información sobre la policromía de la predela de San José y San Jerónimo del retablo mayor en 1574 por Rafael Guitard; el encargo realizado a Gregorio Herrera para la construcción del retablo mayor en 1749; y los trabajos de dorado y tallar de los marcos para las pinturas de la Concepción y la Coronación de Nuestra Señora de la capilla de Nuestra Señora del Gonfalon en 1707.²⁹

Entre 1966 y 1967, Muntaner Bujosa brinda las últimas referencias archivísticas exhumadas del archivo parroquial sobre obras de Santa Eulalia. Concretamente, se documentó la reparación de la predela y las policromías de diversos santos del retablo de San Bernardino de Siena en 1687; el pago a Mateo López por el diseño del retablo mayor en 1548; los trabajos de Jaime Nicolau por pintar una figura y una tabla que tiene que servir para dicho altar con la figura de San Pablo en 1575; los trabajos de policromía del cuadro de San Juan Evangelista, de San Rafael, de San Tobías, de San Lucas, de San Marcos y de San Miguel para el retablo mayor entre 1585 y 1588 por parte de Mateo López hijo; por otro lado, del mismo autor se documenta la confección del retablo de la capilla del Santísimo Sacramento entre 1585 y 1588; la realización de las esculturas y de algunos trabajos de dorado y reparación, por parte de Jaime Llull, para el retablo de la capilla del Santísimo Nombre de Jesús entre 1706 y 1709; y, por último, la donación de un copón de plata labrado por Ramón Marçà en 1644.³⁰

Jaime Lladó Ferragut

En relación con estas publicaciones de Muntaner Bujosa, el historiador y antiguo archivero del Ayuntamiento de Palma, Jaime Lladó Ferragut, realizó, entre 1972 y 1974, una serie de artículos titulados *Datos para la historia de las Bellas Artes de Mallorca*, a modo de continuación de los estudios y noticias anteriormente vistos. En estos, se notició una serie de documentos que transcriben documentación archivística sobre la autoría de determinadas

²⁵ MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia...", pp. 237 y 240-241.

²⁶ MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 415.

²⁷ MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia...", pp. 197, 204 y 209.

²⁸ MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia...", pp. 283, 285-286 y 290-291.

²⁹ MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia...", pp. 398, 401-402 y 405-406.

³⁰ MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia...", pp. 545, 548, 550-553 y 555.

obras artísticas de los templos de Mallorca. El valor de esta publicación, al igual que la anterior de Muntaner Bujosa, recae en que proporciona algunas fuentes archivísticas para la argumentación historiográfica del desarrollo pictórico y de la retabística de Santa Eulalia. En concreto, se han extraído dos referencias relacionadas con la autoría del retablo del Gonfalon y las esculturas del retablo de la Piedad. La primera trata sobre el escultor Antonio Carbonell, al cual atribuye el retablo de Nuestra Señora del Gonfalon, según un documento del Archivo Parroquial de Santa Eulalia localizado entre los papeles referentes a la obra, reformas y restauración de capillas de los años 1664-1809. De la transcripción del documento original se puede extraer el encargo de Bartomeu Ferrer, en nombre de la reverenda comunidad de presbíteros, a Antoni Carbonell por dorar el cuadro de la capilla de Nuestra Señora de Gonfalon el 4 de diciembre de 1664.³¹ Entre las cláusulas, se compromete a entregarle al artista la cantidad del material y el precio estipulado para dichas tareas. La segunda fuente trascribe la copia de un recibo del escultor Joan Antoni Homs relacionado con el pago de los trabajos realizado por el maestro Gaspar Homs, escultor, en el retablo de Nuestra Señora de la Piedad, tanto por el cuadro como por la figura del Beato Ramón Lull y de Santa Catalina Tomás el 11 de agosto de 1707.³² Esta fuente se obtiene del Archivo Parroquial de Santa Eulalia, pero no se especifica la procedencia de su legajo.

Información diversa sobre sus bienes culturales

El *BSAL* es una gran fuente de información sobre varias cuestiones artísticas e históricas del patrimonio cultural de Mallorca. En el caso de Santa Eulalia, entre 1885 y 1987 se publicaron varias noticias y artículos que brindan información sobre algunos aspectos que no se habían registrado e investigado hasta ese momento. Concretamente, en este apartado se aglutinan, por una parte, todas aquellas informaciones relacionadas con el estudio del gremio de los albañiles presente en el templo; la autoría, la datación y las transformaciones históricas de diversas piezas muebles e inmuebles, como es el movimiento del coro en el siglo XVIII y los sucesivos retablos mayores del templo entre los siglos XV y XVI. Por otro parte, se registra la existencia de algunas piezas de las que no se tienen constancia material en la actualidad, como es el antiguo retablo de estilo dórico, realizado en yeso por Fray Miguel de Petra, para la capilla de los Cuatro Santos Coronados, destruido en la década de 1870; o el antiguo retablo de las Almas del Purgatorio, destruido por un incendio en 1971. Por último, otra de las aportaciones que se efectúan, en este caso, sobre su fábrica arquitectónica y antigüedad constructiva es el registro documental sobre la existencia de una sacristía en el templo durante el siglo XIV, como habían anticipado los cronistas.³³

Estudio de los gremios de Mallorca

Una de las primeras aportaciones que se publicaron en el *BSAL* fue el estudio sobre algunos gremios presentes en Santa Eulalia, concretamente a través de identificar los patronos y las capillas donde rendían culto. Es así como, en 1885, a través de un artículo titulado *Los gremios de Mallorca*,³⁴ se explica que el gremio de albañiles tenía como patrón a los Cuatro Santos Coronados, a los cuales rendían culto en la capilla del Sagrado Corazón de Santa

31 LLADÓ FERRAGUT, J.: "Datos para la historia de las Bellas Artes de Mallorca", *BSAL*, 33, 1968-1972, p. 375.

32 LLADÓ FERRAGUT, J.: "Datos para la historia...", p. 377.

33 DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, G.: *Historia general...*, pp. 378-379 y 946-950.

34 RAMONELL, J. L.: "Los gremios de Mallorca", *BSAL*, 1, 1885, pp. 3-4.

Eulalia. De hecho, en la nota al pie se informa de la existencia de un antiguo retablo de estilo dórico, realizado en yeso por Fray Miguel de Petra, el cual fue destruido en la década de 1870 con la construcción de la capilla de las Hijas de María Inmaculada, y sustituido por el retablo del Sagrado Corazón. En esta nota, el autor argumenta la falta de criterio del gremio ante la pérdida de dicha pieza, puntualizando la oposición de Bartomeu Ferrà, reproducida en diversos artículos locales y nacionales durante 1868, fuentes que no han sido localizadas.

Sobre este mismo gremio y su presencia en Santa Eulalia, en 1892, Estanislao de Kostka Aguiló refuerza la argumentación mediante la presentación de parte de un pergamino en latín perteneciente a Eusebio Pascual.³⁵ En esa se confirma el establecimiento y construcción de la capilla por dicho gremio en 1364, información que había sido publicada con anterioridad en el *BSAL* por José María Quadrado,³⁶ aunque Aguiló expone que la documentación original denomina la capilla bajo la advocación de San Martín y San Francisco en vez de los Cuatro Santos Coronados.

Estudios sobre otros bienes muebles e inmuebles y su fábrica arquitectónica

En este apartado se aglutinan un conjunto de noticias, artículos o estudios sueltos que tratan diversos aspectos históricos de la fábrica arquitectónica de Santa Eulalia y de algunos bienes muebles e inmuebles, tanto de los encargos para su confección como del registro de sus transformaciones o movimientos históricos.

Sobre los bienes muebles e inmuebles, destaca el estudio de Gabriel Llabrés, divulgado en 1885, sobre Bartolomé Sureda Miserol,³⁷ en donde, por primera vez, se atribuyen a dicho autor las dos pinturas localizadas en la capilla de San Vicente Ferrer que representan a San Antonio de Padua y San Francisco de Asís. En esta misma sintonía, José Rullán publicó en 1895 un artículo³⁸ en el que hace referencia al enterramiento del notario Jaime Soler y su mujer Agustina Fàbregues en la capilla de Nuestra Señora de la Concepción el 11 de febrero de 1627. La aportación del autor es fundamental, no tan solo por la transcripción del testamento, en donde se dictamina el lugar y posición de los cuerpos, sino, también, por la disposición de confeccionar un retablo para dicha capilla con las imágenes de la santa principal en la parte central, y de San Jaime y San Agustín a sus lados. Además, en la misma publicación se argumenta la construcción de la capilla contigua, bajo las advocaciones de San Pedro y San Pablo, gracias a la declaración de un sacerdote, en 1628, sobre un beneficio fundado por Antoni Castell el 22 de febrero de 1385, en el espacio a favor de Juan de Varia y de su fundador Pedro Salas, notario.

Otra de las aportaciones documentales de este boletín para el estudio de los bienes muebles e inmuebles de Santa Eulalia es el artículo de Enrique Fajarnés de 1897,³⁹ en el cual, a través de un documento datado entre 1496 y 1498, registra la denuncia presentada en la Universidad sobre el mal estado de conservación del órgano de la parroquia, argumentando su relevancia histórica e importancia para la liturgia y las celebraciones. De hecho, este docu-

35 AGUILÓ, E. K.: "Establecimiento de la capilla de los Cuatro Mártires Coronados en la iglesia de Santa Eulalia hecho a favor del gremio de albañiles en 13 de enero de 1364", *BSAL*, 4, 1891-1892, pp. 244-246.

36 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas Baleares...*, pp. 778-784.

37 LLABRÉS, G.: "Nuestra lámina", *BSAL*, 1, 1885, pp. 5-7.

38 RULLAN, J.: "Noticias para servir a la historia eclesiástica de Mallorca", *BSAL*, 6, 1895-1896, p. 188.

39 FAJARNÉS, E.: "Curiosidades históricas: El órgano de la iglesia de Santa Eulalia (1498)", *BSAL*, 7, 1897-1898, p. 14.

mento es la primera fuente que registra información relativa con la existencia y construcción de dicha pieza, posibilitando el comenzar a trazar un eje cronológico propio.

Por último, en 1927, a través del artículo de Joan Picornell, se facilita, por primera vez, cuantiosa información histórica sobre el traslado de coro y la desaparición de su *Cathedra Pacis* durante el siglo XVIII.⁴⁰ Este estudio es fundamental para la historiografía de este conjunto, dado que transcribe la discrepancia surgida, y reflejada en el libro de determinaciones de la parroquia, entre el rector Bartomeu Artigues y la reverenda comunidad de presbíteros de Santa Eulalia sobre dicho traslado. Esta situación inició un pleito legal que se mantuvo durante algunos años, implicando al obispo, al vicario general, al juez ordinario eclesiástico y a parte de la Curia Romana, entre otros. Se registra la propuesta de rector de mover el coro detrás del altar mayor y la oposición de la comunidad a dicho traslado, dadas la falta de preparación del nuevo emplazamiento y la fatalidad de deshacer dos capillas y confeccionar un nuevo coro con el objetivo de resolver el problema de aforamiento durante las celebraciones.

En relación con este último hecho, entre 1932 y 1937, se generaron algunos estudios secundarios enfocados en la figura de Jovellanos⁴¹ y la pintura medieval mallorquina,⁴² que brindan información sobre la ubicación de diversas obras pictóricas y su autoría en algunas capillas de Santa Eulalia durante esa cronología. Estas publicaciones no destacan por su información histórico-artística, sino por ser un documento de registro de los posibles movimientos internos de estos bienes.

Por otro lado, para el estudio de la fábrica arquitectónica y, sobre todo, de la antigüedad constructiva de Santa Eulalia, el artículo de Pere Antoni Sancho de 1926 aporta información sobre la existencia de una rectoría del templo entre 1301 y 1309.⁴³ En concreto, se reproduce una carta dirigida al lugarteniente del Reino de Mallorca, Pedro de Belcastell, por parte del rector de Santa Eulalia, sobre la necesidad de contar con una rectoría cerca de la iglesia como espacio complementario para la función litúrgica y como vivienda propia. Así, esta fuente es importante para analizar la progresión histórica de la construcción de la fábrica arquitectónica y los espacios anexos o complementarios a esta, cuestión que no había sido registrada con anterioridad.

Información sobre los antiguos retablos mayores

Otras de las principales aportaciones del *BSAL* para el cuerpo documental de Santa Eulalia fue la información y argumentación publicada por Estanislao de Kostka Aguiló en 1906 sobre la existencia de un antiguo retablo mayor gótico en el templo.⁴⁴ En este estudio, se transcribe un documento del archivo de protocolos del notario Gabriel Abeyar en donde se relata el compromiso del pintor Gabriel Móger, el 8 de enero de 1438, de realizar un retablo grande, de cinco calles, para el altar mayor. Destaca la inclusión del expediente original con la transcripción del acta que contiene dicho encargo, en la cual se especifica que la imagen

40 PICORNELL, J.: "Traslado de coro-Santa Eulalia", *BSAL*, 21, 1926-1927, pp. 233-236.

41 LLABRÉS BERNAL, J.: "Últimos días de Jovellanos en Mallorca (5 de abril a 19 de mayo de 1808)", *BSAL*, 24, 1932-1933, p. 169.

42 PONS MARQUÉS, J.: "Mr. Post y la pintura medieval Mallorquina", *BSAL*, 27, 1937-1938, pp. 101-133.

43 SANCHO, P. A.: "Casa per rectoria de Santa Eulalia (1308). -N.- (1309)", *BSAL*, 21, 1926-1927, pp. 189-190.

44 AGUILÓ, E.K.: "Notes y documents per una llista d'artistes mallorquins dels segles XIV y XV (sic)", *BSAL*, 11, 1905-1907, pp. 250-251.

de Santa Eulalia debía ser de nueve palmos de alzada y ubicarse en la parte central del retablo. También detalla que, en las calles laterales, se ubiquen cuatro pinturas, y dos tablas a los costados del brancal, que representen historias de la vida de la santa, cuya talla y dorado debía estar en consonancia con la predela del retablo, obra de Flandes, que sería proporcionada por el rector Pere des Sorts. Se estipulan las dimensiones estructurales del retablo y del tabernáculo, así como sus materiales de construcción y sus policromías.

Este interés por el estudio de los diversos retablos mayores de Santa Eulalia en el *BSAL* no continuó hasta 1986, momento en el cual, a través de la indagación de Joana Maria Palou, se pudo identificar la existencia de otro antiguo retablo mayor, en este caso, renacentista, ejecutado por Tomás Armengual y Mateo López entre 1547 y 1588.⁴⁵ Para dicha investigación, Palou hace referencia a las investigaciones precedentes relacionadas con la existencia de otros dos retablos anteriores a este, tanto el gótico atribuido a Gabriel Mòger, según Estanislao de Kostka Aguiló y, posteriormente, Gabriel Llompert y Tina Sabater,⁴⁶ como otro, predecesor, del que no se han conservado restos materiales o documentales. En esta publicación, Palou realiza un repaso histórico por la construcción de dichos retablos, tomando las interpretaciones de los autores y completando su discurso con la documentación aportada por Juan Muntaner Bujosa, Alan Post y otros artículos publicados en el *BSAL* durante el siglo XX, para investigar y reinterpretar en clave histórica el proceso constructivo del retablo renacentista que existió en la iglesia, similar al de la parroquia de Montuiri, y del que se conservan escasos restos materiales en las columnas del interior del coro. Palou argumenta que la sucesión de retablos para el altar mayor se debe al aprovechamiento de las fases constructivas del templo según el gusto del momento y las proporciones del presbiterio. Esto se refleja también en el caso documentado del retablo mayor barroco, pensado por Gregorio Herrera en 1749, tras la reforma de la fachada principal, aunque Santiago Sebastián lo atribuye a Fray Albert Borguny, autor de proyectos y grabados de características estilísticas similares, que sigue los modelos germánicos, particularmente de Joseph S. y Johan B. Klauber.

Identificación de obras perdidas

El *BSAL* destaca también por ser una fuente documental de máxima importancia para el estudio del patrimonio perdido de Mallorca, teniendo en cuenta la gran cantidad de fuentes sobre este patrimonio insular que actualmente se encuentra desaparecido u olvidado. En el caso de Santa Eulalia, a pesar de que no hay muchas referencias sobre este tema, se ha podido encontrar que, a través de las publicaciones de M. Gelabert de 1886⁴⁷ y 1887⁴⁸ relacionadas con las obras artísticas en honor a Ramón Llull, se puede identificar la ubicación de un tríptico, adosado al ábside exterior, dedicado al beato del que no se tienen registros materiales ni documentales en la actualidad. También, nombra algunas pinturas que representan al beato en la capilla de Santa Catalina y una pintura mural en la capilla de la Inmaculada Concepción, sin aportar más información al respecto.

⁴⁵ PALOU SAMPOL, J. M.: "El retaule major renaixentista de l'església de Santa Eulària (Ciutat de Mallorca)", *BSAL*, 42, 1986, pp. 169-186.

⁴⁶ SABATER REBASSA, S.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, p. 107.

⁴⁷ FERRÀ, B.: "Trípticos", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 2.

⁴⁸ GELABERT, M.: "Iconografía de R. Llull. Catálogo de las imágenes del Beato R. Lull", *BSAL*, 2, 1887-1888, pp. 140-141.

Por otro lado, en la sección de noticias de 1972,⁴⁹ se relata el incendio ocurrido en Santa Eulalia en 1971, que destruyó el retablo de Rafael Blanquer Macip localizado en la capilla de las Almas. El siniestro fue estudiado por Santiago Sebastián en 1973,⁵⁰ siendo la única fuente documental que registra tal incidencia.

Información sobre la restauración de templo de finales del siglo XIX y principios del siglo XX

Otra información destacable divulgada en el *BSAL* son los artículos y noticias relacionadas con los procesos de restauración del interior y exterior del templo, ejecutados entre finales del siglo XIX y principios del siglo XX. Estas fuentes componen, a nivel documental, un recurso de información de primera mano para conocer los procedimientos y cronologías de los procesos que se realizaron durante esta intervención, en particular, de su nueva fachada y torre campanario. Esta información complementa la ya proporcionada por Pablo Piferrer, José María Quadrado, Juan Sureda Verí y Soledad de Quiroga Conrado.⁵¹

De esta forma, la primera fuente relacionada con estos procesos de reforma fue publicada en 1885,⁵² y se refería al estado de las obras promovidas por la Sociedad Arqueológica Luliana, supervisadas por el arquitecto diocesano, para eliminar un blanqueamiento anterior aplicado sobre las plementerías de los muros y bóvedas del templo. A través de esta fuente, se registra el inicio de las obras sobre los muros de la capilla de la Purísima, antiguamente dedicada a San Marcos, y la capilla de Nuestra Señora del Gonfalon, costeada por Mateu Rubí, obras que, según se indica, se encontraban a punto de acabar. Por otro lado, se registra la intención de extender la restauración hasta la capilla de San Eloy, e incluso de sustituir el retablo de estilo churrigueresco por otro de menores dimensiones y de estilo gótico. Otras noticias sobre la restauración de los primeros tramos de las bóvedas son recogidas en posteriores estudios del boletín, en la misma sección de noticias, al hablar sobre las obras de restauración emprendidas en otras parroquias de la ciudad, como la iglesia de San Jaime,⁵³ y los donativos económicos destinados a la Junta de Obra del templo para dicho fin.⁵⁴

En 1890, Estanislao de Kostka Aguiló publicó otro artículo⁵⁵ en donde explica que la idea de reformar el templo surgió del rector Sebastià Cerdà a causa de haber intervenido, con anterioridad, en una bóveda de la nave lateral, delante de la capilla de la Inmaculada Concepción. Además, brinda información sobre el desarrollo de estas intervenciones al exponer como los trabajos se centraban en los revestimientos de las plementerías de las naves laterales y las capillas, así como la apertura de diversos ventanales de la zona del presbiterio, aunque sin indicar concretamente los tramos que se intervinieron. De hecho, dos años después, en

⁴⁹ "Sección oficial de noticias", *BSAL*, 22, 1968-1972, pp. 642-643.

⁵⁰ SEBASTIÁN LÓPEZ, S.; ALONSO FERNÁNDEZ, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma, 1973, p. 86.

⁵¹ Para conocer estas aportaciones, véase PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares...*, pp. 778-784; ROCA-BERTI, B.: "Breus observacions sobre les obres...", pp. 506-513; QUIROGA CONRADO, S.: *La reforma de l'església de Santa Eulàlia...*

⁵² "Sección de noticias", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 8.

⁵³ "Sección de noticias", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 8; "Sección de noticias", *BSAL*, 2, 1887-1888, p. 7.

⁵⁴ "Sección de noticias", *BSAL*, 3, 1889-1890, p. 136.

⁵⁵ AGUILÓ, E. K.: "Restauración de los templos de S. Jaime y Sta. Eulalia", *BSAL*, 3, 1890, pp. 332-335.

1892,⁵⁶ el mismo autor publicó información referente a un epígrafe sepulcral encontrado durante los trabajos de revoque del muro que separa la capilla de las Almas de la de San Blas en julio de 1889. La importancia de esta fuente recae en ser la primera que reprodujo dicho epígrafe y en su identificación como parte de la sepultura de Berengari Hostales, uno de los maestros de la fábrica del templo. Argumenta esta idea a partir de un documento fechado en 1372, obtenido del archivo de la Audiencia, concretamente del libro de *Extraordinarius Curie*, en donde se reproduce un acta realizada por Gualdus Solivella, nuncio de la Curia del Gobernador de Mallorca, sobre la convocatoria de una reunión del Consejo de la Obrería de Santa Eulalia. En dicho documento se cita al maestro y otros compañeros, como Pedro Vanrell y Francisco de Oriols, *operariorum*, clasificación que Aguiló interpreta de mayor relevancia que un simple obrero. Por ello, el autor presenta la extrañez del entierro en dicho lugar, en contraposición al interior de la capilla de los Cuatro Santos Coronados, sufragada por el gremio de albañiles, o en la tumba común de dicha capilla, como si había pasado en la capilla dedicada a San Antonio y San Ivo en 1365, tras el sufragio del gremio de carpinteros.

Entre 1892 y 1912 se continúan publicando, a través de este boletín, algunas noticias relativas a las obras de restauración, como es el caso de la donación de un objeto de Santa Eulalia al Museo de la Sociedad Arqueológica Luliana durante el contexto de la intervención. Se trataba, concretamente, de la entrega de un fragmento de capitel desprendido durante los trabajos por el párroco Sebastián Cerdà a la institución;⁵⁷ el registro del avance de las obras en cuanto a la celebración realizada en conmemoración de la colocación de la primera piedra de la nueva fachada y campanario;⁵⁸ y los trabajos de restauración realizados en el portal lateral del oeste.⁵⁹

Como colofón a esta intervención, en 1969 se publicó, por primera vez en este boletín, un artículo sobre la interpretación de la nueva fachada y torre campanario de Santa Eulalia por Antonio Llabrés Salvà.⁶⁰ En este estudio, se aporta información importante para conocer las diversas fases de restauración emprendidas entre 1894 y 1924, como es la culminación de la construcción de la torre campanario en 1903 y la confección del portal mayor entre 1919 y 1924, obra de Lorenzo Ferrer, según algunos manuscritos localizados en el Archivo Parroquial de Santa Eulalia sobre la liquidación de la obra.

Conclusiones

Al efectuar, como primer paso, una prospección bibliográfica para el diagnóstico documental de Santa Eulalia, fue posible detectar como las diversas noticias, artículos y estudios publicados en el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* entre finales del siglo XIX y finales del siglo XX son fuentes documentales de gran relevancia que ayudaron a la conformación del discurso histórico-artístico de este conjunto monumental. En este caso, las fuentes encontradas complementan y corroborar algunos datos interpretados por la historiografía precedente, mientras que otras proporcionan nueva información sobre algunos de sus bienes culturales. De hecho, se distingue que la aportación del BSAL para el estudio de este

⁵⁶ AGUILÓ, E. K.: "Epigrafía. Sepultura antigua en la iglesia de santa Eulalia", *BSAL*, 4, 1891-1892, pp. 231-232.

⁵⁷ FERRÀ, B.: "Museo arqueológico Luliano", *BSAL*, 4, 1891-1892, pp. 189-190.

⁵⁸ "Per Memoria (noticies): Primera piedra fachada y campanario de Santa Eulalia", *BSAL*, 5, 1893-1894, p. 224.

⁵⁹ FERRÀ, M.: "Els portals de Santa Eulalia", *BSAL*, 14, 1912-1913, p. 48.

⁶⁰ LLABRÉS SALVÀ, A.: "El neogótico en Palma", *BSAL*, 33, 1968-1972, pp. 210-215.

patrimonio cultural gira en torno a dos ejes temáticos diferenciados: el bien arquitectónico y los bienes muebles e inmuebles.

Sobre su fábrica arquitectónica, no son muchas las referencias encontradas relativas a su evolución constructiva, salvo las noticias presentadas en 1885 sobre la construcción de la capilla de San Pedro y San Pablo en 1385, y las de 1926 sobre la existencia de una rectoría en el templo entre 1301 y 1309, siendo esta última una fuente complementaria para la historia de su antigüedad constructiva que no se había registrado con anterioridad. En cambio, en relación con la restauración de finales del siglo XIX y principios del siglo XX, este boletín es un recurso de información clave para conocer los procedimientos y cronologías de los procesos que se ejecutaron durante dicha intervención, la cual pueden complementar la información aportada por Juan Miguel Sureda Verí o la edición facsímil de la intervención a cargo de Soledad de Quiroga Conrado.

La mayor aportación del *BSAL* se dio en los bienes muebles e inmuebles de Santa Eulalia, en parte gracias a la exhumación y publicación de varios registros archivísticos procedentes del propio Archivo Parroquial de Santa Eulalia durante la segunda mitad del siglo XX, a cargo de Juan Muntaner Bujosa y Jaime Lladó Ferragut. Esta acción posibilitó documentar la ubicación y autoría de numerosas piezas artísticas del templo que hasta ese momento no habían sido identificadas. Por ello, la aportación de estos dos autores conformó el punto de partida historiográfico de la producción científica del último tercio del siglo XX y principios del XXI relacionada con la indagación e interpretación del desarrollo del arte medieval y moderno de Santa Eulalia, a través de las publicaciones posteriores de Jeroni Juan Tous, Rafael Caldentey o Marià Carbonell Buades. De esta forma, la exhumación de fuentes archivísticas fue utilitaria y primordial para conocer gran parte del patrimonio religioso de Santa Eulalia. Recoger estas fuentes permite plantear la necesidad de realizar una indagación sobre las series documentales depositadas en el Archivo Diocesano de Mallorca y pertenecientes al antiguo Archivo Parroquial de Santa Eulalia, con la finalidad de corroborar su disposición, capacidad de consulta y estado de conservación actual.

Por otro lado, el *BSAL* proporciona numerosos estudios e investigaciones sobre la datación, autoría y ubicación de algunos retablos, esculturas y pinturas del templo, como es el caso de las obras pictóricas de Bartolomé Sureda Miserol para la capilla de San Vicente Ferrer; la construcción del retablo de la Concepción y sus respectivas esculturas; la existencia de un órgano en el templo entre 1496 y 1498; la existencia de antiguos retablos mayores de estilo gótico y renacentista que no se conservan en la actualidad; e información muy importante para estudiar el traslado de coro y la desaparición de su *Cathedra Pacis* en el siglo XVIII. Por último, y en relación con otros bienes muebles e inmuebles, este boletín destaca por brindar referencias sobre vestigios u obras perdidas, como es el caso de un tríptico adosado al ábside exterior dedicado al beato Ramón Llull y el retablo de las Almas del Purgatorio realizado por Rafael Blanquer Macip, destruido a causa de un incendio en 1971. Para finalizar, cabe señalar que, además de sus bienes culturales, en este boletín se han aportado los primeros datos para el estudio de algunos gremios presentes en Santa Eulalia, concretamente el de los albañiles, a través de identificar su patrono y la capilla donde rendían culto.

A través de este artículo se ha podido conocer toda la información publicada en el *BSAL* relacionada con el templo parroquial de Santa Eulalia de Palma. De esta manera, se ha puesto en conocimiento y se ha valorado la relevancia de estas fuentes para el cuerpo documental de este patrimonio cultural. Cabe decir que, aunque parte de estas fuentes ya ha sido in-

corporada por la historiografía precedente, a través de esta investigación se ha localizado nueva información susceptible de ser introducida a su cuerpo interpretativo a través de futuros estudios específicos o monográficos sobre los diversos ejes temáticos presentados. Así, se puede utilizar este estudio, según los temas que se quieran estudiar o desarrollar en investigaciones más específicas sobre Santa Eulalia, como análisis previo de la documentación de este boletín, concretamente para profundizar y continuar investigando la datación constructiva del templo, los procedimientos asociados con la reforma de finales del siglo XIX y principios del XX, y para complementar cierta información sobre algunos bienes muebles e inmuebles localizados en el templo históricamente.

GABRIEL LLABRÉS, ALCÚDIA I L'INICI DE LES EXCAVACIONS A LA CIUTAT ROMANA DE POLLENTIA (1923)

Bartomeu Vallori Márquez

Universitat de les Illes Balears-Grup de Recerca ArqueoUIB /
Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona

Resum: L'any 1923, les restes de la ciutat romana de Pollentia varen veure pertorbat el seu son letàrgic, per primera vegada, gràcies a excavacions arqueològiques, conduïdes per Gabriel Llabrés Quintana. En el centenari d'aquesta intervenció, el present article pretén oferir una anàlisi detallada de l'origen i la motivació de la campanya a través de la caracterització de les relacions entre les personalitats implicades, així com assajar la reconstrucció del diari d'excavació. Gràcies a això, es posa en relleu la importància de les connexions personals de Llabrés i de la seva vinculació amb Alcúdia a l'hora d'obtenir l'encàrrec i els recursos per dur a terme l'esmentada campanya.

Paraules clau: Pollentia (Alcúdia, Mallorca), Gabriel Llabrés Quintana, historiografia, arqueologia romana.

Abstract: In 1923, the remains of the Roman city of Pollentia were awakened from sleep for the first time thanks to state archaeological excavations led by Gabriel Llabrés Quintana. In the centenary of this intervention, this article aims to offer a detailed analysis of the origin and motivation of the campaign, through the characterisation of the relationships between the personalities involved, as well as to make and approach to the excavation diary. Thanks to this, the importance of Llabrés's personal connections and his link with Alcúdia are highlighted when obtaining the order and the resources to carry out the 1923 excavation.

Keywords: Pollentia (Alcúdia, Mallorca), Gabriel Llabrés Quintana, Historiography, Roman Archaeology

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 3 d'octubre de 2023.

Aquest treball ha estat possible gràcies al contracte postdoctoral PD/062/2020 (programa Vicenç Mut), finançat per la Conselleria de Fons Europeus, Universitat i Cultura del Govern Balear. Volem expressar el nostre agraïment a Joan Tuset, Marta Campo, Pere Salas, Margalida Márquez i Antoni Mayol, i a les persones que han facilitat la nostra feina a l'Arxiu Municipal de Palma, a la Societat Arqueològica Lul·liana i al Museu de Mallorca, en especial a Maria Gràcia Salvà, Rosa Maria Aguiló, Antonio Planas i Pablo Pérez, així com a Josep Rosselló Tous per haver-nos facilitat un exemplar de la seva obra.

Abreviatures: AMP = Arxiu Municipal de Palma, ASAL = Arxiu de la Societat Arqueològica Lul·liana.

Introducció

La ciutat romana de Pollentia ja era, a principis del segle XX, el jaciment d'època romana més reconegut de les illes Balears. Hi havien contribuït la llarga llista de troballes diverses que s'hi havien anat fent històricament i de les quals tenim constància escrita d'ençà del segle XVI amb el bust d'August.¹ Aquestes troballes cridaren l'atenció d'un dels personatges més rellevants del món de la cultura de les illes Balears, Gabriel Llabrés Quintana, que aconseguí conduir-hi excavacions a partir del 1923, ara fa cent anys.

Les intervencions de Llabrés tengueren lloc el 1923, 1926 i 1927, i només foren publicats, molt parcialment, els resultats de la primera.² A més a més, mai no s'arribaren a lliurar les memòries oficials, de manera que la documentació d'excavació original i els esborranys de Llabrés han romàs com a única font d'informació, i només disponibles per al seu estudi des de fa poques dècades.³ Amb posterioritat a la seva mort, ocorreguda el 1928, el seu fill Joan Llabrés i qui havia estat el seu ajudant, Rafael M. Isasi, prosseguiren les excavacions entre 1930 i 1946. Una primera aproximació al desenvolupament d'aquestes excavacions va ser assajada per Arribas, Tarradell i Woods.⁴ Posteriorment, Merino⁵ ha estudiat les campanyes de 1923-1927 a partir de la documentació de Llabrés llegada a l'Ajuntament de Palma, així com el debat sobre la destinació final de les troballes arqueològiques d'aquestes campanyes. Gràcies a la consulta dels àlbums de Rafael Isasi, cedits per la família al Museu de Mallorca, Vallori, Orfila i Cau⁶ han definit amb més precisió el conjunt de campanyes desenvolupades entre 1923 i 1946, any de la darrera intervenció arqueològica d'Isasi. A més a més, aquestes intervencions han estat objecte d'atenció de totes les síntesis sobre la historiografia de l'arqueologia balear, atès que en foren una fita, tant pel volum com per la durada.⁷

Aquests estudis han permès perfilar les campanyes a grans trets, però les característiques de la documentació, parcial i, a vegades, aparentment contradictòria, dificulten molt arribar al detall del desenvolupament de cada una d'aquelles. A més a més, el relat de com es va

1 BINIMELIS, J.: *Nueva historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, I, Palma, 1927, p. 21; VALLORI MÁRQUEZ, B.; CAU ONTIVEROS, M. À.: "Pollentia, 1593-1923. La recerca d'una ciutat de les fonts clàssiques a Mallorca", *Afers: fulls de recerca i pensament*, 71-72, 2012, p. 381-397.

2 LLABRÉS QUINTANA, G.: "En las entrañas de la tierra. La ciudad romana de Pollentia y las excavaciones arqueológicas en Alcúdia", *Majorica. Vida. Arte*, 1, 1924.

3 Es tracta, principalment, del fons Llabrés de l'Arxiu Municipal de Palma i dels àlbums de Rafael M. Isasi conservats al Museu de Mallorca.

4 ARRIBAS PALAU, A.; TARRADELL MATEU, M.; WOODS, D. E.: *Pollentia: I. Excavaciones en Sa Portella. Alcúdia (Mallorca)*, Madrid, 1973, p. 18-22; ARRIBAS PALAU, A.: "La arqueología de Pollentia", a TARRADELL MATEU, M.; ARRIBAS PALAU, A.; ROSSELLÓ BORDOY, G. (eds.): *Historia de Alcúdia*, I, Alcúdia, 1978, p. 123-140.

5 MERINO SANTISTEBAN, J.: "La sortida de materials arqueològics de Pollentia envers el Museo Arqueológico Nacional", a ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.): *Actes del III Congrés. El nostre patrimoni cultural: el patrimoni tudat (1836-1994)*, Palma, 1995, p. 39-50; MERINO SANTISTEBAN, J.: "Les excavacions arqueològiques de Gabriel Llabrés Quintana a Pollentia (1923, 1926 i 1927)", *I Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia. 13 i 14 de novembre de 1998*, Alcúdia, 1999, p. 39-50.

6 VALLORI MÁRQUEZ, B.; ORFILA PONS, M.; CAU ONTIVEROS, M. À.: "Las excavaciones de Gabriel Llabrés, Rafael Isasi y Juan Llabrés en la ciudad romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca) (1923-1946)", *Archivo Español de Arqueología*, 84, 2011, p. 283-303.

7 ORFILA PONS, M.; MERINO SANTISTEBAN, J.: "Historia de las investigaciones. Desde el renacimiento a fines del XX", a ORFILA PONS, M. (ed.): *Las Baleares en Época Romana y Tardoantigua*, Palma, 2006, p. 11-38; ROSSELLÓ BORDOY, G.; MERINO SANTISTEBAN, J.: "El patrimoni de les Illes Balears romanes: història de les investigacions, les troballes i les col·leccions", a TUGORES TRUYOL, F. (ed.): *El món romà a les Illes Balears*, Barcelona, 2005.

gestar l'inici de les excavacions s'ha basat exclusivament en la versió publicada per un dels personatges implicats, Elvir Sans, cosa que no ha permès copsar la complexitat de les relacions personals entre les diferents persones involucrades, especialment Llabrés i Weyler, ni tampoc la vinculació prèvia de Llabrés amb el jaciment de Pollentia i el terme d'Alcúdia.

Tot i això, la consulta de diversos expedients del vast fons Llabrés de l'Arxiu Municipal de Palma resulta fructuosa, especialment quan creuem dades entre documents de natures diferents (diaris, cartes, notes de despeses i esborranys de memòries, per exemple). Combinada amb altra documentació de l'època, com els àlbums d'Isasi i els expedients d'ingrés de materials conservats al Museo Arqueológico Nacional, és possible d'obtenir nova informació que permet refinar el coneixement que teníem sobre les esmentades intervencions arqueològiques, en el cas que ens ocupa, la de 1923.

Gràcies a la documentació esmentada, l'objectiu d'aquest article és, primerament, definir la relació entre Gabriel Llabrés i Alcúdia en el primer quart del segle XX, cosa que ens permetrà contextualitzar la informació entorn de l'inici de les excavacions. A més, pretenem, com a part d'aquesta contextualització, caracteritzar les relacions existents entre les diferents personalitats que varen estar implicades en la gènesi i desenvolupament de la primera campanya d'excavacions arqueològiques oficials per tal d'esbrinar el paper desenvolupat per cadascuna. Finalment, i no menys important, ens hem proposat detallar el dia a dia dels treballs, tot fent un assaig de reconstrucció del diari d'excavació.

Amb aquesta finalitat, s'ha consultat, principalment, el fons Llabrés conservat a l'Arxiu Municipal de Palma. Els documents de major valor per a aquesta recerca són la correspondència personal de Llabrés (expedients 1084-1087 i 1089), encara mai utilitzada amb aquesta finalitat, així com la documentació d'excavació (expedient 1058), que inclou un esborrany de memòria —reproduït a l'apèndix documental—, diversos diaris parcials que cobreixen les dues primeres setmanes d'excavació, anotacions de despeses i el text d'una conferència, entre d'altres.

Llabrés, Alcúdia i el Mal Pas

La trajectòria professional de Gabriel Llabrés és prou coneguda i no és la nostra intenció fer-ne un repàs exhaustiu, ja que ha estat prou ben exposada per Pons i Marquès, Peiró, Rosselló Bordoy, Marín Gelabert i, més recentment, Javaloyas.⁸ Nascut a Binissalem el 25 de març de 1858 en una família de pagesos benestants, Llabrés estudià filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona, i traslladà l'expedient a Madrid el 1881, on també assistí a l'Escuela Superior de Diplomática. El mateix any, un cop obtinguda plaça al Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, ocupà càrrecs a Terol i Barcelona, i tornà a Mallorca, per motius familiars, el 1883 com a auxiliar de la secció de Lletres de l'Institut General i Tècnic de Palma. Anys més tard, la voluntat d'ascendir professionalment el dugué a successius trasllats a

⁸ PONS I MARQUÈS, J.: "Don Gabriel Llabrés y Quintana", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 26, 1936, p. 227-246; PEIRÓ MARTÍN, I.: *El mundo erudito de Gabriel Llabrés y Quintana*, Palma, 1992; PEIRÓ MARTÍN, I.: "Gabriel Llabrés y Quintana (1858-1928)", a ROSSELLO BORDOY, G. (ed.): *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2006)*, II, Palma, 2006, p. 37-48; MARÍN GELABERT, M. À.: "Gabriel Llabrés i Quintana, un modernitzador de la historiografia en el canvi de segle", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 64, 2008, p. 172; ROSSELLO BORDOY, G.: "En recordança de Gabriel Llabrés i Quintana (1858-1928)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 64, 2008, p. 7-10; JAVALOYAS MOLINA, D.: "Gabriel Llabrés i Quintana. 1858-1928", a TUDELA I PENYA, M; IZQUIERDO I TUGAS, P. (eds.): *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, 2011, p. 180-182.

Maó, Càceres, Osca, Sant Sebastià i Santander entre 1895 i 1913, any en què permutà una plaça a l'Institut de Palma, on exercí com a catedràtic fins a la seva mort.

A tots els indrets on feu escala, Llabrés promogué l'estudi de les humanitats i la cura pel patrimoni a través de la creació o promoció de revistes científiques, de museus i de la participació en comissions, però, sens dubte, la seva obra més preuada fou el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, creat el 1885, durant el seu primer retorn a Mallorca.⁹ Al llarg de tota la seva vida, les pàgines d'aquesta publicació varen estar impregnades de la seva presència, tant a través de textos propis com de col·laboracions i investigacions instigades per ell.

Tota aquesta activitat li procurà nombroses amistats del món acadèmic, cultural i polític, i n'és una bona mostra la correspondència que llegà a l'Ajuntament de Palma.¹⁰ La xarxa que mantenia i el tipus de contactes es poden inscriure dins el sistema de relacions socials de la Restauració borbònica, en la qual estar ben relacionat era condició *sine qua non* per ascendir socialment i professional.¹¹ A més, dins el món acadèmic i de l'erudició, aquestes connexions estaven relacionades amb grups informals de poder, fenomen estudiat sota el concepte *invisible college*; en el cas de Llabrés, principalment, a través de l'arqueòleg José Ramón Mélida i el seu cercle.¹²

D'entre els objectes de recerca que l'ocuparen, destaquen els estudis sobre literatura catalana, l'art i la història medieval i moderna, tot i que, al llarg de la seva trajectòria, sempre hi va haver també un lloc per a l'arqueologia i la defensa del patrimoni. A tall d'exemple, podem esmentar alguns dels seus articles,¹³ la participació en l'excavació a la Carrotja de ses Salines, les visites a monuments d'Alcúdia i Manacor,¹⁴ o el salvament de l'arxiu en ocasió de l'incendi de la casa consistorial de Palma el 1894.¹⁵

Dins aquest interès per l'arqueologia hem de situar les anotacions sobre troballes a diferents pobles de Mallorca, conservades en dos quaderns dietaris, probablement conformats pel seu fill Joan Llabrés a partir de notes disperses.¹⁶ És especialment en un d'aquests, dedicat

⁹ PEIRÓ MARTÍN, I.: *El mundo erudito...*, p. 21-22.

¹⁰ AMP, fons Llabrés, expedients 1084-1087 i 1089.

¹¹ PEIRÓ MARTÍN, I.; PASAMAR ALZURIA, G.: *La Escuela Superior de Diplomática (los archiveros en la historiografía española contemporánea)*, Madrid, 1996, p. 88-93.

¹² DÍAZ-ANDREU GARCÍA, M.: "Revisiting the 'Invisible College'. José Ramón Mélida in Early Twentieth-Century Spain", a SCHLANGER, N.; NORDBLADH, J. (eds.): *Histories of Archaeology: Archives, Ancestors, Practices*, Oxford, 2008, p. 121-129.

¹³ LLABRÉS QUINTANA, G.: "Epigrafia", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 1, 1885-1886, p. 7; LLABRÉS QUINTANA, G.: "Hallazgos arqueológicos en Manacor. Talayots, navetas y restos humanos", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 3, 1889-1890, p. 232-233; LLABRÉS QUINTANA, G.: "La prehistoria en Mallorca. Talayots, navetas, cuevas y recintos fortificados", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 4, 1891-1892, p. 140-143; LLABRÉS QUINTANA, G.: *Antecedentes relativos a la Puerta de Santa Margarita, de la Ciudad de Palma, remitidos a la Real Academia de Bellas Artes de S. Fernando, por la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de Baleare*, Palma, 1908; LLABRÉS QUINTANA, G.; AGUILÓ AGUILÓ, E. K.: "Una carta que se une al expediente de las desastrosas obras de modificación de la Casa Consistorial, publicada por los Sres. Vice-Presidente y Secretario de la Arqueológica Luliana", *El Católico Balear*, 5 (data 1894), p. X.

¹⁴ COLOM ARENAS, C.: *La Societat Arqueològica Lul·liana: els primers 25 anys*, 2020, p. 23-31.

¹⁵ PONS I MARQUÉS, J.: "Don Gabriel Llabrés...", p. 234-235.

¹⁶ AMP, Fons Llabrés, 650 ("Mallorca Prehistòrica y romana. Talayots. Antigüedades Mallorca"); ASAL, "Alcúdia. Campos".

quasi exclusivament a Alcúdia, on veim l'interès primerenc de Llabrés per les troballes relacionades amb la ciutat romana de Pollentia. En successives visites, entre 1885 i 1907, registra objectes, la majoria dels quals es conservava en les col·leccions particulars de la rectoria i de Can Calvó. En aquesta darrera, ja el 1885, registra una figura de bronze que interpreta com de l'Abundància, perquè porta una cornucòpia,¹⁷ i, posteriorment, també una punta de beina, així com una plomada de bronze i un vas trobats a Can Maneguí.¹⁸ A la rectoria, amb una col·lecció remarcable, anota àmfores, una plomada en forma d'àmfora, segells de teula, una peça de marbre blanc, un peu d'estàtua trobat a Can Basser d'en Tous, una inscripció de marbre ([---]?N / [---]MIN / [---]VR) i, possiblement, una altra de marbre blau ((hedera) D(is) [M(anibus) S(sacrum)---] / CRF[---] / -----).¹⁹ Altres objectes són una làpida de marbre trobada al camp d'en França el 1896 i conservada aleshores a Can Domènec; la inscripció de Flavia Paulina (CIL II 3700=CIBal 29), propietat de Mariano Calvis i trobada el 1808;²⁰ un fragment de vas ceràmic en forma de cap de ca, trobat en una tomba, prop de l'església;²¹ i joies trobades, segons sembla, al Maristany (port d'Alcúdia). D'altres materials no n'assenyala l'origen o el lloc de conservació, com són les inscripcions CIBal 33 i la CIBal 27 (=CIL II 3698). De les visites a alguns jaciments n'extreu croquis parcials. A banda d'unes coves sepulcral, també inspecciona el teatre romà, del qual traça els diferents tipus de tombes excavades a la cava; una sèrie de coves de Can Guaita (1903);²² o unes tombes que identifica al vall de la murada, darrere l'altar major de l'església parroquial (1907).²³ D'una de les primeres visites en tenim constància gràcies a la carta que remeté a Marian Aguiló el 1885, en la qual relata una excursió juntament amb Estanislau de Kostka Aguiló, Bartomeu Ferrà i Joan Sellarès, entre d'altres.²⁴ Pernoctaren a la Victòria i visitaren el teatre romà i altres monuments. Arran d'aquesta visita, es dugueren a terme treballs de restauració a la cova de Sant Martí el 1887.²⁵ Coneixem també l'organització d'algunes partides de caça a l'Albufera.²⁶

La predilecció per Alcúdia i el seu entorn varen confluïr en l'adquisició d'una casa a la zona d'estiueig del Mal Pas (fig. 1 i 2). El 1904, Llabrés comprà,²⁷ encara durant el seu periple peninsular, Can Pons de Sineu, construït el 1900, per tal de fer-hi les estades estiuenques que suposaven un parèntesi per a tota la família. Tal com relata el seu amic Joan Rosselló de Son Fortesa a *La badia llevantina*:

Hi vaig a visitar el meu amic antic el doctor Papyrus [Gabriel Llabrés], qui, cada any, acabada l'enutjosa tasca dels exàmens, hi compareix frissós, amb sa estimada esposa, una jove d'Ariça [Maria Jesús Bernal y de Cosculluela], rossa, tranquil·la i bella, y el fillot tardanenc que hi natu-

17 AMP, Fons Llabrés, 650 ("Mallorca Prehistòrica y romana. Talayots, Antigüedades Mallorca").

18 ASAL, "Alcudia. Campos".

19 ASAL, "Alcudia. Campos".

20 VENY MELIÀ, C.: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Roma, 1965, p. 51.

21 AMP, Fons Llabrés, 650 ("Mallorca Prehistòrica y romana. Talayots, Antigüedades Mallorca").

22 Aquesta nota és l'única escrita en català, llengua que utilitza ocasionalment en documents personals.

23 ASAL, "Alcudia. Campos".

24 AMP, Fons Llabrés, 1086 (esberrany de carta de Llabrés a Aguiló).

25 COLOM ARENAS, C: *La Societat Arqueològica Lul·liana...*, p. 24-25.

26 AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Serra).

27 ROSSELLÓ TOUS, J.: *El Mal Pas. La primera colònia d'estiueig de Mallorca (1880-1950)* (inèdit), p. 52-53.

*risen, fentli respirar durant l'estiu els aires de la mar y els aromes sanitosos dels pins i de les algues, preparantlo físicament per la vida. És llur dever. Ocupen sa caseta blanca, minúscula, vora la mar.*²⁸

Bona part del text de Rosselló descriu a la perfecció les estades de lleure al Mal Pas, que recorrien entre la pesca, la caça, la lectura i les trobades socials. Tal com havia fet als altres llocs on l'havia duit la vida, Llabrés es convertí, també a Alcúdia, en un nexa i pol d'atracció. No debades, el Mal Pas havia esdevingut, des de finals del segle XIX, un lloc freqüentat per personalitats de la cultura i la burgesia²⁹ i no era estrany que Llabrés, ben inserit dins la classe burgesa de la seva època, encara que provinent d'una família pagesa, el triàs com a lloc d'esbarjo, tot formant part de la segona generació d'estiuejants que s'hi establiren.³⁰ Rebia visites a la seva casa, com la de la seva cunyada³¹ o la mateixa de Joan Rosselló de Son Fortesa, i mantenia vincles amb personatges locals, especialment les "forces vives". L'apotecari i historiador Pere Ventayol Suau (Alcúdia, 1873-1945), amb qui estableix amistat abans de l'inici de les excavacions, arriba a ser una persona de prou confiança per fer-se càrrec dels assumptes personals i professionals en la seva absència, com quan gestiona pagaments de la campanya d'excavació del 1923, o quan, el 1924, registra la casa del Mal Pas a l'ajuntament.³² Així mateix, coneixem l'amistat amb el metge Jaume Arrom Bibiloni, "el metge Arrom" (Sencelles, 1867-Alcúdia, 1954).³³

Després del seu retorn a Mallorca al final de 1913, el darrer període de la seva vida es va veure marcat, d'una banda, per un *retrobrament amb si mateix*, tal com ho definí Peiró,³⁴ i, de l'altra, per l'agreujament de la seva salut. Efectivament, a Mallorca, Llabrés ocuparia els llocs més rellevants del món cultural: president de la Societat Arqueològica Lul·liana (1917-1928), president de la Junta de Patronat del Museu Provincial de Belles Arts de la Llotja de Palma (1923), president de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts (1923) i delegat regi de belles arts a les Balears (1926).³⁵ Amb tot i això, Llabrés patia de la vista d'ençà de la seva estada a Càceres (1898-1902), malaltia que anava a pitjor així com passaven els anys, fins al punt de necessitar l'assistència recurrent d'un ajudant per llegir.³⁶ A més, el juny de 1922, durant una visita a Madrid per formar part d'un tribunal d'oposició, va patir un atac d'apoplexia que li va agreujar encara més la salut durant els darrers anys de vida (fig. 2).³⁷ La seva condició física, però, no va ser prou impediment per prosseguir les seves activitats, tant amb l'ocupació de

²⁸ ROSSELLÓ DE SON FORTESA, J.: "Tardanies. La badia llevantina", Sóller. *Semanario independiente* (data 1913), p. XX-XX.

²⁹ VIDAL ALCOVER, J.: "Mal Pas", a MASCARÓ PASARIUS, J. (ed.): *Corpus de toponimia de Mallorca. Relación alfabética de los topónimos registrados en el Mapa General de Mallorca*, II, Palma, 1963-1967, p. 803-804; COMPANYY MATAS, A. et alii: "Mal Pas", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, X, Palma, 1989, p. 90-92.

³⁰ VIDAL ALCOVER, J.: "Mal Pas...", p. 804.

³¹ ROSSELLÓ TOUS, J.: *El Mal Pas...*, p. 52.

³² AMP, Fons Llabrés, 1058 (carta de Ventayol a Llabrés, 19 de novembre de 1923); AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Ventayol a Llabrés, 5 de març de 1924).

³³ Entrevista amb Bartomeu Arrom Gual, fill de Jaume Arrom Bibiloni (27 de maig de 2023).

³⁴ PEIRÓ MARTÍN, I.: *El mundo erudito...*, p. 63.

³⁵ PEIRÓ MARTÍN, I.: *El mundo erudito...*, p. 63.

³⁶ PONS I MARQUÉS, J.: "Don Gabriel Llabrés...", p. 239; ROSSELLÓ DE SON FORTESA, J.: "Tardanies. La badia...", p. 7.

³⁷ PONS I MARQUÉS, J.: "Don Gabriel Llabrés...", p. 242.

catedràtic de l'Institut General i Tècnic de Palma com encetant el nou projecte que, com veurem, era anhelat d'anys enrere: les excavacions arqueològiques a la ciutat romana de Pollentia (1923, 1926 i 1927). Ambdues tasques ocuparien els darrers anys fins a la seva mort, el 15 de març de 1928, a punt de complir els setanta anys.³⁸

L'origen de les excavacions

L'interès de Llabrés per l'arqueologia va ser constant al llarg de la seva carrera. En són testimonis els seus articles, anotacions i manifestacions. D'entre els jaciments mallorquins, ja hem esmentat la preponderància que té Pollentia entre les seves notes personals, i que és fruit, almenys en part, de la seva relació amb Alcúdia. Una de les troballes que ressenya, i que el captivà particularment, va ser un peu de marbre de mides majors que les naturals, trobat a Can Basser d'en Tous i conservat a la rectoria. Durant una visita que li feu Rosselló de Son Fortesa, Llabrés el dubté a veure la peça:

A la rectoria hi trobam un petit museu. [...] Lo més interessant són les antiguedats romanes de la rectoria, recollides d'entre les nombroses que s'han trobat en els camps veïns, on estava sens dubte situada la colònia romana.

Exposats per dins les espaioses cambres rectorals, s'hi veuen capitells i làpides, aïroses gerres d'agata, àmfores, plats i altres varietats de ceràmica, lacrimatoris, monedes, cintes i collars d'or i altres objectes que demostrin la riquesa de l'antiga ciutat de Pollentia, si és aquest el nom de la colònia de Roma.

Aquí el doctor hi troba massa a fer i no fa més que mirar, palpar i acariciar-ho tot.

Lavors me mostra un peu, nu, de marbre de Carrara, del qual ja m'havia parlat abans amb amorós entusiasme. Li sembla de dona, i m'assegura que pertany a una bella estàtua de deessa que sospita trobarà soterrada en el camp on encontraren aquell fragment meravellós. Hi farà excavacions i no dormirà tranquil fins que descobreixca el marbre enyorat. La jove arissina [la muller de Llabrés, Maria Jesús Bernal y de Cosculluela] en podria estar gelosa.

Sortirem de la ciutat per la porta ponentina. Recorreguérem ràpidament les velles vies encaixonades entre parets de pedra seca després d'antigues edificacions. A cada passa el doctor me feia observar restes d'escultura i sovint xifres esculpides a la pedra flonja, que en diuen marès. De tant en tant els camins actuals se separen de l'antiga via, així és que pel mig dels sementers s'hi troben monedes, trossos de ceràmica i altres restes d'enterraments.

El doctor me mostra el lloc on encontraren el peu de la deessa i on creu descobrir-hi la resta de l'estàtua i tal volta els fonaments d'un temple.

La narració demostra com Llabrés, el 1912 o, fins i tot, abans, tenia la intenció de fer excavacions arqueològiques al solar de Pollentia i, en concret, al lloc on s'havia trobat el peu esmentat, la finca de Can Basser d'en Tous. A més a més, ja en aquelles dates parla de la presència d'un temple en aquest indret, interpretació de la qual se sentiren ecos encara al principi de la campanya de 1923.

Amb el funcionament clientelar propi de la Restauració, l'ocasió per dur a terme excavacions arqueològiques finançades a Pollentia va arribar amb el nomenament de Ferran Weyler Santacana com a director general de Belles Arts el desembre de 1922.³⁹ Weyler i Llabrés tenien relació, com a mínim, des de 1921, quan, per correspondència, parlen de l'elaboració de l'arbre genealògic del polític, tasca en la qual Llabrés l'ajudava.⁴⁰ La idea de finançar excava-

³⁸ PONS I MARQUÉS, J.: "Don Gabriel Llabrés...", p. 242.

³⁹ *Gaceta de Madrid*, 347 (13 de desembre de 1922).

⁴⁰ AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Weyler a Llabrés, 2 de desembre de 1921).

cions dutes a terme per la Societat Arqueològica Lul·liana degué estar damunt la taula des del mateix moment del nomenament, si no abans. Amb l'avinentsa de la designació com a director general, Llabrés li envia una felicitació, a la que Weyler respon manifestant el seu interès per les excavacions de la Societat Arqueològica Lul·liana, de les que assegura que s'ocuparà més endavant.⁴¹ Efectivament, uns mesos després, el maig de 1923, Weyler torna a escriure a Llabrés: *Procuraré que se concedan a la Arqueológica Luliana 5.000 pts. para excavaciones y ya le digo a Elviro lo que hay que hacer.*⁴² Aquest darrer personatge és Elvir Sans, membre de la Societat Arqueològica Lul·liana i company de Weyler en el Partit Liberal Weylerista d'ençà de la seva escissió del Partit Liberal el 1919.⁴³

Sans va ser a Madrid el febrer de 1923 per concursar a una plaça d'interventor de l'Ajuntament de Sóller i, per tant, degué tenir contacte amb el seu correligionari durant l'estada, amb qui, amb tota probabilitat, parlà sobre la intenció de concedir una quantitat per a excavacions a Mallorca.⁴⁴ No coneixem bé la natura de les instruccions de Weyler a Sans, però sembla que el seu paper real degué ser diferent del que aquest darrer volgué reflectir en diverses ocasions. Al principi de 1924, el membre de la Societat Arqueològica Lul·liana Agustí Canyelles proposa a la Junta General que consti en acta *la satisfacció en que la Societat ha vist les interessants excavacions fetes en el terme d'Alcúdia sots la direcció del repetit Sor. Llabrés [present a la junta] y del nostro company D. Rafel M.ª de Ysasi, durant l'estiu prop passat.*⁴⁵ Al cap d'un any, a la següent junta, Llabrés, president de la Societat Arqueològica Lul·liana, s'absentà per malaltia. Sans prengué la paraula perquè, davant el vot de gràcies de l'any anterior, *no podia menos de causarli estrenyesa que la mercè, no la hagués feta extensiva al Exm. Sor. D. Ferran Weyler y Santacana, ja que essent ell Director General de Bellas Ars en 1923, per indicació del qui parlava, va esser el que va concedir la subvenció de l'Estat, de 5.000 ptes. per tals treballs.*⁴⁶ Aquesta fou la primera ocasió en què Sans explicità que s'havia concedit la subvenció per indicació seva, però uns anys més tard anava encara més enllà. El 1927, Pere Ventayol havia publicat la seva història d'Alcúdia, en la qual, en parlar de les excavacions de Llabrés, afirmà que *Al entusiasmo, celo y buenas relaciones de don Gabriel Llabrés, se debe que el Ministro de Instrucción Pública y de Bellas Artes concediera una cantidad de 5.000 pesetas en el año 1923 [...] para efectuar las dichas excavaciones.*⁴⁷ Aquesta afirmació tornà a contrariar Sans que, ja passada la mort de Llabrés el 1928, publicà una rectificació en el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* en què s'erigia obertament en vertader artífex de la consecució de la subvenció:

Trobantse a Madrid l'any 1923, el que subscriu, i essent Director General de Belles Arts el nostre paísà Sr. Ferran Weyler, amb el qual m'unia i m'uneix una ferma amistat, vaig demanar-li una subvenció per l'«Arqueològica Luliana», a fi de fer excavacions a Mallorca. Dit Sr., donant proves del seu interés envers tot el que es refereix a la seva terra, accedi amablement a la meva demanda

⁴¹ AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Weyler a Llabrés, 18 de desembre de 1922).

⁴² AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Weyler a Llabrés, 3 de maig de 1923).

⁴³ SERRANO I DARDER, A.: "Elvir Sans Rosselló", *Miramar*, 20, 1994, p. 13-14.

⁴⁴ SERRANO I DARDER: "Elvir Sans Rosselló...", p. 13; *Gaceta de Madrid*, 68 (9 de març de 1923).

⁴⁵ SAMPOL I RIPOLL, P.: "Junta General. Sessió del dia 27 de Janer de 1924", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 20, 1924-1925, p. 191.

⁴⁶ SAMPOL I RIPOLL: "Junta General...", p. 373.

⁴⁷ VENTAYOL SUAU, P.: *Historia de Alcúdia de la Muy Noble, Leal, Ilustre, Invicta, etc. Ciudad Fidelísima de Alcúdia. Desde los tiempos prehistóricos hasta nuestros días*, I, Palma, 1927, p. 53.

i concedí les 5.000 pessetes primeres de subvenció. Personalment vaig portar la bona nova a la Junta de la «Societat Arqueològica Luliana», acompanyantla dels documents justificatius.⁴⁸

Aquest relat dels esdeveniments contradiu, a parer nostre, allò que coneixem per altres fonts. En primer lloc, contrasta amb el fet que, ja al final de 1922, tot just designat director general, Weyler manifestàs a Llabrés la intenció de donar una subvenció per excavacions a l'*Arqueològica*. La primera menció que es fa de Sans a la correspondència consultada coincideix amb la fixació de la quantitat consignada, 5.000 pessetes, i potser va ser en aquest punt —la definició de l'import— on Sans, present a Madrid i, justament, professional de l'Administració, tengué algun paper. El relat de Sans també entra en conflicte amb el fet que, el mateix dia en què se signa la reial ordre que el nomena director de les excavacions, Weyler escriu directament a Llabrés —recordem que era el president de la Societat Arqueològica Luliana— per assabentar-lo, fet pel qual no pensam que fos necessària la intervenció de Sans per dur la bona nova.

A més a més, ens sembla rellevant el fet que la comunicació entre Weyler i Llabrés fos prou fluida durant aquests mesos (desembre de 1922-agost de 1923) i que els temes tractats no es restringissin als relacionats amb la subvenció i les excavacions. Efectivament, hi veim tota una sèrie d'intercanvis de favors i gestos pròpia del sistema de la Restauració. Al tema recurrent de l'arbre genealògic s'hi suma l'esment a un favor indeterminat de Llabrés a Valerià, germà de Ferran Weyler, i la voluntat expressa de Weyler que Llabrés esdevingués president de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts, cosa que succeí el 8 d'octubre del mateix any.⁴⁹ Alhora, Llabrés li consultava aspectes burocràtics, com la conveniència que la Direcció General ratificàs el seu nomenament com a director del Museu Provincial, o la data apropiada per començar les excavacions a Pollentia.⁵⁰ Tot plegat, a parer nostre, aquestes incongruències respecte d'allò que reflecteix la correspondència disponible no fan més que alimentar una ombra de dubte raonable sobre la veracitat de la versió de Sans, que, a més a més, la va canviar per atorgar-se més protagonisme i sempre es va exposar en absència de Llabrés, que no la va poder replicar ni confirmar.

A banda de la major o menor correspondència del relat de Sans amb els esdeveniments, és possible que el seu paper hagués tengut, almenys en part, alguna relació amb el nomenament de Rafael Isasi com a ajudant de Llabrés en la intervenció de 1923. La comunicació de la concessió i del nomenament com a ajudant a Isasi la fa directament Sans mitjançant una carta, i no Weyler ni Llabrés.⁵¹ En aquelles saons, Sans tenia algun tipus de parentesc amb Isasi, atès que, en una carta de 5 de setembre, l'anomena *tío*. Pel seu contingut, podem entreveure que Isasi li havia demanat alguna indicació sobre les excavacions, no sabem de quina mena, al que Sans respon *Yo no debo indicar ni decir nada pues Vs. mejor impuestos del asunto son los que deben resolver. Hagan Vs. lo que quieran y lo que puedan pues yo ya me doy por satisfecho habiendo conseguido algo con mi esfuerzo en bien de Mallorca y de la*

⁴⁸ SANS ROSSELLÓ, E.: "Rectificació a l'obra *Historia d'Alcudia* de D. Pere Ventayol i Suau", *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 22, 1929, p. 354.

⁴⁹ AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Weyler a Llabrés, 3 de maig de 1923); "Nou President de l'Academia Provincial de Belles Arts", *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 19, 1923, p. 351.

⁵⁰ AMP, Fons Llabrés, 1085 (cartes de Weyler a Llabrés, 3 de maig de 1923 i 20 d'agost de 1923), respectivament.

⁵¹ AMP, Fons Llabrés, 1087 (carta d'Isasi a Llabrés, 15 d'agost de 1923).

Arqueológica.⁵² Atès que no sembla que Llabrés i Isasi tenguessin gaire relació anteriorment —entre la correspondència de Llabrés tot just trobam una postal (1915) i una carta (1922) anteriors a l'estiu de 1923, ambdues prou formals—,⁵³ podem proposar, a nivell merament hipotètic, que el nomenament d'Isasi va tenir relació amb la intercessió de Sans davant Weyler.

Un aspecte a destacar és que, fins després de la designació de Llabrés com a director-inspector i de la consignació de 5.000 pessetes per a excavacions, cap document no feia menció del lloc on s'havien de dur a terme aquests treballs.⁵⁴ Això sí que concorda amb el relat que descriu Sans, atès que, mentre Weyler i el seu govern preferien *a priori* que s'excavàs un jaciment que no fos romà, perquè a l'Estat abundaven les troballes d'aquesta època, la Societat Arqueològica Lul·liana —i aquí hi hem de veure la figura del seu president, Gabriel Llabrés— defensava Pollentia, argumentant la probabilitat més gran de fer-hi troballes que justificassin la subvenció.⁵⁵ La riquesa del jaciment era coneguda d'antuvi,⁵⁶ però també és cert que, en temps no gaire llunyans, s'havien fet descobriments més que destacables en jaciments prehistòrics que també haurien legitimat la consignació econòmica, com ara els bous de Costitx o els de les diferents campanyes de Josep Colomines.⁵⁷ Sens dubte, el criteri de Llabrés, de qui coneixem la determinació per conduir excavacions arqueològiques a Pollentia, fou decisiu. Poc després de la signatura de la reial ordre (11 d'agost de 1923), ja es devia haver acordat l'indret, atès que Llabrés aviat consulta Weyler sobre la data convenient per començar la campanya.⁵⁸

La reial ordre que nomenava Llabrés director-inspector d'excavacions a Mallorca se signà l'11 d'agost de 1923, tot i que, i malgrat els esforços, no hem pogut trobar-ne la publicació a la *Gaceta de Madrid* ni al *Boletín Oficial del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes*.⁵⁹ A finals d'agost, i probablement abans, Llabrés es trobava al Mal Pas, ja que és Isasi l'encarregat d'anar a la Delegació d'Hisenda (22 i 24 d'agost de 1923) a consultar si havia arribat la consignació econòmica.⁶⁰

⁵² ISASI RANSOME, R.: *Mallorca romana. Pollentia. Notas de excavaciones desde 1923 hasta 1931 inclusive*, Palma, s. d., p. 329 (carta de Sans a Isasi, 5 de setembre de 1923).

⁵³ AMP, Fons Llabrés, 1087 i 1089, respectivament.

⁵⁴ Vegeu les cartes de Weyler a Llabrés de 18 de desembre de 1922, 3 de maig de 1923 i 11 d'agost de 1923.

⁵⁵ SANS ROSSELLÓ, E.: "Rectificació a l'obra...", p. 354-355; MERINO SANTISTEBAN, J.: "La sortida de materials...", p. 40-41.

⁵⁶ VALLORI MÁRQUEZ, B.; CAU ONTIVEROS, M. Á.: "Pollentia, 1593-1923...", p. 381-397.

⁵⁷ MERINO SANTISTEBAN, J.: "Arqueología y conservación del Patrimonio Histórico en la Mallorca de la Restauración", a MORA RODRÍGUEZ, G.; DÍAZ-ANDREU GARCÍA, M. (eds.): *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Málaga, 1997, p. 371-372; COLOMINAS ROCA, J.: "L'edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-1920)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 6, 1915-1920, p. 555-573; COLOMINAS ROCA, J.: "Habitació romana dels Antigors a les Salines de Santanyi", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 6, 1915-1920, p. 725-726.

⁵⁸ AMP, Fons Llabrés, 1085 (carta de Weyler a Llabrés, 20 d'agost de 1923).

⁵⁹ S'ha consultat *Gaceta de Madrid*, 223-358 (de l'11 d'agost a 24 de desembre de 1923), i *Boletín Oficial del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes*, 65-75 (de 14 d'agost a 18 de setembre de 1923).

⁶⁰ AMP, Fons Llabrés, 1087 (cartes d'Isasi a Llabrés de 22 d'agost de 1923 i 24 d'agost de 1923).

El diari d'excavació de 1923: un assaig de reconstrucció

El fet que no es conservin memòries oficials dels treballs de 1923-1927 ha provocat que el coneixement que se n'ha tengut històricament hagi estat difús i, de vegades, ambigu.⁶¹ Els treballs de Merino i de Vallori, Orfila i Cau han descrit, a grans trets, cadascuna d'aquestes campanyes i la ubicació de les troballes,⁶² però els detalls del seu desenvolupament són encara poc coneguts, no només per la manca de dades, sinó, també, per la dispersió de les existents en notes de vegades repetitives, descontextualitzades i, en alguna ocasió, almenys aparentment contradictòries. Per aquests motius, és important creuar les dades d'uns i altres documents, per tal d'ubicar en l'espai i el temps les diverses informacions.

Arran de la consulta i de l'anàlisi d'aquesta documentació, a continuació presentem una proposta de reconstrucció del diari d'excavació. La font d'informació fonamental és la documentació d'excavació original de Gabriel Llabrés, consistent en anotacions i esborranys, i la seva correspondència, conservades a l'Arxiu Municipal de Palma. A més, els àlbums de Rafael M. Isasi, conservats al Museu de Mallorca, i els diversos textos publicats de Pere Ventayol sobre aquestes campanyes són molt útils per completar la informació i contrastar-la. Tot i que hi ha més anotacions soltes, els principals documents són set textos de Llabrés en què indica els treballs realitzats:

1. Diari d'excavació, despeses i altres notes dels dies 4-13, 21-23 i 28 de setembre de 1923 (quadern amb 17 pàgines escrites)
2. Diari d'excavació esquemàtic dels dies 4-12 de setembre (2 fulls)
3. Esborrany de memòria completa (transcrit a l'apèndix documental) (12 fulls)
4. Esborrany de memòria dels dies 4-13 de setembre (3 fulls)
5. Conferència "La ciudad Romana de Pollentia" (17 fulls)
6. Document "Cuenta de las excavaciones" (2 fulls)
7. Document "Los pozos" (2 fulls)

Aquests documents ofereixen una cobertura desigual de la campanya, de manera que dels dies 4-13 de setembre tenim informació diària, que es fa més escadussera en els dies següents. Hem agafat, com a referència, el document 1, al qual hem adjuntat informació addicional dels altres textos esmentats o dels assenyalats puntualment a peu de pàgina.

Divendres 31 d'agost de 1923

La consignació econòmica va arribar a la Delegació d'Hisenda de Palma el 29 d'agost, i la notícia arribà a Llabrés, que es trobava al Mal Pas, el dia 30. L'endemà es va traslladar a Palma, juntament amb el seu fill Joan, de vint-i-tres anys, i un personatge anomenat *Villa*, possiblement el seu ajudant personal, per cobrar la subvenció. Dinen al Círculo Mallorquí i, amb tota seguretat, s'allotgen al seu pis del carrer de la Unió, 43. El dia primer de setembre tornen a Alcúdia.

Dimarts 4 de setembre de 1923

Després d'uns dies de mal temps, comencen la campanya amb tres obrers (Jaume Torres, Rafel Cànaves i Gabriel Cànaves) i el director i l'ajudant presents. Exploren tres sitjots en

⁶¹ Segons una nota d'Isasi, la documentació remesa fins el moment es va cremar durant la Guerra Civil. MERINO SANTISTEBAN, J.: "Les excavacions...", p. 43.

⁶² MERINO SANTISTEBAN, J.: "La sortida de materials...", p. 39-50; MERINO SANTISTEBAN, J.: "Les excavacions...", p. 39-50; VALLORI MÁRQUEZ, B.; ORFILA PONS, M.; CAU ONTIVEROS, M. A.: "Las excavaciones...", p. 283-303.

total: un al costat de l'església, que feia 3 m de profunditat, i dos al camí vell del moll, sense més precisió. Les troballes són minses, i es redueixen a fragments d'àmfora i un ganxo de coure. Segons el diari d'excavació, es mouen 3 m² de terra.⁶³

Dimecres 5 de setembre de 1923

Excaven dues síquies a la finca de Can Basser (fig. 3 i 4), propietat de Josep Tous, on troben algunes restes de columnes, dues monedes *de cobre* i la part alta d'un pedestal, però no restes estructurals. *6 m² cribados*. Aquest és l'indret on s'havia trobat el peu de marbre que havia portat Llabrés a pensar en l'existència d'un temple, i on projectava fer excavacions com a mínim d'ençà del 1912.⁶⁴

Hi treballen quatre obrers.

Dijous 6 de setembre de 1923

L'endemà canvien al camp veí, sembrat de figueres, anomenat des del segle XIV *camp d'en França*, motivats per tres bases de columna que travessaven el camí *algo oblicuamente* (fig. 4). Practiquen síquies en el camí que anomena *del templo* (el camí de Can Serra o de la Solada) i extreuen les bases de columna dels murs. Com que el pas pel camí és necessari per al transport en plena època de recol·lecció de figues, no continuen els treballs.

Exploren el camp d'en França (propietat de Sebastià, *del Moll*) (fig. 4), on troben dos escalons i mitja diadema d'or a l'angle sud, fragments de marbre blanc i de ceràmica negra mat, carbons, claus de bronze i ferro, molts d'ossos i fragments de *tegula*. També troben tres monedes (una d'elles de Probus) i una medalla medieval de Nostra Senyora de Lluc. *Todo esto en el pórtico oriental del templo peristilo por el centro del cual atraviesa el camino á lo largo*. No arriben a cercar el mosaic del temple, que suposen que existeix.

Aquest dia, Isasi fa el primer dels seus dibuixos d'excavació, on apareixen els tres treballadors en un moment de descans, al costat de diferents elements arquitectònics recuperats (fig. 5).

Hi treballen quatre obrers.

Divendres 7 de setembre de 1923

Prosseguint amb la rasa del camp d'en França, excaven el que interpreten com el llindar d'un temple amb quatre columnes de pòtic, dues d'aquestes quadrades i les altres dues circulars, de 41 cm de diàmetre a l'imoscap.

Excaven el costat sud, on apareix un trespol en forma de ventall i, una mica distanciades, unes columnes quadrades aïllades. *Tierra removida y cribada 10 m²*. Troben dotze monedes petites, un tros de fíbula i una pedra blanca d'anell.

Alhora, Isasi treballa al teatre de la Solada, segons Llabrés, a la *cavea* (potser es refereix a l'*orchestra*?). No hi troba restes de mosaic, sinó molta ceràmica i *tegulae*. Descobreixen una tomba sense tapa amb les restes d'un home que descriu com a jove, cap a l'oest.

Hi treballen set obrers.

⁶³ Llabrés quantifica la terra extreta en metres quadrats, fet que ens inclina a pensar que, tal vegada, tan sols calculava la superfície de l'excavació, i no el volum de la terra extreta.

⁶⁴ ROSSELLÓ DE SON FORTESA, J.: "Tardanies. La badia...", p. 7.

Dilluns 10 de setembre de 1923

Al mateix lloc del camp d'en França on treballaven els dies anteriors, excaven dues tombes amb *tegula*, vidre, cendres, monedes i ossos a l'interior. Dins una tomba troben un braçalet d'or amb una pedra *pintada* i un estilet de vori per als cabells, mentre que a l'altra hi ha restes de terra cremada.

El mateix dia cobreixen les rases de Can Basser i extreuen les columnes inserides dins el mur del camí, el qual reconstrueixen, i que havien motivat la intervenció al camp d'en França. També comencen a cobrir les restes excavades els darrers dies, que ara anomena *casa o templo*. Sembla que els treballs en aquesta àrea es veien molt restringits per l'estretor de l'espai disponible entre les figueres de la finca i el mur, fet pel qual es planteja canviar a un indret més espaiós.

Clausurades aquestes dues zones d'excavació, es traslladen al sud de la parcel·la (fig. 3) i obren una rasa paral·lela al camí del cementiri (fig. 4). Hi troben sepultures buides i, en algun tipus d'exploració en el camí, reconeixen els fonaments del que Llabrés interpreta com tres cases.

Hi treballen vuit obrers.

Dimarts 11 de setembre de 1923

Segueixen els treballs a la primera rasa del camp d'en França, seguint les restes de cases paral·leles al camí del cementiri, on troben un anell d'or amb *granate*, ceràmica, vidre i una agulla d'os. Es gratifica el treballador Guayta per la troballa. Isasi torna de Palma.

Hi treballen nou obrers.

Dimecres 12 de setembre de 1923

Al camp d'en França continuen amb la primera rasa, i n'obren una segona en direcció nord, perpendicular a la primera. En la segona, que descriuen com més afortunada, segueixen els fonaments d'una casa de sud a nord. Hi descobreixen la façana a la part est, una habitació amb *mosaico*, que identifiquen amb un *impluvium*, i dues sales més al sud-oest (fig. 6 i 7a-c). L'edifici té una entrada de pedra de Santanyi i murs *de un metro*. Aquestes estructures, que foren excavades de nou en els anys vuitanta, corresponen a les habitacions de la part est de l'avui coneguda com a *Insula 1* del fòrum.⁶⁵ L'habitació del *mosaic amb impluvium* no és altra que la C, pavimentada amb *opus signinum* amb *scutulae* o *crustae*.⁶⁶ Aquesta habitació fou batiada per Llabrés com *Casa del Escultor* per la troballa de gran quantitat d'esquerdes de marbre procedents d'estàtues i elements arquitectònics.

A la primera rasa, d'oest a est, troben un pou estret i quadrat, i també multitud de ceràmiques i pedres, tres monedes i restes de teules, vidre i tres agulles de vori o os. *Tierra removida 10m²*.

Catalina Costa i Llobera, propietària de la finca de Santa Anna de Can Costa (fig. 3 i 4), els dona per a l'*Arqueològica* una àmfora grossa i bombada, una finestra de la casa del canonge Moragues i una verge de creu de terme de Santa Anna.

Hi treballen nou obrers.

⁶⁵ VALLORI MÁRQUEZ, B.; ORFILA PONS, M.; CAU ONTIVEROS, M. À.: "Las excavaciones...", p. 283-303.

⁶⁶ "Avanç dels resultats dels treballs d'excavació a l'àrea central de la ciutat romana de Pol·lèntia (Alcúdia, Mallorca)", a DUPRÉ RAVENTÓS, X. (ed.): *Actes. XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. Tarragona, 5-11/9/1993. La ciutat en el món romà*, II, Tarragona, p. 140-142.

Dijous 13 de setembre de 1923

Els treballs al camp d'en França continuen. Acaben de descobrir l'*impluvium*, recullen mostres del *mosaic* i marbres, així com fragments de ceràmica. Troben una base de columna. Obren una nova rasa en direcció nord. *Metros de tierras levantadas* 20.

Es traslladen a Palma les peces ceràmiques i la verge donada per Catalina Costa i Llobera, a compte de l'*Arqueològica*.

A partir d'aquest punt no coneixem amb precisió el desenvolupament del dia a dia de les excavacions i ens hem de regir per algunes indicacions temporals de les notes del diari d'excavació, que esdevenen escadusseres i més lacòniques, i els esborrany de Llabrés. Durant un dia, o potser més, es continuà treballant a la rasa en direcció nord, tot descobrint noves habitacions. Segons sembla, Llabrés s'absentà de l'excavació, probablement per atendre les seves obligacions docents a l'Institut de Palma, on es realitzaven exàmens extraordinaris per setembre.⁶⁷ Una altra circumstància s'ha de sumar a la situació personal: el mateix 13 de setembre va tenir lloc el cop d'estat de Primo de Rivera, al qual Isasi s'adherí amb un manifest de suport —publicat el dia 18— per part de la Junta Administrativa del Somatén, creada amb anterioritat.⁶⁸ És possible que aquest esdeveniment polític trasbalsàs el dia a dia del director i l'ajudant, que, com a mínim, devien estar a l'aguait de les notícies d'aquells dies. De fet, entre les despeses del dia 13, figura un viatge a Alcúdia (des del Mal Pas, se sobreentén) *toda la tarde*, sens dubte per assabentar-se de les noves. De tota manera, el dia 14 es continuà fent feina —Llabrés acudeix a Alcúdia novament— i els treballs prosseguiren la setmana següent, atès que, quan torna a Alcúdia, del divendres 21 al diumenge 23, paga sis jornals a quatre treballadors.

Divendres 14 de setembre de 1923

A la nova rasa al nord apareixen diverses habitacions. Destaca la troballa de vuitanta-dues monedes sobre un amuntegament de calç en una d'aquelles, anomenada actualment *habitació A*. Segons Llabrés:⁶⁹

Era la casa que llamamos del pintor por las varias vasijas con colores allí descubiertas y por un monton de cal que se veia en uno de los rincones inmediato a la puerta y ocurrió en este sitio que medio palmo encima de la cal, el obrero que cavaba empezó á darme monedas de cobre á medida que cavaba, me acerqué á él para recoger el tesoro y una tras otra fueron hasta 82 monedas de un mismo tamaño, muy lisas casi todas ellas, lo cual indica una pobreza de numerario digna de ser tenida en cuenta.

Aquest moment quedà retratat, quasi amb total certesa, en una de les fotografies conservades per Isasi (fig. 7d). Hi podem observar com Llabrés, assegut damunt una terrera i cobert del sol per un paraigua, rep algun objecte d'un dels treballadors, que es troba dins una trinxera. La ubicació de la troballa és possible gràcies a altres fotografies realitzades moments

⁶⁷ Instituto Nacional de 2.ª Enseñanza de Palma de Mallorca. Memoria del curso de 1922 a 1923. Escrita de conformidad con los preceptos reglamentarios por el secretario de este centro, Palma, 1923, p. 5.

⁶⁸ MATEU SASTRE, C.: *Las instituciones y la vida política en Mallorca bajo la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*, Palma, 2022 (tesi doctoral), p. 189-190. El mateix Isasi formaria part de la corporació municipal de Palma com a regidor (1924-1926) durant la dictadura.

⁶⁹ AMP, Fons Llabrés, 1058 (esborrany de memòria). Text transcrit a l'apèndix documental.

abans, en les quals podem veure la mateixa terrera i Llabrés assegut amb el paraigua, així com el mur de la façana de la Insula 1.⁷⁰

L'edifici segueix en direcció nord, però Llabrés afirma a l'esberrany de memòria que *había que suspender estas excavaciones para proseguirlas en otro punto, en el que nos esperaban nuevas sorpresas no inesperadas*, en la propietat de Catalina Costa i Llobera, Santa Anna de Can Costa.

Dilluns 17 de setembre de 1923-divendres 21 de setembre de 1923

Al llarg d'aquesta setmana només podem esbrinar què es va fer a partir dels esberranys de memòries del mateix Llabrés (apèndix documental), de redacció posterior, i ja no amb el detall dels diferents diaris d'excavació.

En correspondència amb una sèrie de blocs aparentment angulars al mur nord de la finca de Santa Anna de Can Costa, els treballadors obriren cinc trinxeres paral·leles en sentit nord-oest-sud-est. S'hi dedica un treballador per trinxera durant una setmana, tot i que, entre les despeses, només hi figuren quatre obrers. A la primera trinxera (nord-est) apareix un pou ample (5 x 6 pams) i amb molta profunditat, que suposaven d'almenys 65 pams. El coll, que sembla que no ho era com a tal, estava format per pedres grosses. El començaren a excavar, però el perill de desprendiments a uns 6 m abans d'arribar a l'aigua els feu abandonar l'empresa. A l'interior apareixien fragments de ceràmica islàmica, i pogueren observar, a 10 m de profunditat, marques de corda a la roca mare.

A la segona rasa es trobaren fragments d'estuc de colors variats (vermell, sena, verd) i fragments decoratius d'argamassa amb forma de rams, pàmpols i motllures. Prop del final de la rasa, després de murs gruixats, troben un mosaic, i una de les primeres figures a distingir-se és la d'un home amb barret frigi que identifiquen amb Mercuri. Es gratifica el treballador que el troba amb una propina de 5 ptes.

A la tercera rasa s'hi trobaren murs i canals que no foren a temps d'explorar, mentre que a la quarta i cinquena no coneixem amb detall què s'hi trobà, encara que esmenta un seient *de jardín*.

Al llarg d'aquesta setmana hi treballaren quatre obrers durant sis dies.

Dilluns 24 de setembre de 1923-dimecres 10 d'octubre de 1923

A partir d'aquest moment concentren els esforços en l'extrem sud de la segona trinxera, al límit de la finca, on havia aparegut el fragment de mosaic. S'acaba de descobrir aquest mosaic, amb panells definits per sanefes, a 0,5 m de profunditat (fig. 8). En aquesta estança troben restes d'estuc amb forma de bossells semiesfèrics i de raïm, així com fragments pintats i una fulla d'heura d'or. A la part que interpreten com exterior apareixen fragments de plom fos i claus de ferro.

Acudeix el fotògraf Bestard per fer dues fotografies del mosaic, i procedeixen a protegir-lo amb una tanca de fusta. Un treballador vigila les restes durant sis nits.

⁷⁰ No hem trobat entre la documentació de Llabrés la troballa, en aquesta zona, de l'escultureta de bronze de Mercuri referida per MERINO SANTISTEBAN, J.: "Les excavacions...", p. 45. La menció que es fa del pagament d'una propina *al del Mercurio*, que trobam a les notes de despeses dels dies 21-23 de setembre, es refereix, molt probablement, a la troballa inicial del mosaic de Santa Anna de Can Costa.

Una vegada excavat el mosaic, estenen l'excavació cap al sud i sud-oest. A l'angle sud aparegué un passadís amb mosaic, que defineix com més modern que l'anterior, geomètric i de color blanc i negre. En una altra habitació, al sud-oest, es descobriren tres bases de columna de grans dimensions i que interpreten com el lateral d'un *impluvium*. A l'extrem sud d'aquest espai, entre l'habitació del mosaic i les columnes, segons la descripció de Llabrés, aparegué el cap de cavall de bronze, mentre que els peus de l'estàtua es trobaren a l'extrem nord de l'habitació. En algun punt al nord del mosaic hi havia una cruïlla de mur que no s'acabà d'explorar a causa del final de la campanya cap al 10 d'octubre.⁷¹

Al llarg de la setmana del 24 al 30 de setembre treballaren quatre obrers durant sis dies, i consta la despesa de cinc homes durant cinc dies més, plausiblement la setmana de l'1 al 7 d'octubre.

Octubre-novembre de 1923

La resta del mes d'octubre i tot el novembre es dedicaren al cobriment de les àrees excavades i a l'enviament de les troballes mobles a Palma. També es dugué a terme l'extracció del mosaic, tasca a càrrec del pare Joan Aguiló, l'excavador de la basílica de Son Peretó (Manacor). Aguiló era amic d'Isasi i havia estat convidat per Llabrés a extreure el mosaic a mitjan octubre.⁷²

Conclusions

La revisió de la documentació original generada principalment per Llabrés, però també per Isasi i Ventayol, ha demostrat el potencial que té per definir el desenvolupament de les primeres campanyes arqueològiques a Pollentia, amb un grau de detall considerable. El fet que no es conegui l'existència de cap memòria ni informe definitiu fa que la documentació existent, amb objectius diferents dels d'una memòria pròpiament dita, tenguí mancances que obliguen a la combinació de la informació de diferents documents que relaten el mateix fet, però amb plantejaments diferents. Fins i tot en el cas de l'esborrany de memòria més complet hi ha alguns aspectes que s'ofereixen simplificats i que, sense consultar el diari ni altres notes, són impossibles d'entendre completament.

El resultat d'aquest encreuament i fusió de dades ha posat en relleu la utilitat d'aquesta documentació en diferents vessants. D'una banda, permet dur a terme una revisió actual de les troballes des del punt de vista arqueològic, tasca que hem desenvolupat en un altre treball.⁷³ De l'altra, ofereix aspectes que contribueixen a la historiografia, com són les dinàmiques i relacions entre els diferents personatges implicats. En aquest sentit, a més, veim com hi va haver un control, en molts de casos diari, de les despeses i que l'absència dels responsables de l'excavació, que s'havia titllat d'habitual anteriorment,⁷⁴ no va ser tal durant la primera meitat de la campanya, i després es va deure, molt probablement, a les obligacions professionals de Llabrés. A més a més, forneix dades aprofitables per a la història contemporània, atès que els individus involucrats en les intervencions no eren aliens al seu entorn històric,

⁷¹ AMP, Fons Llabrés, 1058 (carta d'Isasi a Llabrés, 10 d'octubre de 1923).

⁷² AMP, Fons Llabrés, 1087 (carta d'Isasi a Llabrés, 22 d'agost de 1923); AMP, Fons Llabrés, 1058 (carta d'Aguiló a Llabrés, 3 de novembre de 1923).

⁷³ VALLORI MÁRQUEZ, B.: "El interrogante del erudito. La primera campaña de Gabriel Llabrés Quintana en Pollentia (1923) cien años después", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I. Prehistoria y Arqueología*, 16, 2023, p. 35-82.

⁷⁴ MERINO SANTISTEBAN, J.: "Les excavacions...", p. 48.

sinó que hi participen: podem veure com la feina a les excavacions era pels treballadors una oportunitat d'incrementar els seus ingressos respecte de les seves activitats usuals, per exemple, ja que guanyaven 5 ptes. al dia en lloc de les més habituals 3,5-4 ptes.⁷⁵ O com Isasi i Llabrés, de tarannà i professions diferents, es comporten de manera també diversa pel que fa a la política: el primer s'alinea obertament amb el règim de Primo de Rivera; el segon cultiva la xarxa de relacions clientelars que li permeté bastir una carrera professional exitosa al llarg de la Restauració borbònica.

Justament, veim com aquest darrer vessant de Llabrés va ser la condició favorable per a la concessió de la subvenció i l'inici de les excavacions de 1923. Sense la presidència de diferents institucions, principalment la Societat Arqueològica Lul·liana, la seva relació personal amb Ferran Weyler i el nomenament d'aquest últim com a director general de Belles Arts, possiblement no s'haurien aconseguit els recursos necessaris. I, sense la seva vinculació personal amb Alcúdia, on tenia una casa d'estiueig al Mal Pas, tampoc s'hauria optat per destinar aquests recursos a Pollentia, sinó, probablement, a algun jaciment prehistòric. Aquell somni del professor d'excavar a l'antiga ciutat romana, descrit per Rosselló de Son Fortesa el 1913, es va fer realitat l'estiu-tardor de 1923.

Apèndix documental

AMP, Fons Llabrés, 1058.

Esborrany de memòria d'excavació a Pollentia.

Entre la documentació de l'expedient 1058 es troba una sèrie de dotze fulls, ordenats alfabèticament, i de 19-21 cm d'altura per 8,5 cm d'amplada. L'escriptura és manuscrita, amb errades, correccions i alguna llacuna, normalment informació quantitativa que no es va arribar a incorporar. Al text hi ha qualche referència a imatges que no s'han identificat.

Excavaciones 1923

1 - Empezaron las excavaciones por una viña que fué de D. Pablo Domenech nombrada den Basser. Indujonos á ello el hecho de haber sido hallada al plantarse la viña no hace mucho un pie ^izdo.^ de diosa de mármol blanco y de excelente ejecucion. ¿Estaba el templo en aquellos alrededores? - Nada logramos saber. Una acequia larga y profunda no dió resultados de ninguna clase. Algunos restos de columna y bases rotas, fueron el fruto de aquellas. [??]

El siguiente dia cambiamos de campo de operaciones corriendonos hacia NO, al otro lado del camino, en campo sembrado de higueras llamado desde el siglo XIV d.J.C. Camp d'en França, debido ha [sic.] haber sido propiedad de un notario llamado Bernardo France [sic.]. Nos inducian á ello cuatro bases de columna que atravesaban algo oblicuamente el camino, y en donde parecía que debía hallarse alguna sorpresa. Comenzaron las obras, surgió unos escalones, se encontro un cintillo de oro y se cribó la tierra y cenizas algunas monedas de cobre, punzones de hueso y multitud de restos de tejas planas y anforas.

Una columna cuadrada, un sepulcro de muger, una terraza. Del camino se recogieron los basamentos de cuatro columnas de arenisca del pais y en vista de que era aquella época la destinada á la secación de higos y era aquella via necesaria para el transporte de los mismos,

⁷⁵ SALAS VIVES, P.: *Història de Pollença. Segle XX*, Pollença, 2011, p. 172; VALLORI MÁRQUEZ, B.: "El interrogante...", p. 65-66.

no se busco el mosaico con que debía estar pavimentado el templo si es que no se trataba de una gran mansión romana.

(letra B)

En la misma finca trasladámonos a la parte S de la misma, abriendo los obreros dos zanjas en cruz. Nos invitaba á ello el hecho de ser este Camp den Fransa, sitio donde se han hallado en remotos tiempos bustos de marmol que se conservan y pedestales sepulcrales de mismo corte y factura. ¿Estaba allí la plaza publica?

En la acequia abierta de N a S⁷⁶ cayeron los obreros sobre un muro de casa, que ladearon encontrando un estrecho pozo cuadrado, lleno de escombros y fragmentos de piedra y planchas de marmol oscuro, en uno de cuyos trozos aparecian juntas una A y E unidas. Y en el extremo de dicha acequia hallaronse diferentes planchas cortadas de marmol jaspeado, restos de palacio de lujo.

Mas como los trabajadores de la acequia EO⁷⁷ fuesen más afortunados, allí se fijó nuestra atención. Descubriose una sala con paredes de un metro, con varias puertas y bases de columna, con muchísimos trozos de marmol blanco arrancados con el cincel quedaron muchos sobre la pared vecina. Aparecio un escalon gastado, de piedra de Santanyi (situada al SO de la isla) que daba acceso a una sala de [...] cubierta de mosaico y piedras talladas de colores diferentes como la mano, en forma de romboide.

[Aquí apareix la imatge reproduïda a la fig. 4]

Sin duda aquella sala era el *Impluvium* de la misma. Como la designamos -: Por la casa del escultor á causa de la gran multitud de *esquerdes* de marmol allí encontradas. Una construcción de reducido tamaño, parecia indicar que allí habia existido un grupo ó monumento, del cual solo quedaban las paredes. En el fondo O.⁷⁸ levantabase el piso para dar lugar á una pila larga que sería por donde corría el agua, que tornando por un angulo un canal mas estrecho se dirigía á la parte baja S.⁷⁹ pasando por junto á un pozo, cubierto y formando su bajo brocal una base arenisca.

Detrás de la pila antedicha una faja de piedras enlosadas *bol·ls* de unos 8 palmos po[r] 20 de largo, separaba esta pieza, muro por medio de la inmediata, mas pequeña, descubierta y con un ^brocal de ^ pozo cuadrado grande, con una tinaja rota al lado y un cubo de cobre con asa chafado todo.

Otra habitacion surgio al otro lado O,⁸⁰ á medida que seguían las obras. Era una habitación era la casa que llamamos del pintor por las varias vasijas con colores allí descubiertas y por un monton de cal que se veía en uno de los rincones inmediato á la puerta. Y ocurrió en este sitio que medio palmo encima de la cal, el obrero que cavaba empezo á darme monedas de cobre á medida que cavaba, me acerqué á él para recoger el tesoro y una tras otra fueron apareciendo hasta 82 monedas de un mismo tamaño, muy lisas casi todas ellas, lo cual indica una pobreza de numerario digna de ser tenida en cuenta. ¿Como se explica la existencia de tantas monedas agrupadas? La respuesta es facil: tales piezas [tatxat: estaban] producto de la venta al menudeo, de una mercancía, cal, por ejemplo, guardaríanse encima de una rinconera ó capazo en la parte alta prenden los vándalos invasores fuego á la ciudad

⁷⁶ Cal tenir en compte que Llabrés utilitza, com a referència pel nord, la Talaia d'Alcúdia, fet pel qual aquestes indicacions s'han d'interpretar com "de nord-est a sud-est".

⁷⁷ Cal llegir-hi "sud-est-nord-oest".

⁷⁸ Llegiu "nord-oest".

⁷⁹ Sud-oest.

⁸⁰ Nord-oest.

se hunde el techo y la rinconera cae y se desparraman las monedas sobre la cal. En otra de las particularidades ^en^ que hay que fijarse es en la[s] pocas monedas de oro y plata aqui descubiertas.

Dos ó tres hemos encontrado en estas excavaciones pequeñas de plata y solo una he visto de oro, hallada cerca de la iglesia parroquial adquirida por D. Francisco Agüera. Era de oro, de Teodosio y habia circulado poco.

Hay algunos cuños salidos de las fábricas de Nimes lo cual prueba las relaciones comerciales entre Mallorca y Francia. Sus cuños son todos de emperadores anteriores al 421 en que tuvo lugar la irrupcion vandálica. Los pobladores de Pollentia al verse sorprendidos por una escuadra anclada al este, buscaron su refugio en la sierra del O, retirándose tierra adentro y en un valle algo distante de mar hicieron su asiento. Asi es que cuando Jaime I ace [sic.] su conquista de la isla en 1229, solo encuentra dos ciudades pobladas en la isla Medina Mayurka hoy Palma, y Pollensa.⁸¹

Los fugitivos de la primitiva Pollentia al verla arder escaparon todos y fueron contados los que regresaron al antiguo solar á ver los restos de sus antiguas casas y recoger monedas ó muebles. Tal debió suceder con las monedas de la casa del pintor y con la cabeza de bronce del caballo, de que hablaremos luego.

Entre los escombros de esta habitacion aparecio un fragmento de sillar de marmol blanco labrado que debió [tatxat: ser] pertenecer a lujoso edificio: un templo, tal vez. Dato este, que probaría la riqueza de la urbe destruida. Estaba el templo vecino? Se ignora, no apareció en toda la campaña, vestigio alguno.

La pared del lado N.⁸² seguía y una tira de grandes higuera [sic.] aconsejaba no correrse más. Inmediato á la misma aparecio una barra [tatxat: cuadr] larga de plomo.

Un obrero que en la finca habia trabajado, nos denunció, algo distante, la existencia de una cavidad ó hueco no explorado. Se excavó donde indicaba y solo restos informes de vasijas aparecieron, ni muro ni cimiento de ninguna clase.

Las edificaciones seguian hacia Poniente, más habia que suspender aquellas excavaciones para proseguirlas en otro punto, ^en el^ que nos esperaban nuevas sorpresas no inesperadas. Y es, que [tatxat: examinando] oteando el emplazamiento de la antigua metropoli, habia un altozano ó elevacion en donde nosotros calculabamos que allí debia estar el Pretorio ^ó casa del Gobernador de^ de [sic.] la ciudad.

Y allí nos encaminamos. Habia un camino que tiraba ^pendiente^ hacia mediodia, y en donde se veian unos angulos de piedra arenisca, á modo de esquinas de casa ó muros. Ellos nos sirvieron para el emplazamiento de cinco acequias que habian de atravesar la finca de O a E.⁸³ Los obreros tenian el encargo de profundizar cada una de ellas hasta llegar al firme ó subsuelo, y se empezaron aquellas acequias alguna de las cuales llegó á tener quince

81 Llabrés es fa ressò de la teoria tradicional sobre l'abandonament de Pollentia i el trasllat dels seus habitants a Pollença arrel d'un atac vàndal el 421 dC, que apareix, ja a finals del segle XVI, a BINIMELIS, J.: *Nueva historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes*, I, Palma, 1927, p. 179-180. A banda de Llabrés, tengué fortuna en bona part dels historiadors entre el segle XVI i principis del XX, com, per exemple, ALEMANY, J. A.: *Historia general del Reino de Mallorca y de sus islas adyacentes*, Palma, 1723, p. 435; BARBERI, J.: *Vida de la Venerable Madre Sor Clara Andreu, natural de Palma capital del Reino de Mallorca, religiosa gerónima en el monasterio de San Bartolomé de la villa de Inca, con un apéndice histórico de dicha villa*, Mallorca, 1807, p. 5; o VENTAYOL SUAÚ, P.: *Historia de la Muy Noble...*, p. 32-33. Una visió més crítica, tot i que sense especificar el seu punt de vista sobre el trasllat poblacional, l'ofereix ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia de Pollensa*, I, Palma, 1897-1898, p. 13-14.

82 Nord-est.

83 De nord-oest a sud-est.

palmas de profundidad. Mas los angulos del camino no correspondían á paredes interiores y los cinco operarios hallaron algunos angulos de muro, alguna pared transversal, un pozo de 5 por 6 [palmas] de ancho, otro, un asiento sin respaldo de jardín; otro una [tatxat: acequia] canalon para la conduccion de aguas; y otro una gran variedad de estucos de color vario, rojo, siena, azul claro con lineas blancas, etc. [tatxat] lo que era indicio de estar cerca de casa principal.

Siguieron con regularidad abriendose las zanjás hasta que avisados por los operarios nos trasladamos al centro de operaciones y vimos que el mas afortunado habia sido el de la zanja 4ª, quien al llegar casi al extremo de la finca habia encontrado un mosaico y luego cuatro bases de grandes columnas. Se paralizaron las otras acequias y concentramos allí á los operarios. Se engrandó el cercado, se encontraron diversos objetos y monedas y entre una hoja ^{[?]}^ de yedra de oro, que luego apuntaremos para que serviría. Había allí dos piezas rectangulares una de 7 metros y 1/2 por 5 de ancho con su soberbio mosaico, mutilado por el uso y por 2 hoyos allí abiertos en antiguos tiempos al plantar un almendral. El piso estaba á un metro escaso de la rasante actual. En la parte exterior de las paredes muchas gotas unidas del plomo fundido de las cañerías de plomo ^en^ que [tatxat] vertían los tejados y en la misma [?] una porción de clavos de hierro, remachados á los 4 ó 5 centímetros que indicaban el grueso de las puerta[s] y que se cayeron al consumirlas el fuego del incendio devastador.

En uno de los lados, desmontado hallose una gruesa

Se ha removido un millar de metros de tierra.

Mientras se sacaba la tierra aparecían muchos pedazos y restos ornamentados de un cielo raso romano, labrado con cal. Unos fragmentos [sic.] con baquetones semiesfericos que subian hasta el techo los angulos estaban suavizados con ligera curva y en su fondo se veian vaciados en la misma cal [tatxat: vides] ^uvas^ y hojas [moradas?] Como de vides silvestres.

Tambien aparecieron fragmentos de muro pintado con diversos colores.

Limpiabase, aquel local, empezando por la parte O.⁸⁴ en donde empezamos á ver la orla del gran mosaico. No parecia muy arcaica. Luego el centro en donde al lado de una faja destruida por el fuego, habia una cabeza de Mercurio con gorro frigio compuesto con multitud de pieza [sic.] menudas como la cabeza de alfiler. Lastima que este rota por el lado del carrillo derecho. Despues se procedió á destaparlo todo para poderlo fotografiar. El fotógrafo Bestart [sic.] de Pollensa acudió, llamado, y sacó las 2 fotografías que se acompañan.⁸⁵ Se puso una valla de madera y para evitar profanaciones del vecindario de Alcudia; un operario lo vigilo durante seis noches [tatxat: en] que estuvo descubierto.

Se ampliaron las excavaciones por S y E⁸⁶ y no tardaron en aparecer nuevas sorpresas. En el angulo S.⁸⁷ del antedicho salon seguia un pasillo con mosaico mas moderno: ^geometrico^ blanco y negro. En la habitacion de mediodia fueron apareciendo tres enormes bases de columnas de granito del pais (miden [...]) lo que denotaba el impluvium y en el extremo S. del mismo adosado á la pared una cabeza y cuello de caballo de bronce de bronce. Indudablemente aquella cabella [sic.] [tatxat: habia] procedia del lado opuesto de la habitacion y no paró hasta encontrar la pared opuesta frontera.

⁸⁴ Nord-oest.

⁸⁵ Són les publicades a ARRIBAS PALAU, A.; TARRADELL MATEU, M.; WOODS, D. E.: *Pollentia: I...*

⁸⁶ Sud-oest i sud-est.

⁸⁷ Sud-oest.

Tres de los pies que sostenian el caballo mutilados y rotos salieron al otro lado de la estancia. La emocion sentida por la direccion cuando aparecian las clines del caballo enterrado no son para dementar; con ellas de darian por satisfechos Ayudante y Director.

Los pies y la cabeza de bronce ^y la hoja de hiedra^ encontrados despertaron en nosotros ^la^ idea de que se trataba de una figura ecuestre con corona de vencedor es decir, de oro. La ojuela encontrada era buena prueba de ello. ¿Y el ginete? ¿Habia sido destruido por los vandalos ó en tiempos mas modernos.

Observando el mosaico puede repararse que en los lados E y O⁸⁸ del mismo, vense dos roturas producidas seguramente al abrirse alli dos hoyos. Y claro está que que los trabajadores que los hicieron pudieron dar con la cabeza y cuerpo del caballero y caballo y llevarlo á los plateros de Palma para fundirlo. Por más que la idea de la devastacion por las vandalos nos parece mas creible, y nos lo indica la hoja suelta de oro que se encontró.

De O á E y de N á S habia un cruce de pare[d] el fondo N. del [sic.] la pieza del mosaico que se se quedo sin explorar (Noviembre del 1923) tanto por lo avanzado de la estacion como por estar agotandose los fondos de las excavaciones. Solo quedó descubierto un lado del impluvium el otro aún está enterrado.

Lo avanzado de la estacion, nos privó de acabar las exploraciones y aún nos quedamos sin poder averiguar la dirección de las calles la comprobación de los muros (historia de Binimelis la supone amurallada) ni nada sabe del emplazamiento del foro, ni del templo pagano, y si solo el teatro y el deposito de aguas que surtia la ciudad desde Ternellas es lo único que se tiene averiguado.

Bibliografia: Reynés

Furió

Hübner

P. Fita

Bover⁸⁹

88 Sud-est i nord-oest.

89 La bibliografia referida és: REINÉS Y FERRER, J.: *Destrucción de Pollentia. Antigua capital de Mallorca, y sitio que tuvo durante la dominación romana. Por Juan Reinés y Ferrer, profesor de medicina y cirugía*, Palma, 1863; FURIÓ, A.: *Carta histórico-crítica sobre el lugar donde estuvo situada la antigua Pollentia en la época que los romanos dominaron la isla de Mallorca*, Palma, 1838; HÜBNER, E.: "Monumentos epigráficos de las islas Baleares", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 13/5, 1888, p. 465-477; HÜBNER, E.: "Monumentos epigráficos de las islas Baleares", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 3, 1889-1890, p. 41-45; FITA COLOMER, F.: "La cristiandad baleárica hasta fines del siglo VI. Apuntes históricos", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 64, 1914, p. 542-551. Pel que fa a la cita de Bover, potser es refereix a BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.: *Disertación histórica sobre el lugar donde estuvo situado el pueblo latino de Cunium en la época que los romanos dominaron la isla de Mallorca*, Palma, 1839, en què defensa que el jaciment d'Alcúdia és *Cunium* i no *Pollentia*; o bé a BOVER DE ROSSELLÓ, J. M.; MORAGUES, M.: *Historia General del Reino de Mallorca, escrita por los cronistas D. Juan Dameto, D. Vicente Mut y D. Gerónimo Alemany*, I-III, Palma, 1840-1841.

Fig. 1. La casa de Gabriel Llabrés al Mal Pas. Fotografia de COMPANY MATAS, A. *et alii*: "Mal Pas...", p. 90.

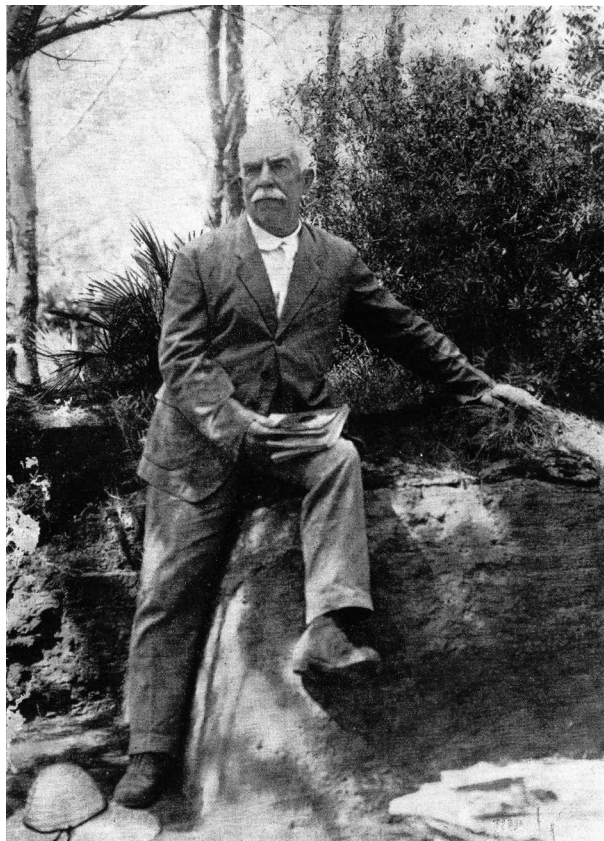

Fig. 2. Imatge de Gabriel Llabrés capturada al Mal Pas el 25 d'octubre de 1924. Fotografia de MASCARÓ PASARIUS, J. (ed.): *Corpus de toponimia de Mallorca. Relación alfabética de los topónimos registrados en el Mapa General de Mallorca*, V, Palma, 1963-1967, p. 2233 (original de la col·lecció de Joan Llabrés Bernal).

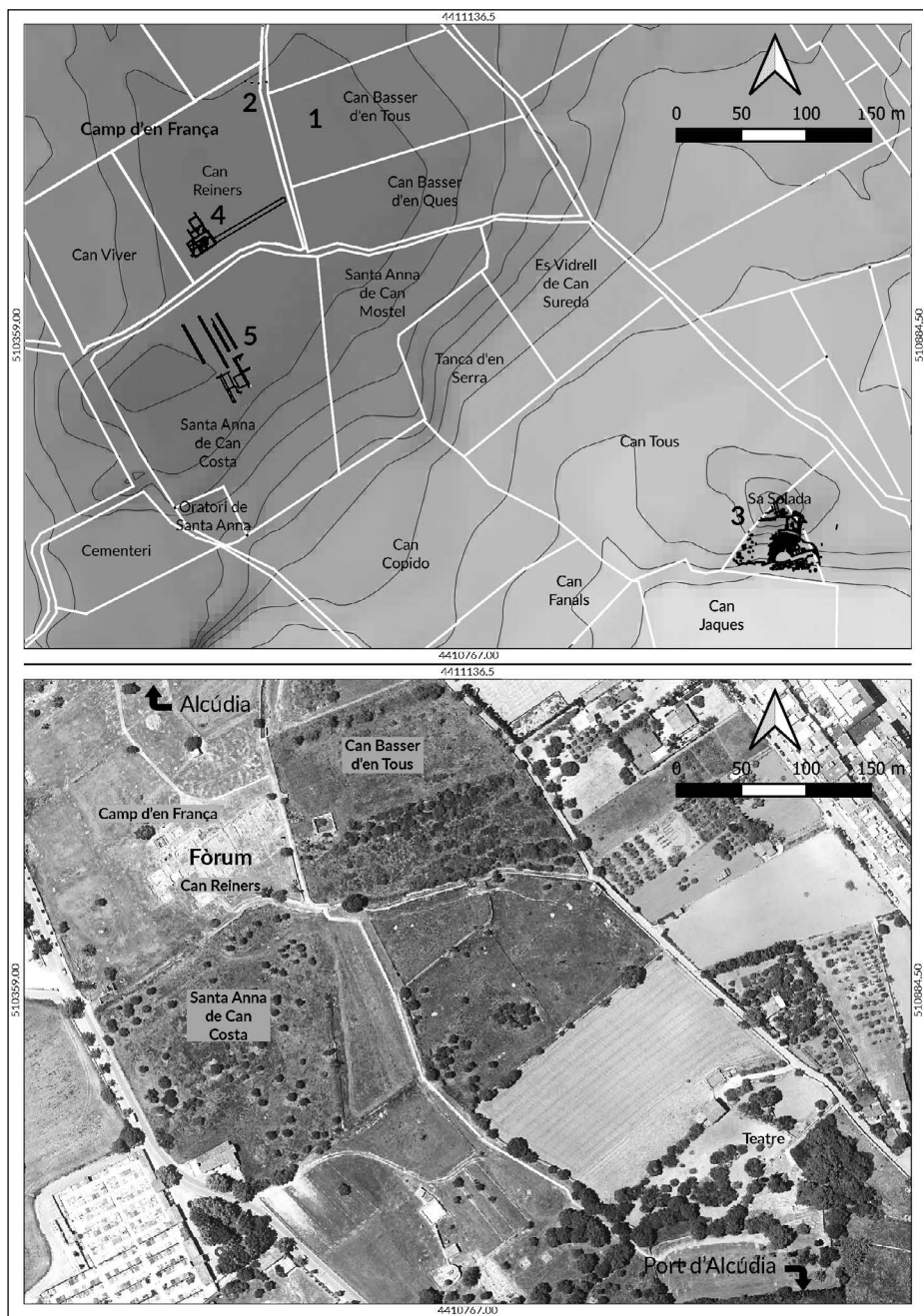

Fig. 3. Plànol general de la campanya d'excavacions de 1923. Font: elaboració pròpia.

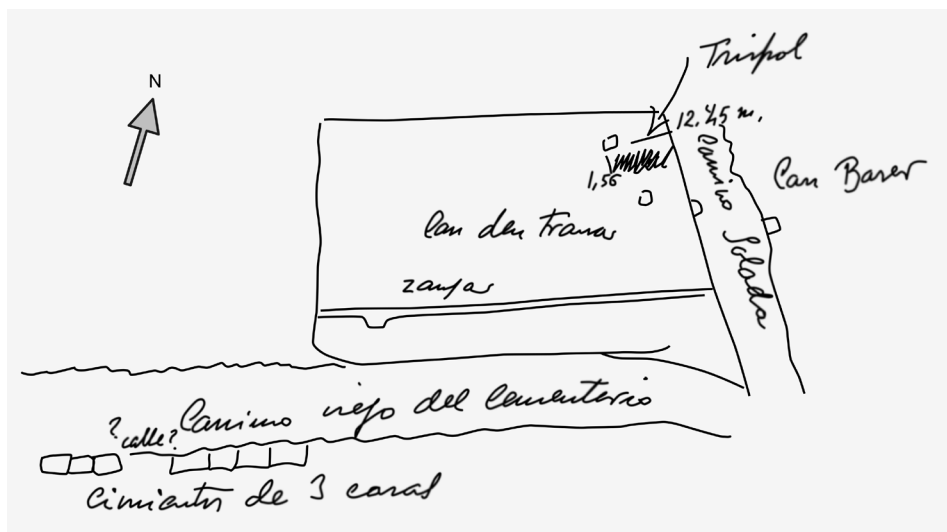

Fig. 4. Còpia del croquis de Gabriel Llabrés dels treballs dels dies 4 a 11 de setembre de 1923. Font: AMP, Fons Llabrés, 1058.

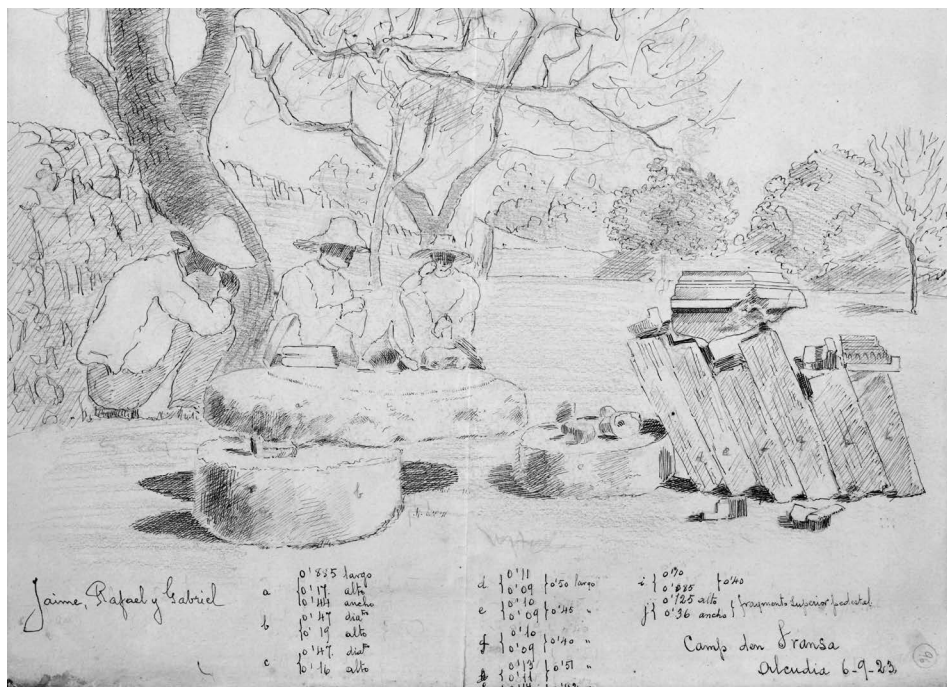

Fig. 5. Dibuix de Rafael Isasi del 6 de setembre de 1923, a l'angle nord-est del camp d'en França. Font: ISASI RANSO-ME, R.: *Mallorca romana...*, p. 96 (Museu de Mallorca, 27629).

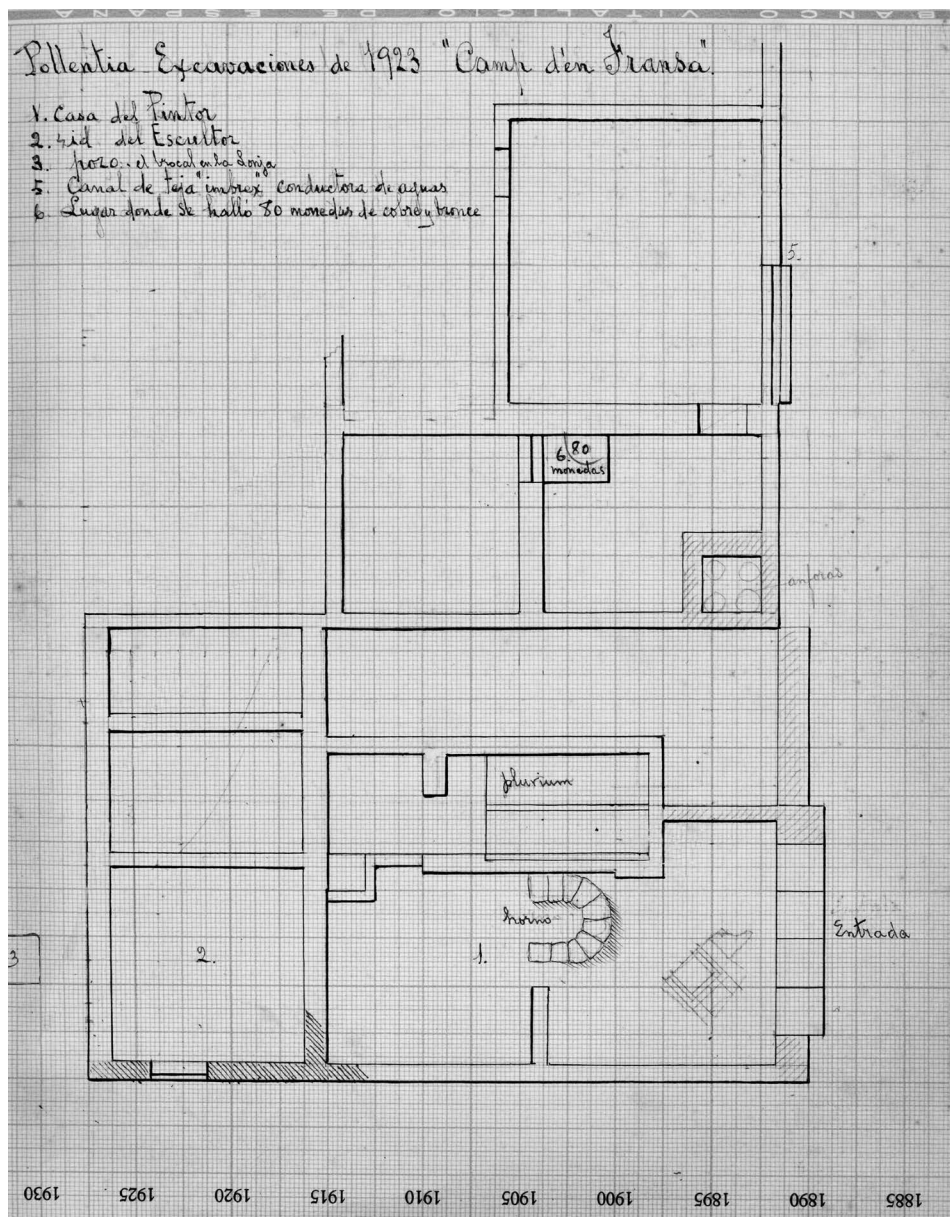

Fig. 6. Croquis de Rafael Isasi de les restes descobertes entre els dies 12 i 14 de setembre de 1923, corresponents a les habitacions A-O de la Insula 1 Font: ISASI RANSOME, R.: *Mallorca romana...*, p. 130 (Museu de Mallorca, 27629).

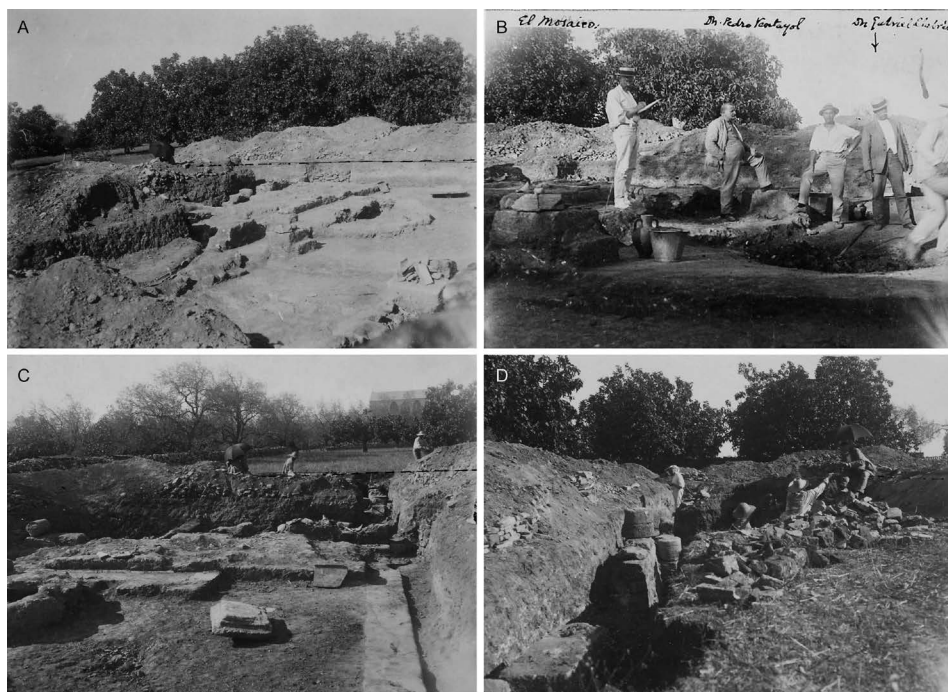

Fig. 7. Fotos de l'excavació de les anomenades *casas de l'Escultor i del Pintor* (habitacions C, D i A), probablement el dia 14 de setembre de 1923. A: la casa de l'Escultor (habitacions D i C) des de l'oest. B: la casa de l'Escultor (habitació C) des de l'oest. D'esquerra a dreta, veiem Isasi, Ventayol, un personatge desconegut i Llabrés. C: la casa de l'Escultor (habitació C) des del sud. D: la façana de les cases de l'Escultor i del Pintor (Insula 1) amb l'habitació A des del nord. Font: ISASI RANSOME, R.: *Mallorca romana...*, p. 135 (Museu de Mallorca, 27629); i ISASI RANSOME, R.: *Pollentia*, p. 91 (Museu de Mallorca, 27034).

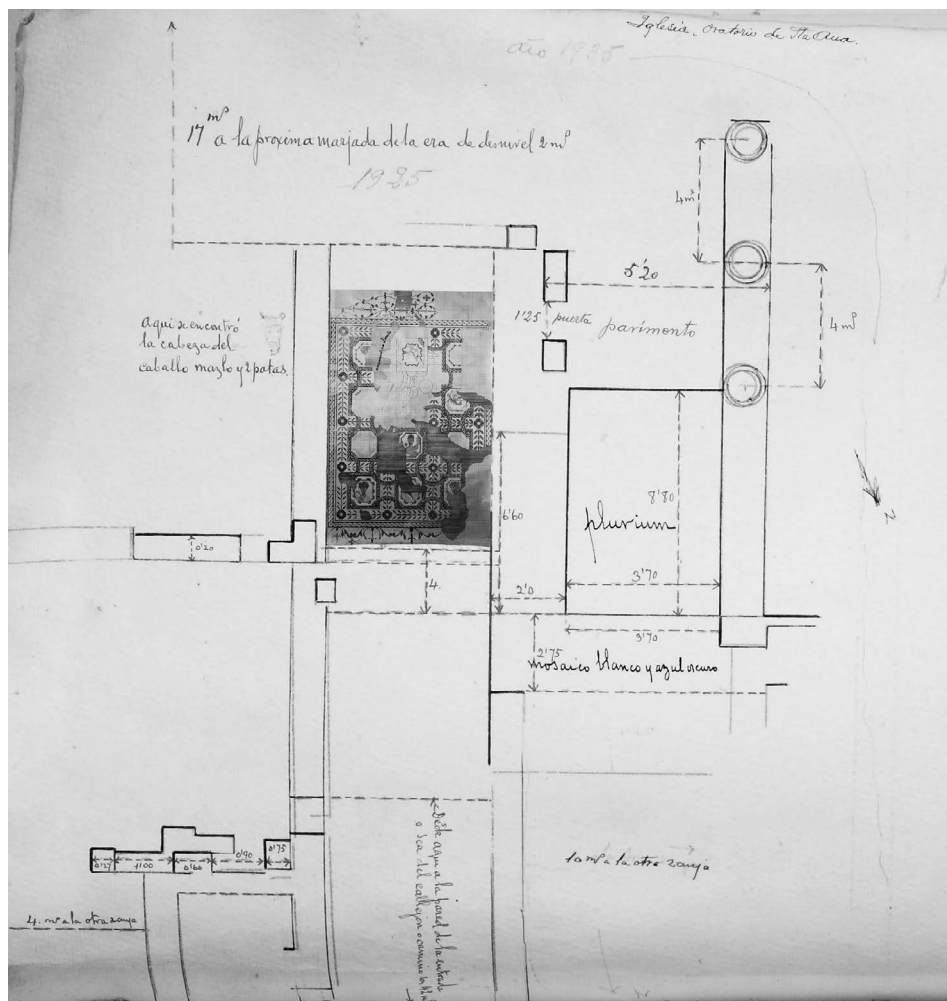

Fig. 8. Croquis de les restes identificades com a casa del Pretori o del Governador, amb addició del dibuix del mosaic. Font: elaboració pròpia a partir d'ISASI RANSOME, R.: *Mallorca romana...*, p. 103v i 112r (Museu de Mallorca, 27629 i 27629).

MARTÍ POU I ROSSELLÓ (1906-1973). L'OBSCURA HISTÒRIA D'UN FALANGISTA MALLORQUÍ

Jeroni Miquel Mas Rigo

Secretari general jubilat del Consell Insular de Mallorca

Resum: El falangista mallorquí Martí Pou i Rosselló va tenir, al principi de la Guerra Civil, una actuació destacada en l'obtenció de material bèl·lic italià, que va ser decisiu per obligar a reembarcar les tropes del capità Bayo. Posteriorment, com a cap de la Falange a les Filipines, va protagonitzar un greu enfrontament amb els cacics de la colònia espanyola a Manila, que provocà que Franco el destituís. Poc després, a causa de les seves denúncies de complots imaginaris i al seu comportament inestable, fou condemnat a la marginació i va morir, morfinòman i oblidat de tothom, a l'Hospital Psiquiàtric de Palma.

Paraules clau: Mallorca, Segona República, Guerra Civil, Falange, Filipines, Vicente de Cadenas, Javier Sans.

Abstract: At the beginning of the Spanish Civil War, the Majorcan falangist Martí Pou Rosselló played an outstanding performance by obtaining military resources from Italy that were decisive in forcing Captain Bayo's troops to re-embark. Afterwards, as the Head of Falange party in the Philippines, he was involved in a grave confrontation with the caciques of the Spanish colony in Manila, which caused him to be dismissed by Franco. Later, due to his reports of imaginary complots and his unstable behaviour he was condemned to marginalization, and he passed away, morphine-addict and forgotten by all in the psychiatric hospital in Palma.

Keywords: Majorca, Spanish Republic, Spanish Civil War, Falange, Philippines, Vicente de Cadenas, Javier Sans.

Rebut el 2 de maig. Acceptat el 8 d'agost de 2023.

Abreviatures: FEA = Falange Española Auténtica, FET = Falange Española Tradicionalista, JONS = Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista. Aquest treball està dedicat a la memòria de Josep Massot i Muntaner (1942-2022), que m'havia demanat que escrivís un article sobre Martí Pou.

Algunes (poques) dades biogràfiques

Martí Pou Rosselló va néixer a Palma el 9 de juliol de 1906 i va morir a la mateixa ciutat el 16 de desembre de 1973. El seu pare, Antoni Pou Reus (1881-1934), advocat i polític liberal, fou batlle de Palma (1912-1913) i senador, així com president del *Círculo Mallorquín* (1927-1933). El 14 d'abril de 1931 fou nomenat governador civil de Balears. La seva mare, Margalida Rosselló Aleñar, era filla del notari i polític liberal Alexandre Rosselló Pastor (1853-1923), que, després de ser president de la Diputació Provincial, fou nomenat ministre de Gràcia i Justícia (1918-1919) i declarat fill il·lustre de Palma (1919). Margalida era cosina d'Alexandre Jaume Rosselló, diputat socialista a les Corts Constituents de 1931, que fou afusellat a Palma el 24 de febrer de 1937, després d'una farsa de judici. Els seus germans foren Lluïsa, Margalida, Pilar, Antoni i Alexandre. Es casà, a Palma, amb Luisa Valdés Tuazón (1906-?), filipina de bona casa —cosina del general Basilio Valdés, principal assessor militar del president Quezón—, tot i que, passats uns anys, se separaren.¹ Tingueren dos fills: Antoni (1934) i Joan Josep (1936). Segons informacions dels seus familiars, la descendència de Pou resideix, en l'actualitat, a Miami (Florida).

Martí Pou estudià el batxillerat a l'Institut Balear i cursà la carrera de dret a la Universitat Central de Madrid; encara que el títol de llicenciat li fou lliurat, l'any 1930, per la Universitat de Saragossa. A principis de l'any següent, s'incorporà al Col·legi d'Advocats de Balears; a partir de l'any 1939 deixà de figurar com a col·legiat.

Ignor quan es feu addicte a la morfina, però les fonts consultades coincideixen a assegurar que ja ho era abans de la Guerra Civil, i ja mai no deixaria de ser-ho. La toxicomania, segons informació d'un familiar, hauria tingut el seu origen en el tractament d'una malaltia de l'estómac. Es diu que era amic de Joan Sastre, un falangista conegut com en Joan "Puça", el qual sembla que també era morfinòman i que, en el mes de març de 1938, seria afusellat per haver intentat assassinar el cap de la Falange balear, Alfons de Zayas, i el governador civil, Miquel Fons.²

Dictadura de Primo de Rivera

Segons Bartomeu Mestre,³ que fou el seu psiquiatre durant molts d'anys, Pou va formar part de la Federació Universitària Escolar —creada a l'inici del curs 1926-1927 i presidida pel mallorquí Antoni Maria Sbert— i es relacionà amb el seu secretari general, Emilio González López, però aquest, que era professor ajudant de classes pràctiques de dret penal, no l'esmenta a les seves *Memorias*,⁴ i això crida l'atenció, perquè Pou asseverava que ell també havia estat professor ajudant de classes pràctiques de dret penal.

Pou també contà a Mestre que havia estat detingut per redactar un document de protesta contra el dictador Primo de Rivera. Entre els signants del document hi havia il·lustres catedràtics, com Sánchez Román, Posada, Besteiro, Marañón, Tapia, Cardenal, Ortega y Gasset, i

¹ Luisa Valdés morí molt jove, i Martí rebé la llegítima que li corresponia, juntament amb una fotografia d'ella. Només acceptà el retrat i renuncià a l'herència, ja que considerava que no se la mereixia. Hem de dir que Luisa era molt rica (de la Banca Isabel). Dec aquesta informació a Alicia Garcías Planas.

² CAPELLÀ FORNÉS, L.: *Diccionari vermell*, Palma, 1989, p. 161. Segons aquest autor, el nom d'en Puça era pronunciat amb autèntica por per totes les persones que patien persecució.

³ MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra? Mallorca 1936-1939*, Palma, 1976, p. 320.

⁴ GONZÁLEZ LÓPEZ, E.: *Memorias de un estudiante liberal (1903-1931)*, la Corunya, 1987.

novel·listes, com Valle-Inclán, Baroja, Pérez de Ayala, etc. Això em sembla una falla de Pou.⁵ És possible que es refereixi a la reunió en què es creà, el juny de 1928, la *Liga de Educación Social*, integrada per professors i escriptors (Sánchez Román, Azaña, Jiménez de Asúa, Marañón, Valle-Inclán, Pérez de Ayala, etc.), i també per estudiants (María Zambrano, Antonio Riaño, López Rey, etc.).⁶ Tanmateix, i atès que no acabà la carrera fins als vint-i-quatre anys i que el títol de llicenciat fou expedit per la Universitat de Saragossa, no podem descartar que hagués sofert algun tipus de represàlia per part de la Dictadura. També en aquesta època rebutjà la invitació que li hauria fet el maçó Diógenes —es tracta del nom simbòlic de Josep Riera Coll, que pertanyia a la lògia Renovación de Palma—,⁷ d'ingressar a l'orde.⁸

Durant els seus estudis a Madrid, a la Residencia de Estudiantes, va fer amistat amb Federico García Lorca i Salvador Dalí. A la fundació del poeta es conserva una carta del mallorquí, datada l'octubre de 1928 a Son Galceran (Valldemossa).⁹

Segona República

A l'adveniment de la República, Martí Pou s'adherí a l'Agrupació al Servei de la República,¹⁰ que havien creat, el mes de febrer de 1931, José Ortega y Gasset, Gregorio Marañón i Ramón Pérez de Ayala, com una unió d'intel·lectuals i professionals més que com un partit polític. A conseqüència del canvi de règim, el pare de Martí Pou fou nomenat governador civil de Balears, i aquest trià el seu fill com a secretari particular.

En el mes de juliol de 1931, participà, en representació de Concentració Republicana —un partit creat el 20 de maig, com a escissió del Partit Republicà Federal de Mallorca, i que era liderat per son pare—, en l'assemblea d'ajuntaments, entitats i corporacions que tingué lloc en el Teatre Principal de Palma entre els dies 20 i 23 de juliol per discutir l'avantprojecte d'Estatut d'Autonomia. Fou un dels representants que més intervingué en els debats. Defensà la conveniència d'estudiar l'articulat abans d'aprovar la totalitat de l'avantprojecte, i no a l'inrevés, com pretenia el socialista Andreu Crespí. Davant l'actitud dels ajuntaments de Menorca de refusar la participació en el debat de l'Estatut mentre no s'hagués aprovat la Constitució, es posicionà a favor de continuar l'assemblea, i afegí que no havia de ser un obstacle l'abstenció de Menorca. S'oposà, sense èxit, que una part dels membres de les diputacions insulars fos elegida pels ajuntaments, ja que era partidari que tots els diputats insulars fossin elegits directament pels ciutadans. També s'oposà, en aquest cas amb el suport d'Andreu Crespí, a concedir a les dones el dret de sufragi. Li fou acceptada una esmena perquè els illencs fessin el servei militar a les Balears. En canvi, li refusaren que el servei penitenciari fos

⁵ Val a dir que Josep Massot i Muntaner el considerava, amb raó, un mitòman. Així i tot, en un correu electrònic, em digué que: *Amb Pou es pot escriure una novel·la històrica molt millor que La última palabra de Mestre*. També Javier Sagrera Azpillaga, casat amb una neboda de Pou, considera que el seu parent polític "inventava" molt.

⁶ LÓPEZ REY, J.: *Los estudiantes frente a la Dictadura*, Madrid, 1930, esmenta, entre els assistents, Emilio González López; però aquest no hi va assistir, ja que era a Alemanya, segons informa GONZÁLEZ LÓPEZ, E.: *Memorias...*, p. 208. Potser López Rey el confon amb Pou.

⁷ SANLLORENTE BARRAGÁN, F.: *La masonería en las Islas Baleares, 1800-1940*, Palma, 1999, p. 220, n. 7.

⁸ *El orgullo de Pou no resistía la humillación de solicitar un modesto grado de aprendiz*. MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra?...*, p. 330.

⁹ Agraesc a l'amic Antoni Nadal que em lliuràs una fotocòpia de la carta de Pou a García Lorca. A la missiva, entre altres coses, li demana notícies de Dalí, *uno de los recuerdos de sinceridad, nobleza y amistad más gratos de mi vida*.

¹⁰ *La Última Hora* (14 d'abril de 1931).

atribuït a la regió. Es manifestà a favor que els funcionaris sanitaris depenguessin de l'Estat. També li acceptaren una esmena en què demanava que fos requisit per als representants oficials ser naturals de les illes. Una vegada acabada l'assemblea, oferí la cooperació de Concentració Republicana per a la consecució de l'autonomia.¹¹

Durant el període republicà s'enemistà amb el seu condeixeble Joan March Servera. El motiu, sempre segons Pou —en versió de Mestre—, seria haver ajudat Indalecio Prieto, ministre socialista d'Hisenda, en la seva lluita contra el financer mallorquí Joan March Ordinas, “en Verga”.¹²

Gràcies a un informe del Servei d'Informació i Investigació de la FET i de les JONS, de 12 de desembre de 1941, he pogut saber que ingressà a Falange Espanyola el 2 de maig de 1936. Han estat objecte d'especulacions els motius pels quals Pou, persona d'origens liberals, decidí entrar en el partit de José Antonio Primo de Rivera. Si he de fer cas a l'esmentat informe,¹³ es va afiliar a la Falange després de coquetejar amb tots els partits del Front Popular; fins i tot hauria intentat ingressar al Partit Socialista i a Esquerra Republicana, però no hi fou admès. Un cop ingressat a la Falange, donà suport de forma decidida als seus camarades encausats pel govern del Front Popular i els defensà en els tribunals d'urgència. En un discurs que pronuncià l'any 1938 a Iloilo (illa de Panay, Filipines), explicà els motius pels quals es feu falangista: l'odi al Front Popular i l'admiració per José Antonio Primo de Rivera. Així digué:

*La República fue una falsa tabla de salvación a la que de buena fe quisieron asirse la mayoría de los españoles, creyendo ver el final de los males de la Patria en un cambio de régimen. Nunca como entonces fueron defraudados en sus ansias. Los hombres de la República tenían que someter a España al mayor inri en su calvario de extranjerismos. Inri que culminó en la formación del Frente Popular; coalición dirigida por Rusia en su norma de destrozar y acabar con cuanto digno, noble y humano quedaba en España. [...] José Antonio. Palabra de fuego que quema el corazón, valor sereno y gallardo, austeridad, apostolado de amor, de unidad, de justicia social, de equidad, de lealtad, de sacrificio y, ante todo, primer maestro del sublime arte de amar a España.*¹⁴

Durant els cinc mesos de govern del Front Popular es produí un fort increment de la militància falangista a tot Espanya, que fins aleshores havia estat molt minsa. En general, aquests nous militants eren d'ideologia i tarannà més extremistes, ja que la seva afiliació no era deguda tant a la seva adhesió al nacionalsindicalisme com al rebuig que provocà la política del Front Popular, que molts d'espanyols reputaven de sectària. Val a dir que, en aquells moments, militar a la Falange era perillós, car els falangistes eren objecte de persecució per part del Govern —que, en seu parlamentària, es declarà bel·ligerant contra el feixisme— i de les organitzacions revolucionàries. Durant el període del Front Popular, els falangistes hagueren de lamentar 64 baixes mortals i més de 2.000 detinguts governatius.¹⁵

¹¹ Les referències al debat estatutari estan tretes de la tesi doctoral de COMPANY I MATAS, A.: *La Segunda República a Mallorca. Elecciones, partidos políticos, medios de comunicación i gestión pública*, III, Palma, 2015, p. 419 i següents.

¹² No sé què hi ha de cert i què hi ha d'invenció. Cal tenir present que el pare de Martí havia estat un fervent verguista.

¹³ Agraesc al catedràtic Joan Maria Thomàs que m'hagi facilitat una fotocòpia de l'informe.

¹⁴ *Yugo*, 4 (25 de febrer de 1938).

¹⁵ Els falangistes tampoc no eren mansos, ja que també foren culpables de 64 morts. En total, durant els cinc mesos anteriors al cop d'estat hi hagué a Espanya 384 víctimes mortals per motius polítics; GONZÁLEZ CALLEJA, E.: *Cifras cruentas. Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931-1936)*, Granada, 2015. El problema no era la manca d'autoritat (durant el govern del Front Popular estigué en vigor l'estat

És probable que Pou, amb motiu de la seva incorporació al partit falangista, s'entrevistàs amb José Antonio, que estava detingut a la presó Modelo de Madrid. Aquest pogué lliurar-li l'article "Prieto se acerca a la Falange" i el manifest "A los militares españoles", que foren publicats en el primer número del periòdic clandestí de la Falange balear *Aquí estamos*, de 23 de maig de 1936.¹⁶ El fet que el marquès de Zayas, quan parla del periòdic en la seva *Historia de la Vieja Guardia de Baleares* (Madrid, 1955), no esmenti aquests dos escrits de Primo de Rivera seria un argument a favor de la meua hipòtesi, ja que, com veurem més endavant, acabaria enemistant-se amb Pou i era complicat mencionar els articles i no contar com havien arribat als redactors de la publicació.¹⁷

Guerra Civil

S'ha dit que Pou va intervenir en la preparació del cop d'estat del 18 de juliol —a Mallorca, com és sabut, va ser el dia 19— de 1936, amagant bombes i armes a casa seva. Ell, en el primer número de la revista filipina *Yugo* (gener de 1938), es va referir a la seva actuació en els primers dies del Moviment: *Un grupo de tiradores fuimos apostados a la salida de la ciudad en un punto elevado de la carretera. Toques de alarma. La ametralladora lista y los fusiles prontos. En lontananza, sobre la tierra lejana, el avión rojo avanza bajo un cielo azul, con la tranquilidad de saber que no hay medios para combatirlo.*

Les gestions fetes a Itàlia per adquirir avions i material bèl·lic

A finals del mes de juliol de 1936, en una reunió en la qual eren majoria els aristòcrates illencs (marquès de Zayas, comte d'Espanya, marquès de la Torre, marquès de Casa Torrandell, marquès d'Ariany, marquès de la Sènia), Martí Pou fou designat per gestionar, a la Itàlia feixista, la compra d'avions de guerra i altre material bèl·lic per a la defensa de Mallorca. Pou trià un assessor tècnic, el capità d'artilleria Miquel Thomàs Riutort, perquè l'acompanyàs en les gestions.¹⁸

El 2 d'agost —el dia anterior les tropes del capità Bayo havien ocupat l'illa de Cabrera—, Pou i Thomàs, en un vaixell alemany, emprengueren el rumb cap a Gènova, i després anaren a Roma. Els emissaris mallorquins varen tenir poc èxit en les seves primeres temptatives de comprar material bèl·lic, i la policia italiana va detenir Thomàs quan intentava comprar armes

d'alarma, l'equivalent a l'actual estat d'excepció), ni que l'actuació de les forces d'ordre públic no fos contundent (ja que foren responsables del 30% dels morts), sinó que només es detenia els agressors quan aquests eren falangistes o anarquistes. Segons el testimoni de Tagüeña, dirigent de les Joventuts Socialistes Unificades, les milícies socialistes, tres-cents homes armats, podien actuar amb absoluta impunitat. TAGÜEÑA LACORTE, M.: *Testimonio de dos guerras*, Barcelona, 2005, p. 94.

16 ARRIBA ESPAÑA, "Militares españoles", *Aquí estamos*, 1936, p. 3-4.

17 Volem destacar: 1) que ni el manifest ni l'article de Primo de Rivera no foren publicats en el butlletí *No importa*, que era l'òrgan nacional clandestí del partit; 2) que els dirigents de la Falange mallorquina estaven presos des del 17 d'abril de 1936; i 3) que, entre els papers que José Antonio va deixar a la presó d'Alacant (quan fou afusellat) i que va recollir Prieto, hi figurava una còpia de l'esmentat article.

18 Manuscrit de Martí Pou recollit a: MASCARÓ PASARIUS, J.: "El Movimiento Nacional en Mallorca", a: MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, V, Palma, 1978, p. 74. L'original d'aquest manuscrit, que estava en possessió de Bartomeu Mestre, sembla que ha desaparegut. Aquest l'utilitzà en les seves memòries novel·lades MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra?*... Josep Massot em digué que, aprofitant que el seu pare, també metge, havia estat amic de Mestre, li demanà una còpia de les memòries de Pou, enregistrades en unes cintes magnetofòniques, i que el psiquiatre li va prometre que les hi enviaria, però que no ho va fer mai. Vaig parlar amb l'escriptora Carme Mestre, filla del psiquiatre, i em va dir que no sabia res del manuscrit ni dels enregistraments. En el nostre relat, prescindim, per manca d'espai, dels aspectes que ens semblen inversemblants.

directament als fabricants. Però Pou entrà en contacte amb el monàrquic Pedro Sainz Rodríguez i el capità Manuel Villegas Gardoqui, agregat militar. Sainz era el representant secret de Mola davant el govern de Mussolini. La seva missió era fer complir l'acord que havien signat, poc abans del 18 de juliol, els partits monàrquics i les autoritats italianes sobre l'ajuda que aquestes donarien en el supòsit d'un aixecament militar.

Els enviats mallorquins, gràcies a la col·laboració de Sainz i Villegas, aconseguiren l'ofertament per part dels italians d'avions i altre material de guerra, sempre que, prèviament i al comptat, es paguessin tres milions de lires (uns 4 milions d'euros actuals). Aquestes gestions varen tenir el suport de l'almirall Magaz, exambaixador de Primo de Rivera davant el Vaticà —que actuava com a representant oficiós dels rebels a Roma—, i del capità de navili Rafael Estada, agregat naval de l'ambaixada espanyola.¹⁹ Els mallorquins trameteren aquest telegrama al marquès de Zayas, cap de la Falange balear:

Encauzadas gestiones impresiones excelentes. Habla Tonet²⁰ también telegrafiado. Imprescindible sin contemplaciones depositar alrededor de tres millones de liras consulado italiano. Construid urgentemente hangares disimulados o subterráneos treinta metros luz para cuatro aparatos. Preparada campo San Juan y otros interior condiciones inmejorables. Imprescindible máxima reserva para evitar complicación internacional impediría asunto. Energía inexorable triunfo seguro. Pou y Tomás.²¹

Aquest missatge fou contestat per dos telegrames del marquès de Zayas dirigits a Pedro Sainz Rodríguez. El primer, que porta data de 13 d'agost de 1936, diu així: *Suspendido buen servicio Sphir (F) Aer France. Venid con aparatos antes que estén preparados refugios subterráneos (stop). Los refugios ocultos están preparados para 4 aparatos (stop). Depositada Consulado de Italia suma convenida (stop). Estoy dispuesto dar batalla definitiva comunismo (stop). Viva Italia —Viva Duce—.*

El segon telegrama, de data 18 d'agost —el desembarcament de Bayo a Porto Cristo s'havia produït dos dies abans—, té aquest contingut: *Resistimos bien (stop). Extrema urgencia envío aparatos aviación (stop). Ocasión excepcional triunfo completo llegando aparatos aviación (stop). Hacer todo lo posible para que lleguen hoy (stop).*²²

En resposta a aquesta petició urgent, i en espera d'enviar el gruix de la compra amb vaixell, l'endemà arribaren a la badia de Pollença tres hidroavions vells (*Savoia S-55*), que bombardejaren les posicions republicanes i en desanimaren els defensors, que fins aleshores havien tingut el domini de l'aire.²³ L'aviació de Bayo, el dia 21, aconseguí destruir un dels hidroavions. Mancats de bombes, els pilots italians tornaren al seu país.

¹⁹ COVERDALE, J. F.: *La intervención fascista en la Guerra Civil española*, Madrid, 1975, p. 130-131.

²⁰ Es tracta d'Antoni Zaforteza, militar i concunyat de Joan March Servera, amic de Martí Pou.

²¹ El telegrama, que no porta data, es troba reproduït a AGUILERA POVEDANO, M.: "Italia en la Guerra Civil Española: el capitán Villegas y el origen de la Aviación Legionaria de Baleares", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 41, 2019, p. 290. Aquest telegrama prova que Pou va intervenir en les gestions per a l'obtenció d'armament; cosa que, darrerament, no creia Massot, segons em digué. COVERDALE, J. F.: *La intervención...*, p. 130: *A partir del 11 de agosto, Thomas, que pertenecía a la Falange, pudo informar al marqués de Zayas, dirigente falangista mallorquín, de que las negociaciones para la compra de aeroplanos avanzaban rápidamente.*

²² Tots dos telegrames a SAINZ RODRÍGUEZ, P.: *Testimonio y recuerdos*, Barcelona, 1978, p. 385.

²³ MASSOT I MUNTANER, J.: *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-setembre de 1936*, Barcelona, 1987, p. 249. Pou s'atribueix aquest enviament: *Por fin logro tres hidros viejos "Santa María" ("Savoia "S-55") del viaje tan famoso*

Sembla que l'import final de la compra de material de guerra va ser de 3.600.000 lires d'or. Segons Pou, *Pido que me traduzcan las 3.600.000 liras oro, en kilos. Me complacen rápido. Son 246 kilos de oro de 18 kilates*.²⁴ Per poder fer front a la despesa, es feu una col·lecta entre la població i es va recaptar prop d'una tona d'or en joies. A més, les autoritats militars s'apoderaren de 604.000 pessetes existents a la sucursal del Banc d'Espanya.²⁵ L'or i les divises recollides foren transportades per l'auditor militar i falangista Lluís Ramallo Thomàs, el 16 d'agost —o el 17, segons Massot—,²⁶ en el vaixell italià *Maestràle* i foren dipositades en la sucursal del Banc d'Itàlia a la Spezia.

Un cop efectuat l'ingrés en el banc, i després d'unes gestions fetes a Roma per Joan March Ordinas, el material de guerra, juntament amb els emissaris mallorquins, fou transportat en el vaixell *Morandi*. La càrrega consistia en: *3 aparatos de caza CR 32 y 3 Machis 51, unos 300 bidones de gasolina, 12 ametralladoras Breda de 20 mm, 97.000 disparos de antiaérea, de los cuales 70.000 eran antitanques y un número de bombas de aviación que Thomas no puede precisar*.²⁷

El 22 d'agost, des del vaixell, fou escrita una carta a Pedro Sainz. La carta, que no porta signatura —encara que pens que fou escrita per Martí Pou—, diu així:

Querido amigo: El viaje estupendo. Aún no he llegado a tierra, pues estamos en el barco italiano. Para que se lo lleve el piloto, reiterole urgente necesidad de que Mallorca sea provista de un Jefe Militar competente que se haga cargo del mando, pues nos encontramos con la desorganización propia de la falta de unidad del mando.

Parece que los rojos desembarcados el lunes último están aún en Son Carrió donde se les tiene cercados, pero parece no se les ataca y entre tanto siguen desembarcando. A la primera columna que desembarcó en Porto Cristo se la aniquiló y tuvieron sobre 1.200 muertos.

No descuiden el envío de todo el material. Urge material y jefe.

*Un abrazo de su affmo.*²⁸

El *Morandi* arribà a Palma la nit del dia 27 d'agost. Val a dir que el vaixell, que navegava a sols quatre milles per hora —segons li digueren a Pou, era degut a la mala qualitat del carbó—, va tardar sis dies a fer la travessada. A l'horabaixa del 28 d'agost, els caces italians ja metrallaren les tropes de Bayo, que procedien majoritàriament de terres catalanes i que havien desembarcat a Porto Cristo i la punta de n'Amer. Com escriu Massot: *El resultat d'aquesta intervenció fou la gairebé completa desaparició dels antiquats avions republicans, que no podien competir amb els C.R.32*.²⁹ És a dir, l'actuació dels avions italians fou decisiva en el reembarcament de les tropes enviades pel Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya.

de Balbo hasta Chicago, desde Roma. Llegaron a Mallorca, hicieron un bombardeo —efecto moral—, sin repuesto ni de bombas, [no] pudieron hacer más.

24 246 quilos d'or, de 18 quirats, equival en l'actualitat a uns 10.893.000 euros. Segons Pou, els 246 quilos foren recollits quasi totalment entre els membres (uns 65) de la societat recreativa *Las Minas*.

25 Una part dels tres milions de lires demanats fou pagada pel financer Joan March. MASSOT I MUNTANER, J.: *Aspectes de la guerra civil a les illes Balears*, Barcelona, 2002, p. 140-141.

26 MASSOT I MUNTANER, J.: *Aspectes de la...*, p. 141.

27 ESTRADA, R.: "Actuación de la Embajada de España en Roma durante el primer mes de la revolución libertadora", a: NEGREIRA PARETS, J. J.: *Mallorca 1936. La sublevación militar y el desembarco republicano*, Palma, 2006, p. 244.

28 SAINZ RODRÍGUEZ, P.: *Testimonio...*, p. 385.

29 MASSOT I MUNTANER, J.: *Aspectes...*, p. 144.

La petició d'un cap militar, que també se sol·licitava de manera urgent, fou atesa per Franco: es va designar el comandant d'enginyers Carlos Marín de Bernardo Lasheras, que ja era a Palma quan arribà el *Morandi*. Marín seria nomenat cap de l'Estat Major de la Comandància. Segons Coverdale, el 23 d'agost, Zayas demanà a Sainz Rodríguez que sol·licitàs del govern d'Itàlia l'enviament d'un assessor militar per dirigir la defensa de Mallorca. L'endemà, el capità Carlo Margottini, comandant del creuer pesat italià *Fiume*, ancorat a la badia de Palma, telegrafia als seus superiors del Ministeri de la Marina: *Confirm la opinió que, si bé la situació pot enfonsar-se en qualsevol moment, encara pot ser dominada fàcilment amb una intervenció ràpida i enèrgica d'un assessor i de l'aviació. El principal problema és la falta de valor dels dirigents*.³⁰

En resposta a la petició de Zayas, Mussolini envià un cònsol de la milícia feixista, Arconovaldo Bonaccorsi, que adoptà el nom de *Conde Rossi*. Aquest arribà a Palma el dia 26 d'agost i fou rebut pels falangistes Joan Crespi i Martí Pou.³¹ Uns dies després, Pou hauria participat en la recuperació de Son Corb, al capdavant d'una unitat de milicians,³² però no he trobat cap document o testimoni que avalí aqueixa participació.

El 2 d'octubre, el governador Rubí nomenà els membres de la comissió dedicada a la investigació i repressió de la maçoneria. Martí Pou, que era inspector provincial de Falange, en feu part, juntament amb Pere Dezcallar Tacón, Francesc Ferrari Billoch, Pere Montaner Gual, Inés Vadell Vicens, Gabriel Villalonga Olivar i els germans Antoni i Lluís Zaforteza Villalonga. La comissió estava autoritzada a fer registres domiciliaris i detencions.³³

Cap de la Falange Naval

La família Pou havia estat vinculada a activitats navilieres i el pare de Martí, a més, havia estat president del Club de Regates. Sembla, doncs, que d'aquí li venia l'afició per la navegació. Segui com sigui, a finals de l'any 1936, Martí Pou organitzà la Falange Naval de Balears, i actuà amb energia i eficàcia. Participà en el control i l'assalt de vaixells que navegaven per la zona que li fou encomanada. Una intervenció destacada va ser la captura del transatlàntic *Marqués de Comillas* —que havia estat habilitat, el mes d'agost anterior, com a vaixell hospital de les tropes que desembarcaren a Porto Cristo. L'1 de febrer de 1937, el transatlàntic havia estat enviat a Odessa, i el 26 de febrer, al seu retorn, fou apressat i conduït a Palma. Més endavant, el vaixell fou enviat a Cadis per realitzar missions de transport de tropes entre les illes Canàries i la península Ibèrica. Mentre el *Marqués de Comillas* era a Palma, desaparegué la vaixella de plata. Segons Pou, els culpables eren agents del cap de la Policia, Francisco Barrado —que Mestre anomena *Ramírez*—, que fou un dels principals repressors dels esquerrans del Front Popular. Els lladres, quan es veren vigilats pels membres de la Falange Naval, tiraren la vaixella a la mar. Pou deia que això havia estat a punt de costar-li la vida.³⁴

³⁰ COVERDALE, J. F.: *La intervención fascista...*, p.132.

³¹ YEVES, E.: "Franco quiso vender Mallorca a Mussolini", *Interviu*, 346 (27 d'agost de 1983), p. 48.

³² NADAL, A.: "Martí Pou Rosselló", *Memòria civil*. 20. *Balears* (18 de maig de 1986). Es tracta de la primera aproximació biogràfica sobre Martí Pou.

³³ <http://www.ixent.org/1936setembre.html>.

³⁴ MESTRE MESTRE, B.: *¿La última palabra?...*, p. 245-247. Cal advertir que, tractant-se de Pou, no sabem què hi ha de real i què d'inventat.

Després d'aquests fets, el 15 de març de 1937, Zayas el nomenà cap de la nova Jefatura de Servicios Navales de Mallorca.³⁵ Un mes després, el 15 d'abril, fou denunciat pel pilot mercant Bartomeu Fontirroig davant el coronel jutge instructor Ricardo F. Tamarit.³⁶ No he trobat, en el Tribunal Togat Militar de Palma, cap referència a aquesta denúncia. Possiblement fou assaltat un vaixell que no tenia res a veure amb els "rojos", la qual cosa, a vegades, solia passar.

Segons algunes fonts, Martí Pou s'incorporà a l'exèrcit i fou ferit prop de Madrid. Tanmateix, no conec cap document que acrediti res de tot això. Sí que se sap que, en el mes d'octubre de 1937, Zayas el castigà, però no en coneixem amb exactitud els motius. Segons l'informe del Servei d'Informació i Investigació de FET, abans esmentat:

En estos cargos debido a su carácter de acometividad y desplantes de majeza cometió una serie de abusos³⁷ e injusticias que motivaron los expedientes que en distintas ocasiones abrió la Delegación Provincial de Justicia y Derecho en Baleares, en uno de los cuales de fecha 27 de octubre de 1937, se dictó resolución condenándole a inhabilitación absoluta temporal por dos años para el desempeño de cargos, dándose a conocer esta resolución en el Boletín de la Jefatura Provincial de Baleares del día 13 de noviembre de dicho año.

Cap de FET a les Filipines

En el mes de setembre de 1937, Pou se n'anà a les Filipines per reunir-se amb la seva muller i els seus dos fills, els quals hi havien viatjat uns mesos abans.³⁸ He pogut esbrinar que, en el viatge d'anada, feu una aturada a Biarritz, on entrà en contacte amb falangistes que s'havien exiliat al sud de França, disconformes amb el Decret d'Unificació de la Falange i el Requetè (abril de 1937). Concretament, es reuní amb Àngel Aldecoa, que havia estat cap provincial de la Falange a Àlaba i que, mesos més tard, marxaria a Buenos Aires, ja que la seva dona era argentina.

Pou no va complir la condemna que li imposà Zayas, car, el 9 d'octubre de 1937, la Delegació Nacional del Servei Exterior de Falange el nomenà cap territorial interí de la Falange a les Filipines. Aquesta havia estat fundada l'1 d'agost de l'any anterior. Pou, que era un home decidit i bon organitzador, prest aconseguí que una part considerable de la colònia espanyola a les Filipines —unes 4.000 persones, sense comptar les que, per raons de negocis, feina o matrimoni, havien adoptat la ciutadania filipina—³⁹ ingressàs a la Falange.⁴⁰ En aquesta tasca fou ajudat per la *Tabacalera*, que obligà els seus empleats a afiliar-se al partit.

³⁵ *Correo de Mallorca* (18 de març de 1937).

³⁶ RODAO GARCÍA, F.: *Franquistas sin Franco. Una historia alternativa de la Guerra Civil Española desde Filipinas*, Granada, 2012, p. 168, n. 598.

³⁷ A l'aeroport de Son Sant Joan, el pare de Javier Sagrera, Bartomeu —casat amb la historiadora Ana de Sagrera—, va presenciar com Pou amenaçava amb una pistola un membre de la base per una bajanada de discussió. També Llorenç Capellà em contà que, en aquella època, Bartomeu Mestre havia vist Pou, en el passeig del Born, disparant amb una pistola a una botella de vidre.

³⁸ RODAO GARCÍA, F.: *Franquistas sin Franco*..., p. 168. Aquest llibre té dos capítols dedicats a les activitats de Pou a les Filipines, per això seré breu en aquest apartat. Mestre també dedica ampli espai a l'actuació de Pou a les Filipines, però, com sempre, la font és dubtosa.

³⁹ En aquells moments, una tercera part de la premsa filipina es publicava en llengua espanyola.

⁴⁰ Pou, sempre exagerat, assegurava que el 90% dels espanyols de les Filipines eren falangistes.

Pou va crear el Hogar de José Antonio, un centre d'activitats en què, a més d'acollir els espanyols indigents, funcionaven un menjador i una *Cocina de Hermandad* des de la qual es repartien menjars gratuïts a les famílies dels compatriotes necessitats. Estava plantejada també una borsa de treball que facilitàs la col·locació dels camarades que ho sol·licitassin. La Delegació de Cultura Nacional havia redactat les bases per a la fundació de l'Instituto de Estudios Españoles. En l'esfera mercantil, la Delegació de Comerç havia planejat l'organització dels comerciants d'acord amb les noves normes sindicals. La Delegació de Premsa i Propaganda publicava, quinzenalment, *Yugo. Doctrina de Unidad Nacionalsindicalista*, que era una de les millors revistes que la Falange tenia a l'estranger. Aquesta, que s'edità fins a l'ocupació de les Filipines pels japonesos (1941), era finançada pels anunciants i es distribuïa pràcticament sols entre els falangistes de la colònia. La Falange de les Filipines va fer dos enviaments de tabac per als camarades del front, amb un total de quinze milions de cigarrets.⁴¹

A Iloilo, en el Casino Español, va pronunciar un llarg discurs durant el qual digué: *Me interesa ante todo proclamar muy alto ante vosotros y ante toda Filipinas, que nuestro movimiento no es un movimiento de odio ni de venganza, sino al contrario, es un movimiento de amor y de redención.*⁴²

Pou, que era egocèntric i tenia un caràcter agressiu i prepotent, només arribar a Manila va xocar amb l'oligarquia espanyola filipina. La topada es focalitzà, singularment, en Andrés Soriano Roxas, representant del *Caudillo*, i Enrique Zóbel de Ayala, vicecònsol oficiós. El primer, que arribaria a ser l'home més ric de les Filipines, era el propietari del hòlding *A. Soriano y Cia* (una de les empreses era *Cervezas San Miguel*). La família Zóbel de Ayala era la més destacada de la comunitat filipina i descollava en la defensa de l'hispanisme. El mateix Enrique era membre de la Reial Acadèmia Espanyola. L'enfrontament va tenir l'origen en el fet que el mallorquí no acceptava la jerarquia dels esmentats hispanos filipins.

Just arribat a Manila, Zóbel ja demanà la destitució de Pou perquè, segons ell, creava problemes al consolat espanyol. Soriano, per la seva banda, mobilitzà les seves amistats a Espanya i aconseguí que Leopoldo Panizo, cap provincial de la Falange a Astúries, escrigués al secretari general del partit, i descriví Pou como *un perfecto sinvergüenza, capaz de todo por dinero, siendo un perfecto inmoral.*⁴³ Però Pou tingué el suport de la comunitat espanyola, sobretot dels ordes religiosos, que tenien força influència a les Filipines (fins i tot regentaven una universitat a Iloilo), i el mallorquí no fou destituït.

La sort de Pou canvià quan, el 5 d'abril de 1938, Soriano se n'anà de Manila i es nomenà un nou vicecònsol, Adrián Got, gerent de *Tabacalera* i president del Casino Español. Got, que era carlista, odiava la Falange: va rescindir el contracte de publicitat de *Tabacalera* amb *Yugo*, amb el pretext de ser una revista *roja*,⁴⁴ i va escriure una carta al ministre d'Afers Exteriors, comte de Jordana, en què deia que els falangistes eren *una turba anárquica e indisciplinada*

⁴¹ Tota aquesta informació procedeix de l'article "La lejana Falange de Filipinas", *Aquí estamos*, 44, 1938, sense pagar. Com a autor de l'article figura Juan del Sol, però pens que es tracta d'un pseudònim del mateix Martí Pou.

⁴² *Yugo*, 4, 1938. A Iloilo, en l'actualitat, encara hi romanen petítissimes comunitats hispanoparlants entre els habitants de més edat.

⁴³ RODAO GARCÍA, F: *Franquistas sin Franco...*, p. 179.

⁴⁴ BLANCO, F.: "La extensión falangista en las Filipinas durante la guerra civil española", *El Rastro de la Historia*, 13, 2003 (https://www.rumbos.net/rastroria/rastroria13/FE_filipinas.htm).

en rebeldía a las órdenes del Caudillo.⁴⁵ Els enfrontaments entre Got i Pou continuaren. Ara el problema era la destinació de les col·lectes de doblers fetes entre els espanyols residents a les Filipines. El carlista considerava que aquestes quantitats recaptades no s'havien de dedicar a les activitats socials de l'*Hogar José Antonio*, sinó que s'havien d'enviar a Espanya. Davant això, Jordana va decidir parlar amb el *Generalísimo* i, en una data anterior al 18 d'agost de 1938, es va acordar la destitució de Pou. Aquesta es va produir oficialment l'1 de desembre, i, tres dies després, Pou deixava Manila i tornava a Espanya, sol, sense la família, esperant una nova col·locació a Lisboa, que no arribaria mai.⁴⁶

Pou pagà car el seu enfrontament amb l'oligarquia hispana filipina. Havia gosat criticar *las fuerzas políticas de la derecha y proclamado sofismas anticapitalistas, junto con su oposición al monopolismo y a la plutocracia*.⁴⁷ És per això que el seu substitut ja no seria falangista; sinó un periodista carlí de vint-i-nou anys, Felipe García de Albéniz, que no tenia el carisma del mallorquí.

La invenció d'un complot contra Franco

La denúncia contra Vicente de Cadenas y Vicent

De tornada a Espanya, Pou, que no tenia pressa a arribar a la seva destinació (en el mes de novembre, la seva quinta havia estat mobilitzada), que era Sant Sebastià, feu una escala a Gènova (Itàlia). Desconec quin dia va arribar-hi, però se sap que el dia 12 de desembre escrigué a Alfonso Zayas, aleshores representant de la Falange a Itàlia, denunciant-li una campanya en contra seva:

*Estimado amigo y camarada:
He llegado aquí de paso para España.
Voy a la Delegación Nacional donde me dicen me necesitan; después creo que a Portugal.
Quiero advertirte que he notado síntomas de campaña solapada y encubierta con tu jefatura, como yo he aguantado un año esto, sé lo desagradable y molesto que es. Así que espabilate y pon coto cuanto antes, parece que los tiros salen de Mallorca. En fin, que esto es un encanto.
Te imagino perfectamente el año que hemos estado separados, pero ya vendrá la nuestra.
Un abrazo a Javier⁴⁸ y otro para ti de tu buen amigo y subordinado camarada.⁴⁹*

Uns dies després, s'entrevistà amb el cònsol general d'Espanya a Gènova, el comte de Bulnes, i l'informà que s'havia reunit amb Vicente de Cadenas⁵⁰ i que aquest li havia comentat

⁴⁵ RODAO GARCÍA, F.: *Franquistas sin Franco*..., p. 185.

⁴⁶ RODAO GARCÍA, F.: *Franquistas sin Franco*..., p. 190 i 196.

⁴⁷ RODAO GARCÍA, F.: *Franquistas sin Franco*..., p. 305.

⁴⁸ Es tracta de Francesc Xavier Sans Roselló (1900-1992), antic militant del Partit Regionalista de Mallorca, que, després del cop d'estat, s'afilià a la Falange i es convertí en el secretari particular d'Alfonso de Zayas, a qui acompanyà quan aquest fou nomenat inspector extraordinari de la FET a Itàlia.

⁴⁹ La carta, com la resta de documentació que transcrivim, es troba a JEREZ RIESCO, J. L.: *El hidalgo de la Falange. Vicente de Cadenas y Vicent*, Molins de Rei, 2010, p. 467-517. Jerez no indica on es troba la documentació original.

⁵⁰ Vicente de Cadenas y Vicent (1915-2005), genealogista, va ingressar a les JONS el mes de desembre de 1931. Després de la fusió amb la FE, li va correspondre el carnet número 20 de la nova entitat. Quan es va produir l'escissió de Ramiro Ledesma Ramos (gener de 1935), romangué fidel a José Antonio. Aquest, el mes d'abril de 1936, el nomenà cap nacional de Premsa i Propaganda. Quan es dictà el Decret d'Unificació de Falange i Requetè, es decantà a favor de Manuel Hedilla i fugí a França. Des d'allà intervingué en l'alliberament, per intercanvi (2 d'octubre de 1937), de Raimundo Fernández-Cuesta, secretari general de la Falange, que es trobava pres a la zona frontpopulista. Seguint instruccions d'aquest, el mes de maig de 1938, passà a Itàlia. Fins a finals de 1944, quan hi havia perill que fos pres

que es preparava un complot contra el *Generalísimo* i els ministres Martínez Anido i Serrano Suñer, i que Cadenas volia una mediació per acabar la guerra, ja que: *el Generalísimo está influido de los Jesuitas y otros elementos políticos caducos; que hay más de 5.000 falangistas en la cárcel [...], que continúan las delaciones, los "paseos", etc.* I que Cadenas li va aconsellar que no anàs a Espanya, perquè te *meterán en la cárcel por cualquier cosa*. Pou comunicà al cònsol que tenia projectat anar a Espanya, però davant la gravetat de tot el que havia esbrinat, s'oferia per infiltrar-se en el grup de Cadenas per poder *informar de todo con absoluta precisión*.⁵¹

Es veu perfectament que Pou tenia por de tornar a Espanya i que cercava guanyar temps i, sobretot, mèrits davant les autoritats franquistes. Per això, no dubtà a mesclar coses reals (el descontentament de Cadenas i altres falangistes) amb complots imaginaris. Davant la magnitud dels fets relatats, el cònsol espanyol li demanà que fes una denúncia formal, cosa que va fer el dia 21 de desembre en un manuscrit, però no el signà. Arran d'aquesta denúncia, les autoritats de l'Espanya franquista varen prendre les mesures següents: primer, demanar al govern italià que la policia fes el seguiment i la vigilància de Vicente de Cadenas, incloent-hi el control de la correspondència i de les cridades telefòniques; segon, obrir un expedient per indagar la veracitat de la denúncia, i nomenar instructor Alfonso de Zayas, que, com he dit, era inspector extraordinari de la FET a Itàlia. Aquest, segurament amb l'objectiu de rebre instruccions, s'entrevistà amb Serrano Suñer, que li digué que la denúncia era tan greu que demanaria l'extradició de Cadenas per afusellar-lo.⁵²

Zayas es presentà a Gènova el 23 de febrer de 1939 i demanà a Cadenas que fes un informe sobre Martí Pou, però sense informar-li que hi havia un expedient obert contra ell per la denúncia esmentada. L'informe, que porta la data de 10 de març, comença fent referència a la seva situació d'exiliat, a conseqüència del Decret d'Unificació. Seguidament transcrivim, parcialment, l'escript de Cadenas:

En la primera conversación habida en el local de Falange de Génova, además de hablarme de la organización de Filipinas y del entusiasmo de los españoles residentes allí hacia nuestro movimiento, el camarada Pou me hizo ver sus temores de que al llegar a España fuese encarcelado por orden del general Martínez Anido, y me preguntó que si en sus circunstancias, yo pasaría a España. La vida de este camarada a quien yo conocía muy a la ligera y de nombre, me hacía pensar que tuviese ningún fundamento su temor y por lo que me explicó, tampoco me hizo suponer que nada desagradable le podía ocurrir, por todo lo cual yo le aconsejé que debía presentarse lo antes posible ya que había sido llamado a cumplir sus deberes militares. Contestó que quería tener noticias de que nada le pasaría por medio del Delegado del Servicio Exterior de la Falange, camarada José del Castaño, a quien creo puso un telegrama en este sentido. Enterado de mi situación y motivos por los que estoy desterrado, todo su interés fue a partir de este momento, en que yo le manifestara si había algún complot contra el Jefe del Estado y un movimiento revolucionario en España encaminado a destruir a FET e implantar la vieja Falange. [...] A cuantas preguntas me hizo sobre este particular, le manifesté lo mismo, es decir, que por mi larga ausencia de España yo estoy completamente apartado de toda actividad política y que mis únicas relaciones que mantengo con los viejos camaradas, son pura, única y estrictamente de la gran amistad que nos une. Entonces me sugirió la idea de que sabía que en Francia había un grupo de falangistas que conspiraban desde allí de acuerdo con elementos de dentro

pels Aliats, no fou autoritzat a tornar a Espanya. Encara que no deixà mai de sentir-se falangista, refusà tots els càrrecs que el seu amic Fernández-Cuesta li va oferir.

⁵¹ Informe del comte de Bulnes, datat el 19 de desembre de 1938, adreçat a Ramón Serrano Suñer, ministre de la Governació.

⁵² JEREZ RIESCO, J. L.: *El hidalgo de la Falange...*, p. 475-478.

y otros, de diversos países. Por mi larga permanencia en Biarritz, le manifesté que el grupo de falangistas que reside en Francia por análogas circunstancias que la mía, está apartado de toda actividad, sea de la clase que sea.

[...] Últimamente me insistió si sabía si en España se estaba haciendo propaganda de la FEA.⁵³ Le dije que desconozco esa organización, a pesar de ser la segunda vez, de una manera idéntica a esta, que me hacen la pregunta, textualmente le dije no sé si hay propaganda en España, pues hace dos años que faltó.

[...] Mi impresión particular sobre este camarada, y desde mi punto de vista, no puede ser más desastrosa, ni peor. Es un juerguista, un alborotador, alocado, borracho —ya que desde las 12 lo estaba a diario—, un perfecto derrochador y mujeriego, con una moral muy baja y con una terrible pedantería. Su vida privada anterior la desconozco. En el corto espacio de tiempo en Génova fue de mujer en mujer; bien lo puede acreditar el gasto de una semana: 10.000 liras. Los informes que tengo por personas que lo conocen de Filipinas o anteriormente al Movimiento, coinciden en su mayoría con esta opinión mía, que pude sacar de los escasos días de su estancia en ésta.

Mi opinión sobre su temor a la entrada en nuestra Patria, lo fundo en dos razonamientos. En Filipinas había tenido una serie de disgustos con el representante oficial del Generalísimo, por lo que él me contó con razón, por lo sabido por diferentes conductos, sin ellos [sic]. Parece que por cuestiones de jerarquía se habían molestado ambos y el representante del Gobierno había enviado un informe a Burgos, según me manifesté Pou. Por otra parte, le preocupaba grandemente la parte administrativa de Filipinas de la cual llevaba todos los libros de caja, etc. La posición de su mujer, creo es magnífica, pero el nivel de vida de Pou en Filipinas creo que era enorme y hay quien supone que mucho coste de su vida, lo sostenía la Falange.⁵⁴

El dia 14 de març, Cadenas va anar al centre de Falange a Roma per lliurar a Zayas el seu informe, on es va trobar amb Sánchez Mazas (recentment alliberat, encara que Cadenas no ho esmenta). Aquest l'informà que hi havia una denúncia feta per Pou en contra d'ell i *que mi persona hubo un momento en que había estado en verdadero peligro*. Cadenas li pregà que s'encarregàs de la seva defensa, a la qual cosa accedí. També pregà a Zayas que li lliuràs una còpia de l'expedient sobre *la canallesca e inhumana denuncia de Pou*.

Un cop tornat a Gènova, Cadenas va preparar un extens escrit de defensa, que va datar el 25 de març. En aquesta defensa deia:

¿Se puede confiar en la moral de un hombre que sobre el Delegado del Servicio Exterior, hace la siguiente apreciación? "Yo a Castaño le tengo sobornado, pues en cada envío de tabaco, siempre le enviaba varias cajas de puros e infinidad de cigarrillos". Se conoce que a Pou se le puede comprar por cosa tan insignificante. Personalmente no conozco a Castaño, pero creo que esta apreciación de Pou, le molestará.

¿Se puede confiar en la dignidad y en el honor de un hombre que, a voz en grito, dice que se está acostando con la mujer del Embajador alemán en el Afganistán?

¿Se puede confiar en la veracidad y en las afirmaciones de un hombre que diariamente tenía el gasto en el bar del Columbia de 250 liras?

La conclusió de la seva defensa era que Pou tenia por de represàlies per la seva actuació a les Filipines, i que per això *Le hubiera resultado más agradable que hubiera habido un complot, para descubrirlo él y llevarse los laureles*.

⁵³ La FEA no va existir, no va ser més que un invent del ministre socialista Indalecio Prieto per crear discòrdies entre els falangistes, aprofitant el malestar ocasionat per la Unificació en els sectors més puristes del partit. MAS RIGO, J. M.: *Vicente Cadenas y la disidencia falangista en el sur de Francia* (en premsa).

⁵⁴ No podem descartar que el tren de vida que duia a Itàlia tingués un origen il·lícit (els donatius dels residents a les Filipines?).

Un cop presentat l'escrit de defensa, Zayas formulà les seves conclusions provisionals:

Causas probables de la denuncia de Martín Pou:

1º Quererse situar cerca del Generalísimo, descubriendo un complot fantástico, fruto de su inventiva, y así al llegar a España no le pasaría nada por sus actos de Filipinas.

2º Como yo era el Inspector Extraordinario en Italia lo lógico (sobre todo habiendo sido su Jefe tanto tiempo) era el haberme comunicado este complot, cosa que no hizo para demostrar mi inutilidad en el puesto que tengo, y así vengarse del castigo que le impuse en Palma de Mallorca y que no cumplió, aunque fue publicado en el Boletín Oficial.

En resumen:

Este expediente ha venido a demostrar:

1º Lo peligroso que resulta Martín Pou pues por una ligereza o mala fe que ha cometido, se hubiera podido llegar al fusilamiento de Cadenas, por lo que creo que las Jerarquías del Partido deben procurar imponer una sanción enérgica para que este caso no se reproduzca.

2º Que Vicente Cadenas está más encuadrado a la causa nacional de lo que nos figurábamos, sirviéndole esta depuración para aclarar su actitud y para situarle en su tiempo, en una actividad cuando el Caudillo lo crea oportuno.

Desconeixem la sanció que s'imposà a Martí Pou, però, per referències del nou cònsol a Màl·lora, Maldonado, sembla que va ser forta. En relació amb Vicente de Cadenas, la Delegació Nacional del Servei Exterior, en data 8 de maig de 1939, ordenà a Zayas que:

Aun cuando del contenido de tu informe no resulte culpabilidad alguna para éste, sin embargo, esta Delegación Nacional estima que, en forma discreta, debes indicarle la conveniencia de que se abstenga de concurrir al Local de nuestra Organización en Génova, ya que como tú sabes, en elevadas esferas oficiales, no sólo no inspira confianza Vicente Cadenas, sino que su actuación se ve con recelo y desconfianza.

La denúncia contra Francesc Xavier Sans Rosselló

A l'escriptor i poeta Jaume Pomar, Francesc Xavier Sans⁵⁵ li relatà que, quan ell era a Roma, l'ambaixador espanyol el cridà perquè es presentàs immediatament al seu despatx:

L'ambaixador tenia damunt la taula un telegrama xifrat, del Quarter General, en el qual se'm comminava a prendre una determinació en 36 hores. I que si no ho feia, m'havia de presentar a Sant Sebastià per sotmetre'm a un consell de guerra sumaríssim. Jo no vaig acceptar l'ordre, perquè considerava que en tal cas la guerra d'Espanya podria córrer un gran perill. L'ambaixador, don Pedro García Conde, que era tan espanyol com jo, en digué simplement que el telegrama no anava per ell, sinó per mi. Després d'una discussió violentíssima, on vaig ser conscient què em jugava la vida, vaig deduir que el telegrama era conseqüència d'una denúncia. Suposant-ne que sabia el nom del subjecte, vaig jugar fort, demanant els documents complementaris del telegrama en el cas de dir, jo, el nom del denunciant. "Mai no ho sabràs", em deia l'ambaixador, fins que jo vaig donar el seu nom i llinatges, Déu l'hagi perdonat, perquè només era un esbojarrat i una bala perduda. Amb els documents a les mans, vaig demanar una pròrroga de 48 hores i, amb en Zayas que venia d'Espanya i amb el cònsol d'Espanya a Gènova, vàrem fer que la policia secreta italiana assaltàs una sèrie de cases genoveses on, a més d'objectes de valor i doblers, aparegué tota la documentació que provava que la denúncia era falsa. La imaginació d'aquest personatge, que no vull citar, havia inventat un complot contra en Franco, a nivell nacional i internacional, en el qual m'involucrava.⁵⁶

Encara que Sans no vulgui donar el nom del denunciant, és clar que es tracta del nostre protagonista. Segons el cònsol anglès a Palma, Alan Hillgarth, l'acusació era per haver rebut

⁵⁵ Xavier Sans, a més de secretari particular de Zayas, tenia cura de tots els serveis d'intel·ligència espanyols a Itàlia. MASSOT I MUNTANER, J.: *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears (1936-1939)*, Barcelona, 1995, p. 266.

⁵⁶ POMAR, J.: "Francisco J. Sans Rosselló", *Memòria civil*. 8. Balears (23 de febrer de 1986).

dels hedillistes els plans militars de Franco —que els falangistes dissidents haurien rebut dels serveis alemanys, interessats a potenciar una Falange radical, no domesticada— perquè els passàs al cònsol republicà a Marsella. Desconec la font de Hillgarth; però, si aquesta era Sans, estaríem davant d'un altre mitòman. El mateix cònsol anglès escriu: *Això sona a fantàstic* (si bé, afegia *però res no era fantàstic a Espanya*)⁵⁷

Darreres notícies sobre Martí Pou

Les darreres notícies documentades que tenim de Pou són les que ens dona l'informe del Servei d'Informació i Vigilància de FET, abans esmentat, que diu així:

Capacidad profesional e intelectual está reconocida, pero no se le considera apto para la ocupación de cargos debido a su temperamento y conducta y se estima que su actuación sería perjudicial para nuestra Organización.

En su conducta privada es persona totalmente amoral estando pésimamente concepuado, se casó por conveniencia y tanto su mujer como sus hijos residen en Manila (Filipinas).

Está comprobado que entre sus innumerables vicios es morfinómano habiendo provocado por ello infinidad de incidentes siendo el último en el Hotel Ritz de Barcelona lo que dio lugar a que la Gerencia se quejase e interviniese la Jefatura Superior de Policía.

Se tiene la evidencia de que se halla mezclado en infinidad de asuntos sucios, llevando un tren de vida de despilfarro y vilipendio sin que se sepa la procedencia legal de medios económicos para sostener dicho despilfarro.

Fou expulsat de Falange, supòs que durant l'època del ministre Arrese.⁵⁸ L'any 1958 es trobava reclòs a la Presó Provincial de Palma (convent dels Caputxins), per haver falsificat paperetes de loteria de Nadal en nom de la parròquia on anava a missa sovint.⁵⁹ Se sap que Jordi Andreu Alcover l'auxiliava des del seu Banc dels Pobres.⁶⁰ També puc mencionar que conservà, gairebé fins a la seva mort, una pistola *Star*.⁶¹ Poc més he pogut esbrinar, ja que alguns que el conegueren no en volgueren parlar. Es conta que la seva addicció a la morfina el convertí en un drogoaddicte, sotmès sovint a teràpies de deshabituació. Es dedicava a robar receptaris i aprofitava les visites als seus parents per apropiar-se d'objectes de valor. A més de la drogoaddicció i de la mitomania, segurament patia algun altre tipus de trastorn mental. El que és cert és que morí a l'Hospital Psiquiàtric, oblidat de tothom. El marquès de Zayas no l'esmenta en el seu llibre; més estrany és que tampoc no ho faci Joan Mas Quetglas.⁶²

⁵⁷ HILLGARTH, A.: "Memorandum No. 29 on the situation in Majorca", de 17 de juny de 1939. La referència a MASSOT I MUNTANER, J.: *El cònsol Alan Hillgarth...*, p. 265. Val a dir que Sans també contà a Pomar com havia salvat la vida de l'escriptor falangista Sánchez Mazas, la qual cosa és del tot inversemblant.

⁵⁸ José Luis Arrese Magra (1905-1986) fou secretari general de la FET i de les JONS. El 1941 inicià una purga de falangistes que considerava *indesejables* o *esquerrans*, que acabà amb l'expulsió de 5.703 afiliats.

⁵⁹ Dec la informació al poeta Antoni Vidal Ferrando. El pare de Vidal, detingut per contrabandista, compartí presó amb Pou i contava que aquest presumia d'haver estat governador civil de Sevilla. A VIDAL FERRANDO, A.: *Miralls negres*, Barcelona, 2013, hi ha un conte sobre Martí Pou i Llorenç Villalonga. Val a dir que, el 24 de juny de 1949, es va concedir la llibertat condicional a un reclús de la presó de Mallorca de nom *Martí Pou Perelló*; pens que es podria tractar del nostre protagonista i que s'equivocaren en escriure el segon cognom.

⁶⁰ Jordi Andreu Alcover (1900-1967), cap de les Joventuts d'Acció Popular, s'afilià a la Falange un cop iniciada la Guerra Civil. Fou director del diari *Baleares* (1949-1953) i fou guardonat amb la Medalla de l'Orde de Beneficència.

⁶¹ Informació de Javier Sagrera.

⁶² MAS QUETGLAS, J.: *Els mallorquins de Franco. La Falange i el Moviment Nacional*, Palma, 2003.

Acab aquest assaig amb els versos que improvisà, segons Mestre, l'escriptor falangista Julián Pemartín⁶³, parent de José María Pemán:

*Se vino con un pañuelo
y al jefe enamoró,
puso a todos en celo;
y Martín se sublevó.*

⁶³ No s'ha de confondre, com a vegades es fa, amb el seu germà José, teòric del neotradicionalisme espanyol.

DOCUMENTS

RELACIONES NAVALES ENTRE MALLORCA Y EL PUERTO LEVANTINO DE CARTAGENA (1668-1790)

Vicente Montojo Montojo

Real Academia Alfonso X el Sabio

Resumen: En este artículo se aportan unas relaciones de tipo naval-militar, y no solo mercantil, entre las islas Baleares, en especial Mallorca e Ibiza, y Cartagena de Levante (Reino de Murcia) a lo largo de los siglos XVI al XVIII. Al principio, estas relaciones estuvieron vinculadas a la Proveeduría de Armadas y Fronteras, que tenía sede en Cartagena, pero a partir de 1668 lo hicieron al Apostadero de las Galeras de España y, desde 1728, al Departamento Marítimo del Mediterráneo, ambos con cabeza en Cartagena. Este tipo de relaciones hizo que intervinieran armadores y patrones de jabeques y bergantines, o de marineros y oficiales de mar. Se desarrolló así una tradición de contactos que, más tarde, estimularon el arsenal de Marina y los astilleros de Mallorca y Mahón.

Palabras clave: archivos, historia económica, historia naval, historia de España, islas Baleares, Mallorca, Menorca, Ibiza.

Abstract: This article provides some naval-military, and not only mercantile, relations between the Balearic Islands, especially Mallorca and Ibiza, and Cartagena de Levante (Kingdom of Murcia) from the 16th to the 18th centuries. At the beginning, these relations were linked to the Proveeduría de Armadas y Fronteras, which had its headquarters in Cartagena, but from 1668 onwards they were linked to the Apostadero de las Galeras de España and, from 1728, to the Departamento Marítimo del Mediterráneo, both of which were based in Cartagena. This type of relationship led to the involvement of shipowners and masters of xebecs and brigantines, or seamen and sea officers. This developed a tradition of contacts that later stimulated the Navy arsenal and the shipyards of Mallorca and Mahon.

Keywords: Archives, Economic History, Naval History, History of Spain, Balearic Islands, Mallorca, Menorca, Ibiza.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 26 de noviembre de 2023.

Abreviaturas: AHPM = Archivo Histórico Provincial de Murcia, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Not. = Notariado.

Introducción

Hace unos años, el profesor Deyá hacía referencia a unos negocios, acaecidos en 1611, entre Bartolomé Baldasano, comerciante genovés de Cartagena, y Nicolás Pavesi, comerciante de origen genovés de Mallorca, este último sobrino de Juan Francisco Pavesi y su hermano Juan Antonio.¹ Tales negocios, relativos a aceite, se pueden comprender si se tiene en cuenta la gran demanda de aceite por Cartagena para la fabricación de jabón, controlada por comerciantes franceses y genoveses y difundida por ellos en Alicante y Mallorca, incluida su técnica,² y la abundante producción oleícola mallorquina, de la que se conoce muy bien su gran comercialización en la segunda mitad del siglo XVII.³ Es una referencia al comercio internacional de los genoveses.⁴ Estas relaciones se desarrollaron, además, en el contexto militar de la defensa de los territorios mediterráneos de la Monarquía hispánica.

En este marco, la identificación archivística de los protocolos o registros notariales de la Proveduría de Armadas y Fronteras de Cartagena y de algunas escribanías especializadas en rentas fiscales, como las de derechos de lanas y de sosas y barrillas, ha permitido conocer mejor las relaciones mercantiles de Cartagena y Alicante con otros territorios, como el Reino de Mallorca o el de Valencia.⁵ También lo ha favorecido la identificación de los registros de los escribanos de la Escuadra de Galeras de España y de los de Guerra y Marina, es decir, del Gobierno Militar y del Departamento de Marina, pues las Baleares pertenecieron a este último. No obstante, hay otros documentos en otros registros notariales de escribanos de distinto tipo.

La relación profesional entre comerciantes de Cartagena, Alicante y Mallorca se extendió desde 1588, en un contexto institucional conflictivo,⁶ a otros productos, como mantas⁷ y queso de Mallorca,⁸ o esclavos africanos de Orán y Berbería.⁹ Además, en Mallorca se reci-

1 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "Extranjeros en el comercio y la manufactura del Reino de Mallorca en los siglos XVI y XVII", *BSAL*, 62, 2006, p. 49.

2 VELASCO HERNÁNDEZ, F.: *Auge y estancamiento de un enclave mercantil en la periferia*, Cartagena, 2001, pp. 171-172.

3 BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior de Mallorca. Homes, mercats i productes d'intercanvi (1650-1720)*, Palma, 1995.

4 BRAUDEL, F.: *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1979.

5 BLANES ANDRÉS, R.; MONTOJO MONTOJO, V.: "Comercio marítimo de importación entre dos ciudades mediterráneas, Cartagena y Valencia (1625-1650)", *Murgetana*, 147, 2022, pp. 63-100.

6 JUAN VIDAL, J.: "Distanciamiento Rey-Reino en la segunda mitad del siglo XVI. Privilegios y Audiencia en Mallorca en tiempos de Felipe II", en MESTRE SANCHIS, A.; FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P.; GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (coords.): *Disidencias y exilios en la España moderna. Actas de la IV Reunión Científica de la Asociación Españolas de Historia Moderna. Alicante, 27-30 de mayo de 1996. Vol. II. Monarquía, Imperio y pueblos en la España Moderna*, Alicante, 1997, p. 437-447.

7 Aún en el XVIII: AHPM, Not. 6068, f. 34r: "Inventario de bienes de Francisco Loyacano" (23 de enero de 1777).

8 Por ejemplo, Cristóbal Pujer, patrón del bergantín *Santa María Buenaventura*, vecino de la ciudad de Mallorca, estante en Cartagena, en nombre de Pedro Antonio Monserrat, vecino de la ciudad de Mallorca, por poder de 3 de octubre de 1587, ante Juan Roca, recibió pago de Francisco Diguero por Tomás Diguero, su hermano, de 1.500 reales de plata, por mayor cuantía (148.333 maravedís) de 1.950 piezas de queso remitidas, y substituyó el poder en Miguel Fiol, mallorquín. AHPM, Not. 5164, ff. 162r-163r o 166r-167r (24 de febrero de 1588).

9 MONTOJO MONTOJO, V.: "Abastecedores y acreedores de la Proveduría de Armadas de Cartagena en 1581-1637", en MARTÍNEZ ALCALDE, M.; YAGO SORIANO, S.; RUIZ IBÁÑEZ, J. J. (coords.): *El Siglo de la Inmaculada*, Murcia, 2018, pp. 525-541.

bió la técnica de fabricación de jabón hacia 1590, de Alicante y Cartagena,¹⁰ introducida en estas ciudades por comerciantes franceses de Saint Maló (Bretaña),¹¹ como a finales del XVIII la de lanillas para banderas de Marina.

El objeto de este texto es dar a conocer los resultados de una investigación sobre el marco en que se situaron Mallorca, Ibiza y Menorca en relación con el Departamento Marítimo de Levante, creado por Patiño en 1726, como el del Norte o Ferrol, pues su territorio se extendía a las Baleares, y poner unos ejemplos por medio de fuentes archivísticas de la escribanía de Marina y de la de Guerra existentes en Cartagena, cuyos registros o protocolos se conservan en el Archivo Histórico Provincial de Murcia.

Bajo el control militar del Apostadero de las Galeras: los años 1668-1726

La instalación del Apostadero de las Galeras de España en Cartagena (1668), sede de la escuadra, dio lugar a una mayor presencia de mallorquines en su puerto por su trabajo en las galeras o su provisión, y ello se incrementó aún más con la creación del Departamento Marítimo de Levante o del Mediterráneo en 1726 y su dirección en Cartagena. Cuando se estableció el apostadero en Cartagena, España estuvo en guerra con Portugal y Francia, y fue entonces importante la acción de corsarios mallorquines.

En cuanto al tráfico civil, un patrón mallorquín, Antonio Grayola, comerciaba con atún de Tárrifa y Gibraltar, con quien participó su hermano Miguel Ángel Grayola (1680).¹² En 1690 se observa también este tráfico marítimo: se recurrió a mallorquines patronos de barcos para que adquirieran aceite en la isla; así lo hizo Nicolás de Borja, abastecedor de aceite de Cartagena, con Jerónimo Castaño,¹³ referente al comercio interregional. De forma parecida, navíos holandeses hacían el trayecto de Ámsterdam a Cádiz, de Cádiz a Cartagena y de Cartagena a Mallorca, como el capitán Abraham Wendel, del navío *San Esteban*, con paquetes entregados por Leonart y Enrique van Vecot, para Abraham Bayazas y Cloos, a quien no lo entregó, por lo que se le dio orden de entregarlo en Cartagena a Juan Bautista Montanaro, comerciante genovés.¹⁴

La Guerra de Sucesión de España permitió que los puertos castellanos de Cartagena y Mazarrón se convirtieran en bases de aprovisionamiento de las tropas borbónicas en Cataluña, una vez superados los años 1705-1708, en que aliados austro-británicos y austracistas conquistaron Valencia, Cartagena (solo seis meses en 1706) y Alicante (1706-1708), es decir, tras la victoria de Almansa y la recuperación del Reino de Valencia. La penetración de patronos de barcos mallorquines e ibicencos se hizo mayor con motivo de la conquista borbónica de Barcelona (1714) y el Reino de Mallorca (1715),¹⁵ en que salieron algunos barcos desde

10 Jabón duro o de losa. FAJARNÉS, E.: "Fer saboneries quals es fan en Alicant per Martí Carminati, lombard (1590)", *BSAL*, 6, 1896, p. 327.

11 MONTOJO MONTOJO, V.: "Les communautés de Bretons dans le Levant espagnol", *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 125/3, 2018, p. 155-168.

12 Poder de A. Grayola, patrón del bergantín *Virgen del Rosario*: AHPM, Not. 5370, f. 237v (25 de noviembre de 1680); BIBILONI AMENGUAL, A.: *El comerç exterior de Mallorca...*

13 Poder de Nicolás de Borja, abastecedor de aceite de Cartagena: AHPM, Not. 5377 (11 de enero de 1690).

14 Leonart y Enrique van Vecot contra Abraham Wendel: AHPM, Not. 5377, ff. 147r-148r (24 de noviembre de 1692).

15 PASCUAL RAMOS, E.: "Preparativos y disposiciones de Felipe V para la expedición a Mallorca en 1715", en JIMÉNEZ ESTRELLA, A. (ed.): *Actas de la XI Reunión Científica de la Fundación de Historia Moderna*, II, Madrid, 2012, pp. 1169-1180; PASCUAL RAMOS, E.: "Formación e instrucciones de la expedición anfibia para la conquista de Mallorca

Cartagena y Mazarrón (villa marítima lindante con Cartagena) para participar en la expedición o a algunos puertos catalanes y Mallorca para abastecer de cereales a las tropas allí estacionadas. Por ejemplo, Ambrosio y Juan Bautista Fransone reclamaron aún en 1734 el pago por la Tesorería de Marina de su participación en la primera.¹⁶ Fue este un tráfico que hicieron patronos mallorquines con respecto a Palma y catalanes, franceses, genoveses e ingleses en el Principado de Cataluña.¹⁷ El trigo se pagó a dos reales de plata la fanega, y la cebada, a tres y medio reales de vellón, siendo coordinadas las pólizas de cargazón a partir de órdenes del marqués de Ledesma, comandante del Reino de Mallorca, por el mariscal de campo Francisco Ibáñez, gobernador de armas de Cartagena, y por José Antonio de Ayala, superintendente de Guerra y Hacienda del Reino de Murcia y corregidor de la capital. En 1715, el año de la conquista borbónica de Mallorca, Antonio Pruna, Benito Barceló, Francisco Capó y Andrés Bestard, capitanes de pingues y bergantín, cargaron varias veces sus barcos con cereales para Mallorca e Ibiza; en 1717, el año de la expedición española de Cerdeña, Miguel López y Josep Mayol para Barcelona, o en 1726, el de inicio de una nueva guerra con Gran Bretaña, Antonio Cabanillas cargó para el Grao de Valencia. En algunos casos se hicieron fianzas de las pólizas para Mallorca.¹⁸ Se recuperó así una actividad que se había dado ya a mitad del siglo XVII.

El Departamento Marítimo del Mediterráneo en el segundo cuarto del siglo XVIII

El desenvolvimiento del Departamento Marítimo dio lugar a erigir una intendencia y, dependiente de esta, una tesorería de marina, y un juzgado militar marítimo con jurisdicción sobre contrabando, corso y tráfico. Por entonces, eran muchos los mallorquines que servían en la armada como oficiales o marineros.¹⁹

En 1729 naufragó el navío *El Benjamín*, y su capitán Miguel Pardines, de Palma, apoderó a Francisco Meléndez Valdés, procurador de causas en Cartagena, para defenderle ante el juzgado militar sobre haber extraído 3.062,5 pesos para comprar cereales en Argel, por haberlo hecho para abastecer a Mallorca, que estaba necesitada.²⁰ Es esta acción sintomática de un problema continuo, el abastecimiento de Mallorca.

Se incorporaron, además, algunos mallorquines a la oficialidad de Marina, como Francisco Soler, contraamaestre del navío *El Fuerte*,²¹ o Guillermo Mayol, alférez de fragata, comandante

(1715)", *Revista Universitaria de Historia Militar*, 5/10, 2016, pp. 46-66; JUAN VIDAL, J.: "La Guerra de Successió a la Corona d'Espanya", *Afers*, 20/52, 2005, pp. 581-605; RIERA VAYREDA, F.: "Les talles", *BSAL*, 41, 1985, pp. 241-50; DEYÁ BAUZÁ, M. J.: "La génesis del Decreto de Nueva Planta de Mallorca y los diputados del reino en la corte de Felipe V (1715-1717)", en DEYÁ BAUZÁ, M. J. (dir.): *El final del sistema foral de la monarquía hispánica*, Palma, 2018, pp. 189-228; COLL COLL, A. M.: "Recorrido, alcance y contenido del impuesto de utensilios en la Intendencia de Mallorca", en BORRERO BELTRÁN, C.; MELGOSA OTER, Ó. R.; PEREDA LÓPEZ, Á.; RETORTILLO ATIENZA, A. (coords.): *A la sombra de las catedrales: cultura, poder y guerra en la Edad Moderna*, Burgos, 2021, p. 1913-1927.

¹⁶ Poder a Juan Antonio Calderón, vecino de Valencia: AHPM, Not. 5724, f. 37r (23 de febrero de 1740).

¹⁷ MANERA ERBINA, C.: *Comerç i capital mercantil a Mallorca, 1720-1800*, Palma, 1988.

¹⁸ MONTOJO MONTOJO, V.: "Los comerciantes de Mazarrón en el siglo XVIII", en *Actas XV Jornadas de Estudio sobre Mazarrón*, Mazarrón, 2021, pp. 13-28.

¹⁹ PASCUAL RAMOS, E.: "A las órdenes del Leviatán. El reclutamiento en Mallorca en el siglo XVIII (1717-1776)", *Tiempos Modernos*, 10/40, 2020, pp. 394-413.

²⁰ AHPM, Not., Vicente, 6189, ff. 17r, 29r, 38r, 39r (9 de mayo de 1729).

²¹ Poder para testar de Soler, hijo de Antonio Soler y Antonia Benita, a Juan de Flor: AHPM, Not., Vicente, 5720, f. 54r (16 de marzo de 1733).

de los jabeques corsarios en 1739-1743, quien pleiteó con Juan de Apaolaza, vecino de Cádiz, sobre una deuda de cien ducados como armador de jabeques.²² En esta guerra del Asiento y de Sucesión de Austria, se intensificó su actividad.²³ Hubo otros que, por supuesto, transfirieron dinero a sus hermanos de Palma.²⁴ Además, algunos de los patrones de los jabeques correos de Cartagena a Orán eran mallorquines (Miguel Berger, Jerónimo Oliver) e ibicencos (Antonio Cavanilles).

La acción de patrones mallorquines e ibicencos de barcos corsarios fue especialmente intensa en la Guerra de la Oreja de Jenkins o del Asiento y en la de Sucesión de Austria (1739-1748). Pidieron patentes de corso, para lo que contaron con comerciantes franceses de Cartagena para las fianzas, a que fueron obligados. A veces pidieron también cañones y pedreros al arsenal, mientras ellos no los tuvieran o hasta que los compraron.²⁵ Además, nombraron apoderados en Cartagena para cobrar sueldos y gajes de sus servicios (como hicieron también marineros)²⁶ o fletes, e incluso deudas de averías en Alicante, ciudad próxima y complementaria de Cartagena.²⁷

La atracción del arsenal de Marina: la segunda mitad del siglo XVIII

Este periodo se inició con el reinado de Fernando VI de Borbón (1746-1759) y fue un momento de paz exterior a partir de 1748, con la Paz de Aquisgrán, y de gran crecimiento de la Real Armada bajo el gobierno del marqués de la Ensenada, hasta 1754, y del baillío Arriaga (1754-1776), secretarios de Estado y del Despacho de Marina e Indias. En él se implantaron precisamente el arsenal de Marina y sus fábricas.

Se intensificó la actividad del Departamento Marítimo y tuvo su reflejo en los registros de la escribanía de Marina, ante la que pasaban todo tipo de contratos y transacciones.²⁸ Uno de los grupos más numerosos fue el de los catalanes, y otro fue el de los baleáricos. Entre estos últimos destacaron mallorquines e ibicencos, lo que es comprensible, pues Menorca fue dominio británico durante gran parte del siglo XVIII. De los mallorquines destacó Antoni Barceló, que dirigió barcos y expediciones. La actuación de mallorquines, ibicencos y menorquines se relacionó en el contexto de la Intendencia de Marina del departamento, diferente de las intendencias de provincia y parecida a las de ejército, como la de Valencia. De esta intendencia de Marina dependía el ministro (entiéndase, oficial) de Marina en Palma y otro en el astillero de Mahón.

Las acciones de las guerras de los Siete Años e Independencia de los Estados Unidos dieron ocasión a la participación de numerosos soldados procedentes del Levante. De aquí que

²² Poder de Mayol a Simón Félix Renquel, presbítero de Cádiz, para cobrar: AHPM, Not., Vicente, 5727, f. 90r (20 de febrero de 1744).

²³ MAESTRE DE SAN JUAN, F.; MONTOJO MONTOJO, V.: "La actividad corsaria desde Cartagena entre 1738-1742", en SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, A. (coord.): *II Congrés Internacional d'Estudis Històrics. La Mediterrània, una mar de pirates i corsaris*, Santa Pola, 2002, pp. 273-280.

²⁴ Testamento de José Ripoll, hijo de Raimundo, hermano de Fco. y Miguel: AHPM, Not. 5723, f. 30r (1736).

²⁵ Obligación de pago de Antonio Pasqual: AHPM, Not. 5733, f. 460r (21 de octubre de 1749).

²⁶ Poder de Guillermo Antich a Ramón Lluill: AHPM, Not. 5733, f. 217r (26 de junio de 1749).

²⁷ Poderes de Miguel Berger a Juan Lorente y Juan B. Costa: AHPM, Not. 5733, ff. 23r y 25r (9 de enero de 1749).

²⁸ PÉREZ-CRESPO MUÑOZ, M.T.: *El Arsenal de Cartagena en el siglo XVIII*, Madrid, 1992, p. 66.

algunos mallorquines apoderaran a otros para cobrar sueldos y pensiones atrasadas,²⁹ o incluso hicieran testamentos,³⁰ negocios³¹ o transferencias de dinero.³² Participaron, además, activamente en el tráfico de esclavos entre Orán y Cartagena³³ y en presas de barcos argelinos,³⁴ o en diferentes negocios.³⁵ Muchos poderes se otorgaron para cobrar sueldos y pensiones de la Tesorería de Marina en razón de servicios prestados o en virtud de decesos en acciones navales, como el bloqueo de Gibraltar (1779-1782) o los bombardeos de Argel (1783 y 1784).³⁶ Pero, además, en 1782, Bartolomé Cabanillas, patrón ibicenco de un jabeque correo de Orán, apoderó a Antonio Gordel, patrón de uno de los jabeques correos de Orán, para que cobrase en Orán el beneficio de la represa de un canario valenciano con ajos.³⁷

29 Por ejemplo, poderes de Jaime Sureda Bruno, matriculado de Mallorca, marinero del navío *El León*, a Salvador Nin, vecino de Cartagena; de Rafael Perelló, maestro matriculado en Mallorca, residente en Cartagena, a Juan Rodrigo, comerciante de Cartagena; y de José Reus, natural de Mallorca, patrón del jabeque *El Gavilán*, como hijo de José Reus, difunto, artillero de mar del jabeque *El Cazador*, que fue a América, a Juan Campos, para cobrar de tesorería el primero 1.879 reales de atrasos de sueldos del reinado de Felipe V y los otros otras deudas: AHPM, Not. 5.758, ff. 299r y 149r (10 de noviembre de 1756 y 6 de mayo de 1757). MANERA ERBINA, C.: "Mallorca y el comercio con América, 1730-1830. Por una recapitulación general", *BSAL*, 44, 1988, pp. 239-272; MANERA ERBINA, C.: *Comerc i capital mercantil...*

30 Miguel de Acosta o Costa, vecino de Cartagena, natural de Mallorca, hijo de Miguel Acosta y Francisca Güell, y su mujer Ana María Montuiga, natural de Palermo, hija de Pedro y Josefa de la Peña. AHPM, Not. 5856, f. 239r (28 de abril de 1751).

31 Obligación de pago de Esteban Estarellas, mallorquín, vecino de Cartagena, a favor de Francisco Tomás Melgares Vera, *Mazarrón*, de 600 reales por una barca de pesca. AHPM, Not. 6774, f. 82r (18 de agosto de 1756).

32 Antonio Vives, artillero de mar, natural de Palma, vecino de Cartagena, dispuso en su testamento cincuenta reales para su hermano José Vives, vecino de Palma. AHPM, Not., Minaya, 6.132, s. f. (1761).

33 Esta procedencia la confirma el poder de Jorge Colom, comerciante mallorquín, residente en Orán, a José Merced, marinero del jabeque de Antonio Cabanilles, para vender una esclava mora. AHPM, Not. 5856, f. 347r (10 de abril de 1751); declaración de Bartolomé Colom, vecino de Cartagena, a favor de Francisco Gambir, vecino de Cartagena, sobre el esclavo Bengasen Ben Gare, de 32 años, comprado al capitán Francisco Requena. AHPM, Not. 5856, f. 350r (8 de julio de 1751).

34 Jaime Canales, mallorquín, residente en Cartagena, apoderó a Genaro del Valle Maresca, carpintero de ribera del arsenal, en la clase de remolares, para que cobrase de la Tesorería de Marina del departamento las partes de presa que por la Real Hacienda se le adeudaban, propias del otorgante, y eran de los jabeques argelinos nombrados *El Az* y *El Sain* y la urca dinamarquesa represada a los mismos por la escuadra de jabeques al mando del capitán de navío Antonio Barceló, comandante del nombrado *Atrevido*, en cuyo buque navegaba el otorgante como marinero. AHPM, Not., Pineda, 6009, ff. 1r-2r (15 de febrero de 1771). Agradezco esta referencia a Federico Maestre de San Juan Pelegrín. LLABRÉS BERNAL, J.: "Notas para la historia del corso y de la marina mallorquina (1739-1812)", *BSAL*, 34, 1973-1975, pp. 71-90.

35 Miguel Colón, patrón del jabeque mallorquín *La Virgen del Carmen*, apoderó a José Villarolla, mallorquín, residente en Cartagena, para cobrar deuda a José Gispert, vecino de Cartagena, natural de Alcoy. AHPM, Not., Minaya, 6132, f. 144r (21 de julio de 1761).

36 Francisco Tomás, natural de Palma, del jabeque de Joaquín Puyol, a Miguel Oliver por la muerte de Francisco Palafruxé al ser herido, en una lancha, el 4 de agosto de 1783. AHPM, Not. 6076, f. 39r (30 de enero de 1786).

37 Capturado por un jabeque argelino en 1770. AHPM, Not., 6072, f. 351r (16 de agosto de 1782).

Otros apoderaron a mallorquines para gestiones patrimoniales en la isla,³⁸ u otros para administrar sus bienes en Palma,³⁹ para obtener empleos con que volver a ella⁴⁰ o para gestiones mercantiles.⁴¹ Pero hubo aún alguno, como Bernardo Capó, natural de Sencelles (Mallorca), que colaboró con la Cofradía del Cristo de la Misericordia, con sede en la ermita de San Miguel de Cartagena, para costear un paso de su vía crucis y, a su muerte, requirió de la ayuda de otros panaderos para que pagaran su entierro;⁴² o Antonio Baulón, que se declaró cofrade de Jesús Nazareno.⁴³ Además, siguieron llegando colchas de Mallorca⁴⁴ y las relaciones comerciales, con Jerónimo Rivera, comerciante de Palma,⁴⁵ o para cobrar beneficios de presas de corso.⁴⁶

Pero en esta segunda mitad del XVIII es la actividad en torno al arsenal de Cartagena la que atrajo, además, a mallorquines para trabajar en él: *Hallándonos ya con bastante copia de albañiles y canteros que han llegado de Málaga y Mallorca, solo nos puede hacer falta para la continuación de las obras, la cal, por lo que vuelvo a pedir a V. S. que disponga [...] y con puntualidad toda la que hay fabricada en Almazarrón.*⁴⁷ Mazarrón, como dije, fue receptora de barcos de mallorquines para cargar cereales con destino a Mallorca o Cataluña, y ahora vuelve a figurar, pero con relación al arsenal, en torno al que giran muchas actividades de

38 Jerónimo Cirer, vecino de Palma de Mallorca, residente en Cartagena, apoderó a Benito Pelegrí, abogado de los consejos en Palma, para pedir la posesión de la mitad de la escribanía mayor de la curia del corregimiento de Palma por muerte de Antonio Dezcallar. AHPM, Not., Minaya, 6140, f. 62r (28 de marzo de 1769).

39 Paula Nicolau, mujer de Sebastián Amengual, contramaestre de navío en el arsenal de Cartagena, al patrón Antonio Carbonell, vecino de Palma, para administrar su casa de la calle del Vino de Palma. AHPM, Not., Minaya, 6140, f. 199r (7 de octubre de 1769).

40 Rafael Llompart, capellán de Marina, a Manuel González Llanos, vecino de Madrid, para solicitar un beneficio vacante en la catedral de Mallorca. AHPM, Not., Minaya, 6150, f. 19r (19 de enero de 1779).

41 Leandro Escalona Bersagaes, mercader de Cartagena, a Gabriel Catalá, vecino de Palma, para cobrar deuda a José Esteve y Francisca Llanusa, esposos, de Palma, por ropas. AHPM, Not. 5532, f. 211r (21 de abril de 1789).

42 Rafael Peniano, presbítero, y Domingo Lizcano, vecinos de Cartagena, albaceas testamentarios, vendieron una casa horno a Bartolomé Miquiloti. AHPM, Not. 6203, ff. 185r y 210r (26 de octubre y 5 de diciembre de 1778). Antes, Capó y Josefa Saura, su mujer, donaron a sus sobrinos Ginés y Josefa Calatayud, hijos de María Saura y Javier Calatayud, una casa en la calle de Lizana o Simón Sánchez, mediante codicilo. AHPM, Not. 6144, f. 35r (24 de febrero de 1773). Bernardo apoderó, además, al procurador Juan Pizete. AHPM, Not., Minaya, 6149, f. 394r (29 de octubre de 1778).

43 Testamento en AHPM, Not. 6069, ff. 419r-420r (10 de junio de 1779). Nombró albacea a Pedro Seguí, mallorquín como él.

44 En el inventario de bienes y tienda de Pedro Poey, mercader francés de Cartagena, figura una colcha de Mallorca, de marca mayor, por 60 reales. AHPM, Not. 5529, f. 528r (1786).

45 Francisco Rodón y Bell, vecino de Cartagena, le facultó para cobrar deudas, y José Cervantes Hernández, vecino de Cartagena, le apoderó para cobrar viveres a Francisco Gilabert, de Palma, por 8.556 reales dados a un jabeque. AHPM, Not. 6152, f. 283r (25 de enero de 1780); AHPM, Not., Alcaraz, 5530, f. 139r (20 de marzo de 1787).

46 Francisco Homar y Antonio Escares, marineros, de Palma, facultaron a Gregorio de León, mercader de Cartagena, para cobrar suertes de presas de barcos ingleses al armador. AHPM, Not. 6197, f. 110r (4 de junio de 1757). Esteban Bon, patrón francés, apoderó a Cayetano Molin, vecino de Palma, para recibir la polacra *San Juan Evangelista* capturada. AHPM, Not. 6198, s. f. (22 de septiembre de 1761). Bartolomé Rabasa, vecino de Cartagena, facultó a Juan Morey, vecino de Palma, para vender propiedades en Palma heredadas de su madre. AHPM, Not. 5529, f. 410r (11 de septiembre de 1786). Antonia Payol, viuda de Antonio Gordell, vecina de Cartagena, apoderó a Juan Ferregut, capitán de uno de los jabeques correos de Orán, para cobrar pensiones de viudedad. AHPM, Not., Alcaraz, 5532, f. 166r (30 de marzo de 1789).

47 PÉREZ-CRESPO MUÑOZ, M. T.: *El Arsenal de Cartagena...*, p.67.

provisión o de construcción, en que participó el matriculado y peón ordinario Juan Puyals, natural de Alcúdia (Mallorca),⁴⁸ relacionado, además, por un hermano con La Habana.

En torno a la Guerra de Emancipación de Estados Unidos (1776-1783) volvieron a proliferar incidencias relativas a capturas de presas británicas por jabeques ibicencos, como las de 1780 realizadas en las acciones del sitio de Gibraltar, en que intervinieron diversos mallorquines,⁴⁹ como Damián Jinard.⁵⁰ En las décadas finales del siglo XVIII se aprecia la consolidación de algunos ibicencos y mallorquines como consecuencia de la acción de sus jabeques de guerra. Por ejemplo, Antonio Cabanillas fue uno de los patrones de jabeques corsarios más conocido, a quien heredó su sobrino Bartolomé Cabanillas, hijo de su hermano Juan, quien quedó a deber 9.000 reales a Isabel Bufí, viuda de Antonio.⁵¹

Como se deduce, una gran parte de estas relaciones se tejieron en torno al corso y a la guerra, muy presentes a lo largo de todo el siglo, y su trasfondo institucional fue el Departamento Marítimo o la Armada, hasta el punto de que muchas de estas actuaciones tuvieron como motivos trámites a realizar ante determinadas autoridades. Por otra parte, algunas de estas actuaciones se refirieron a espacios geográficos, tales como Orán y La Habana, en los que mallorquines y cartageneros tenían intereses.

Apéndice documental

AHPM, Not. 6793, f. 36r.

1715, septiembre, 27, Mazarrón. El patrón mallorquín Antonio Pruna informa que ha cargado en su pingue llamado Nuestra Señora del Buen Viaje mil quinientas fanegas de trigo para transportarlas a Mallorca, y se compromete a traer respuesta en el plazo de dos meses, por lo que compromete todos sus bienes.

En la villa de Mazarrón a veinte y siete días del mes de sep^{re}. mil setecientos y quince, ante mi el escribano y testigos pareció el patrón Joseph Roig digo Antonio Pruna, de nación

48 AHPM, Not. 6071, f. 18r (20 de septiembre de 1780): *Declaro que en la referida ciudad de Alcúdia poseo diferentes bienes raíces heredados de mis difuntos padres [Miguel Puyals y Mariana Capdebou], los cuales administra, dilatado tiempo hace, Damián Amador, mi sobrino, mediante a que faltando de aquella ciudad muchos años hace, no he vuelto a ella ni me consta positivamente el íntegro valor de ellos, y que los que sean constarán por las particiones que se celebraron quando fallecieron dichos mis padres, añadiendo para que valga los efectos que haia lugar, que el referido Damián Amador, mi sobrino, no me ha entregado cosa alguna ni rendido cuentas de dicha administración, executando lo mismo con los bienes que por la misma razón le tocaron a Leonardo Puyales, mi hermano, quien otorgó poder a mi favor para percivir lo que fuese, en la ciudad de La Habana en veinte y tres de abril de mil setecientos cincuenta y siete, cuyo documento para en mi poder, y todo lo declaro para que así conste.*

49 Bartolomé Barceló, natural de Palma, artillero de mar en el jabeque *La Santísima Trinidad*, estando enfermo en el Hospital de Cartagena, apoderó al alférez de navío Bartolomé de Torres, vecino de Cartagena, para obtener de Tesorería de Marina la suerte de su parte de presas de dos jabeques, inglés y portugués, en marzo de 1780. AHPM, Not., Alcaraz, 5531, f. 435r (30 de agosto de 1788).

50 Marinero de la fragata *Rufina*, natural de Palma, apoderó a Ramón Fernández, vecino de Cartagena, para cobrar su suerte de parte de presa a Tesorería por las capturas del navío inglés *Ardiente* y dos fragatas Rom en viajes a Brest y La Habana; y Damián Fort, patrón natural de Mallorca, a Esteban Calvet, comerciante de Cartagena, para cobrar deudas. AHPM, Not., Alcaraz, 5532, f. 106r y 148r (5 y 18 de marzo de 1789).

51 AHPM, Not. 6068, f. 97r (11 de abril de 1777). Isabel Bufí, natural de Ibiza, mujer de Antonio Cabanillas, hija de Juan Bufí y Francisca Palau, hermana de Juan Bufí, residente en Cartagena, Francisco Bufí, tía de Josefa Bufí, mujer de José Sierra, residente en Orán; o Antonio Estarellas, segundo guardián, vecino de Cartagena, apoderó a Miguel Femenía, cirujano de Marina, de Palma, para vender una casa herencia de su abuelo. Véase el testamento de Isabel Bufí en AHPM, Not., Alcaraz, 5532, f. 94r y 203r (26 de febrero y 16 de abril de 1789).

mallorquín, que lo es del pingue nombrado *Nuestra S^a del Buen Biaxe*, surto en el puerto de esta villa, el qual dixo que con horden del Sr. D. Fran^{co}. Ibañez, gobernador de las armas de este reino en la ciudad de Cartagena, y en virtud de despacho del Excmo. Sr. D. Fran^{co}. De Bette, Marqués de Lede, Cavallero de la Insigne Orden del Toisón de Oro, Theniente Genl. de los Exércitos de Su Magestad y su comandante en las Yslas de Mallorca y Ybiza, a cargado sobre dho. su pingue un mil y quinientas f^{es}. de trigo de buena calidad, que las a conprado en esta villa p^a conducir las a dha. Ysla de Mallorca y Ciudad de Palma, donde lo entregará a la disposición de dho. Exmo. Sr., de que trairá responsiva dentro de dos meses y la entregará a la justicia de esta villa, o a quien en su nombre la deba perceber, y para que así lo cumplirá obligó su persona y bienes avidos y por aver y especialmente dho. su pingue para que esté afecto a la seguridad de todo, y dio su poder a las justicias de Su Magestad para que le apremien a ello, y así lo otorgó y firmó, siendo testigos Dⁿ. Lorenzo Rato, Don Joseph Zamora y D. Joseph Molina, vecinos de esta villa, a todos los quales yo scrivano doy fee conozco. Antony Pruna [firma]. [Signo] Ante mi, Pedro de Paredes Acosta.

AHPM, Not. 6189, f. 39r.

1729, mayo, 9, Cartagena. Miguel Padrines, natural de Palma, hace un poder especial a Francisco Meléndez Valdés para que actúe como procurador suyo en el pleito que mantiene ante el Juzgado Militar y Marítimo de Cartagena sobre haber extraído 3.062,5 pesos para comprar cereales para abastecer a Mallorca, que estaba necesitada.

Poder espezial. Miguel Padrines a Francisco Melendez.

En la Ciudad de Cartagena, a nueve días del mes de mayo año de mil setezientos y veinte y nueve ante mi el scrivano publico y testigos parezio Miguel Padrinis, vezino y natural de la Ciudad de Palma en Mallorca, y otorgo que da su poder cumplido expezial, bastante como por derecho se requiere y es necesario, a Franco. Melendez Valdes, procurador de causas de esta ciudad, para que le defienda en el pleito y causa criminal que de ofizio contra el sudodicho se sigue en el Juzgado Militar y marítimo de esta plaza sobre la extraczion de tres mil y sesenta y dos pesos escudos y real y medio de plata que conduzia para compra de granos de que carece la isla de Mallorca, y le fueron aprehendidos con motivo del fracaso de mar sobrevenido al navio nombrado *El Benjamin* en que venia en cuyo pleito y causa y su defensa alegue de su derecho y justicia, presentando testigos, escritos, escrituras y provanzas, y todo genero de prueba avone sus testigos, tache los de contrario, recuse juezes letrados y escrivanos, jure las tales rrecusaciones y se aparte de ellas, oyga autos y sentencias interlocutorias y difinitivas, consienta lo favorable, y de lo contrario apele y suplique, siga la apelazion y suplica donde seguir se deva, gane reales proviziones executorias y mandamientos, requiera con ellos a quien toque su cumplimiento, saque quales/quiera papeles de cuyo poder estén, y en dicha rrazon, y las demás, haga pedimentos, requerimientos, protestas enbargos, execuciones, priciones, pregones, ventas, tranzes y rremates de vienes, tome la posezion de ellos, y la continue, zeda o traspase que el poder que se rrequiere e se le da sin ninguna limitazion con franca, libre y general administración y facultad de ynjuiziar, jurar y sustituir, revocar los sostitutos y nombrar otros a los quales y al dicho Franco. Melendez releve en forma, en cuyo testimonio asi lo dijo, otorgo y firmo siendo testigos D. Juan Bau-

VICENTE MONTOJO MONTOJO

tista Bertrandi, Pedro Domeson y Manuel Vizente Tauste vecinos de esta ciudad, a todos los
quales doi fe conozco.

Miguel Pardines [firma]. Ante mi Juan Bizente Tauste [firma y rubrica].

ESTUDI I EDICIÓ DEL MOTET *TU ES PETRUS* (ACM, SP-94). UN EXEMPLE DE POLICORALITAT AL FONS MUSICAL DE LA SEU DE MALLORCA

Aina M. Escobar Sánchez

Universitat de les Illes Balears-Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios (CPAR)

Joan Antoni Ballester Coll

Conservatori Superior de Música de les Illes Balears

Resum: La localització en el fons musical propi de la Seu, a l'Arxiu Capitular de Mallorca, d'una peça policoral d'època moderna interpretada en la festivitat de Sant Pere apòstol, el motet *Tu es Petrus* a vuit veus, ha donat lloc a la transcripció i edició del document, a l'estudi de l'obra i el seu context, així com a la possibilitat de transferència de la recerca per mitjà de la interpretació i enregistrament de l'obra.

Paraules clau: música polifònica, motet, policoralitat, edat moderna, catedral de Mallorca.

Abstract: The location of a polychoral piece from the modern-era performed during the celebration of Saint Peter the Apostle, the motet *Tu es Petrus* for eight voices, in the musical section of the Majorcan Cathedral Archive, has led to the transcription and edition of the document, the study of the composition and its context, as well as the possibility of transferring the research by the performance and recording of the piece.

Keywords: Polyphonic Music, Motet, Polychoral Music, Modern Age, Cathedral of Majorca.

Rebut el 23 de maig. Aceptat el 9 d'octubre de 2023.

Abreviatures: ACA = Actes Capitulars, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, CPS = Cuadernos y papeles sueltos, VA = Vària.

Introducció i objectius

L'Arxiu Capítular de Mallorca custodia, dins una mateixa carpeta amb la signatura SP-94, dos documents manuscrits amb notació musical, d'autoria i datació desconeguts, que porten com a títol *Tu es Petrus*. Aquests documents, als quals ens referim com a *l'ligall antic* i *l'ligall modern*, són un exemple real de polifonia vocal d'època moderna a Mallorca (coneguda, però no estudiada) i fan part del fons musical propi de la Seu, que va ser inventariat per Cristina Menzel l'any 1999.¹

Arran de la localització dels manuscrits, les tasques s'han centrat, en un primer moment, en la transcripció del document d'acord amb els paràmetres notacionals actuals, amb l'objectiu doble de garantir-ne la conservació i facilitar la seva interpretació per part d'un cor en l'actualitat. En un segon moment, s'ha dut a terme la recerca oportuna per tractar de conèixer l'obra en el seu context de composició (o, si més no, d'interpretació) i poder formular hipòtesis respecte a la seva autoria i datació. El present treball és el resultat d'ambdues tasques, d'edició i investigació, que tenen com a objectiu últim la transferència del coneixement obtingut en la recerca, que pretén assolir-se per mitjà de la interpretació i enregistrament de l'obra.

Malgrat que el contingut dels dos documents és gairebé idèntic, cal fer-ne una diferenciació, ja que, de l'anàlisi notacional, cal·ligràfica i d'estat de conservació d'ambdós manuscrits, s'ha pogut extreure que es tracta d'un original i una còpia de la mateixa obra, o bé, de dues còpies d'una obra anterior no localitzada, encara que de mans i èpoques diferents.

En l'àmbit organolèptic i de contingut, el *l'ligall* més antic presenta evidents mostres d'ús, com ara taques derivades del tacte, fragments musicals ratllats, correccions en la lletra i alguns dibuixos en els marges. El segon document, que sembla copiat amb posterioritat, no inclou les parts eliminades o ratllades del primer *l'ligall*, i tampoc no presenta les mostres d'ús tan evidents del document considerat més antic. Una altra diferència substancial que cal mencionar és que el *l'ligall* més antic es presenta incomplet, només amb les parts de: tiple 2n, tenor 1r, tenor 2n, baix 1r, baix 2n i acompanyament. D'altra banda, el *l'ligall* més modern conserva totes les parts. Tanmateix, la fidelitat de la segona còpia, respecte a les parts existents de la primera, fa pensar que es tracta d'una transcripció corregida de les parts perdudes del *l'ligall* més antic.

Com s'ha indicat anteriorment, cap dels dos manuscrits no presenta un indicador explícit sobre la seva autoria i datació, malgrat que, de la seva anàlisi, es deriven algunes hipòtesis d'atribució que s'exposaran seguidament. De la recerca a les fonts documentals es pot albirar el marc cronològic de la seva composició i interpretació.

Les següents pàgines tracten, doncs, de l'estudi de l'obra: el marc d'execució en l'àmbit contextual, l'obra com a unitat documental i com a exemple de música polifònica derivada de la realitat musical europea d'època moderna, tenint en compte el contingut i l'estètica propis de la composició. Seguidament, s'ofereixen els criteris objectius seguits per a la tasca de transcripció i edició, adaptada als paràmetres notacionals d'ús actual. Finalment, s'aporta l'edició del motet.

¹ MENZEL SANSÓ, C.: *Catàleg del fons musical de la Seu*, Palma, 1999 (inèdit).

La festivitat de Sant Pere: context d'execució de l'obra musical

Sant Pere és una de les festivitats més antigues celebrades a la diòcesi de Mallorca. S'ha de tenir en compte, per justificar tal afirmació, que l'advocació de sant Pere de la primera capella del costat de l'Epistola de la Seu de Mallorca està constatada des de l'any 1363, en l'inventari elaborat amb motiu de l'enterrament del bisbe Antoni des Colell en aquell espai.² Es tracta de la capella absidal avui en dia coneguda com a capella del Santíssim Sagrament, arran de la reforma de Miquel Barceló entre els anys 2000 i 2004; intervenció que suposà l'eliminació del retaule existent, la nova fesomia decorativa (amb el conegut tapament de les pintures murals medievals de la capella) i el canvi d'advocació d'aquest espai litúrgic.

Essent la capella de Sant Pere una de les primeres advocacions catedralícies, sembla evident asseverar que la festa de Sant Pere fou, doncs, celebrada, com a mínim, des de la consagració de l'altar propi (el central de la capella, acompanyat dels altars de Sant Vicenç i Sant Tomàs als laterals). Consta documentalment que la festivitat havia estat considerada doble major des de mitjan segle XIV i fins a l'any 1453, en què fou elevada a festa solemne d'Eloi;³ és a dir, festivitat principal del temple i la diòcesi. El 1490, el capítol instituí que, en el cap d'octaves, es posés tot l'argent del tresor catedralici a l'altar major, malgrat que no cremarien ciris a la bancalada.⁴ La següent referència que permet reconstruir la celebració es troba en la descripció dels oficis a la consuetud de 1511; considerada ja la festa d'Eloi, amb protagonisme del vermell o carmesí com a color litúrgic, tant en la decoració de la capella, les capes de cor i la resta d'ornaments litúrgics. La consuetud també aporta indicacions sobre l'exposició de relíquies (especialment de sant Pere i sant Pau, però també d'altres sants), la lluminària amb candeles blanques, l'encens i alguns elements sonors (el toc de les campanes, esquelles i roder, el cant del *Magnificat*, la *Salve regina*, etc.),⁵ però, malauradament, es tracta d'un document massa primerenc per trobar-hi indicacions sobre música polifònica. Respecte a la processó de Sant Pere del segle XVI, ben igual que la resta de processons d'altres festivitats, es feia a la clastra; cal recordar, per a això, que es tractava d'una catedral encara en procés de construcció, que no arribà a concloure's fins al 1601, amb la definitiva finalització de les voltes pocs anys abans, el tancament de la façana principal i la consegüent pèrdua de la clastra com a espai litúrgic.

Sense ser causa i conseqüència una dada de l'altra, el cert és que la finalització del temple catedralici és sincrònica a un progressiu protagonisme de l'entorn urbà per a les celebracions; la ciutat esdevé l'espai per excel·lència per al desenvolupament de les festivitats, la interrelació social i la propaganda de les altes esferes del poder religiós i civil. Aquesta transformació, comuna a les grans ciutats europees, venia a modificar els entramats urbans (passant d'una ciutat medieval a una de moderna) per adaptar-se a les noves necessitats polítiques i socials, i, en definitiva, posar l'urbanisme en relació amb el món de la festa al servei de la monarquia espanyola.⁶ Aquest procés es porta a terme, arreu de les ciutats europees, per mitjà de la implementació del llenguatge classicista a l'entramat i decoracions urbanes,

2 SABATER REBASSA, T.: "Decoración medieval en la Catedral de Mallorca. Las pinturas murales de la antigua capilla de San Pedro", *Hortus Artium Medievalium*, 15, 2009, p. 355-364.

3 SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetud de sagristia de 1511 a la Seu de Mallorca. Volum I. Estudi crític*, Palma, 2015, p. 89.

4 SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetud...*, p. 92.

5 SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetud de sagristia de 1511 a la Seu de Mallorca. Volum II. Edició del text*, Palma, 2015, p. 363-369.

6 JULIANA COLOMER, D.: *Fiesta y urbanismo. Valencia en los siglos XVI y XVII*, València, 2019, p. 144-157.

amb l'objectiu de vehicular l'exaltació de l'autoritat imperial a la ciutat, models que posen de manifest el nou protagonisme de la ciutat com a escenografia festiva.⁷

A principis del segle XVII, a més de festa d'Eloi a la Seu, la festivitat de Sant Pere era considerada festa de precepte,⁸ però el viratge estilístic d'aquesta cap a un model de celebració urbana moderna és fruit de la iniciativa de capítol catedralici. Així doncs, per resolució capitular de 12 de juny de 1609,⁹ el capítol instituí en el dia de Sant Pere apòstol la processó general de religiosos (exclusivament, no de gremis), juntament amb els magistrats de les institucions del poder civil; es tractava, també, d'una festa d'obligada assistència de les corporacions representants del poder civil regnícola, és a dir, era un dia de taula.¹⁰

Dissortadament, en la resolució d'institució de processó general urbana, tampoc no hi consta cap referència musical, de manera que s'ha d'esperar fins a la següent consuetudina catedralícia per trobar una informació prou explícita. Així doncs, la consuetudina de Miquel Reus, de 1724-1725, permet, entre altres aspectes litúrgics (que s'obvien per no allargar l'estudi), la reconstrucció de l'itinerari de la processó urbana: sortia de la Seu pel portal de l'Almoïna, anava pels carrers Deganat i Capiscolat fins al carrer d'en Morey, avançava per la plaça de Santa Eulàlia i per darrere Sant Domingo, i tornava a entrar a la Seu pel portal major, i es portava la relíquia fins a la capella de Sant Pere (fig. 1).

No obstant les dades addicionals que la consuetudina aporta per a la reconstrucció de la festivitat i el seu component litúrgic i urbà, el que és més rellevant per al present estudi és la referència inequívoca a la interpretació del motet en un moment concret de la processó:¹¹

[...] *Acabat el Te Deum en el carrer den Morey, toquen les xeremies. Després entonen els primatxers l'himne Exultet Orbis gaudiis fins a Cort, on canta la música un motet (parada la processó) sens oració. El motet és el de l'Ofici major, el Tu es Petrus, etc. Acabat el motet, toquen les xeremies i camina la processó.*

En definitiva, la incorporació de la interpretació de l'obra polifònica a la processó urbana degué dur-se a terme en algun moment, encara indeterminat, entre el 1609, data d'institució de la processó general, i el 1725, primera evidència documental de la seva interpretació, en un moment immediatament posterior a la reorganització canònica de la capella de música de la Seu, el 1595, sufragada tant pel Gran i General Consell com per les menses capitular i episcopal.¹²

7 GAMBÚS SAIZ, M.: "La ciutat de Palma com a escenografia festiva en el segle XVII", a ROSSICH, A.; RAFANELL, A. (coords.): *El barroc català. Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Barcelona, 1989, p. 379-394.

8 XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església a Mallorca*, Palma, 1986, p. 231-232.

9 ACM, ACA, 1635, f. 217r.

10 Per a més informació sobre els dies de taula a la ciutat de Mallorca, vegeu ESCOBAR SÁNCHEZ, A.: "*Dies de taula*": *feita i art a Mallorca a l'edat moderna. Estudi i consideracions entorn del Cerimonial de l'Arxiu (1541-1686) i la taula dels jurats*, Palma, 2022 (tesi doctoral).

11 ACM, VA, 15580 (consuetudina de Miquel Reus), f. 229v.

12 CARBONELL CASTELL, X.: "La música a la Seu", a PASQUAL BENNÀSSAR, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 297-324.

L'obra en relació amb el panorama musical modern: contingut, estètica i hipòtesis d'autoria i datació

Tu es Petrus és un text bíblic (Mt. 16:18) que s'utilitzava a la litúrgia gregoriana com a cant de comunió, així com a vers de l'Al·leluia en la festivitat de Sant Pere. La part literal de l'obra analitzada, recita els següents versos:

*Tu es Petrus
et super hanc petram
edificabo ecclesiam meam
et porte inferi non prevalebunt
adversus eam.*

El document SP-94 de la Seu de Mallorca presenta un desenvolupament polifònic d'aquesta peça en forma de motet a vuit veus (tiple 1r, tiple 2n, alt 1a, alt 2a, tenor 1r, tenor 2n, baix 1r, baix 2n), cosa que conforma una estructura interna de doble cor. És adient suggerir la presència instrumental, doblant o substituint veus, en concret la veu del baix per part d'un baixó o instrument similar. Malgrat que no es disposa d'evidència documental, es conjectura la presència instrumental a partir de la manca de part literal en la veu del baix, pel fet de comptar aquesta amb una tessitura similar i per la idiosincràsia d'una obra que s'executa en un context processional. Aquesta disposició de veus fa pensar en un origen italià, a causa de la semblança de la forma i estil compositiu de l'obra mallorquina amb les obres venecianes del segle XVI i el seu estil de *cori spezzati*.¹³ Tot i això, cal tenir presents les connexions estilístiques entre el món musical italià i l'Espanya de Felip II, i que les seves produccions artístiques tenien molt en comú, aspecte observable, precisament, en la pràctica policoral documentada arreu de la península.¹⁴ De fet, en una data tan primerenca com el 1568, entorn de la Capella Reial trobam composicions com la missa *Ad Placidum* a 8 de Juan de Bonmarché, avui desapareguda, encara que, probablement, no es tractava d'una composició a dos cors.¹⁵

En els anys següents, compositors espanyols¹⁶ de renom internacional van escriure polifonia per a grups nombrosos de veus que fan palès aquest contacte amb l'estil italià i, probablement, amb pràctiques properes als *cori spezzati* venecians. L'impuls definitiu a la pràctica de la policoralitat a Espanya va venir amb la contractació, per part de la Capella Reial, de Philippe Rogier com a mestre de capella. Rogier fou un compositor flamenc arribat a Espanya l'any 1572 de la mà de Geert van Turnhout, que exercia de mestre de capella de Felip II. L'any 1584, Rogier fou nomenat mestre de capella segon, sota el mestratge de George de La Hèle. Un any després, ja se'l pot trobar com a encarregat de les composicions musicals per a les noces de la infanta Catalina Micaela, filla de Felip II, amb Carlo Emanuele I de Sa-

¹³ Organització de dos cors que canten simultàniament en espais contraposats del temple. La tècnica de la policoralitat, i, en concret, dels *cori spezzati*, va desenvolupar-se especialment a la cort de Venècia durant el s. XVI. Vegeu ARNOLD, D.: "Cori spezzati / Polychoral", *Grove Music Online*, Oxford, 2001 (<https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.06486>).

¹⁴ Vegeu, per a més informació, BALLESTEROS VALLADOLID, P.: "Performing a polychoral mass with voices, organ, and minstrels during the middle decades of the seventeenth century in the Cathedral of Valladolid, Spain", *Fontes Artis Musicae*, 66/3, 2019, p. 279-298, nota 7.

¹⁵ RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, P. L.: "Ad maiorem Dei gloriam (aur regis): la música en latín y el organo", a TORRENTE SÁNCHEZ-GUISANDE, Á. (ed.): *Historia de la música en España e Hispanoamérica. Vol. 3. La música en el siglo XVII*, Madrid, 2016, p. 89.

¹⁶ Vegeu, a tall d'exemple, l'*Ave Maria* a 8 veus (1572) i el psalm *Laetus sum* a 12 (1583) de Tomás Luis de Vitoria; o el motet *O clemens Pia* a 13 veus (1587) i el *Duo Seraphim* a 12 (1589) de Francisco Guerrero.

voia. Per a tal ocasió, el flamenc va compondre la missa *Ave martyr gloriosa*, a sis veus, i un motet a vuit parts titulat *In illo tempore*. A la mort de La Hèle, Rogier va assumir la direcció de la Capella Reial.¹⁷

L'estil compositiu de Rogier, almenys pel que fa a la música religiosa, va suposar la transició del recarregat estil imitatiu francoflamenc cap a l'estil policoral venecià. Rogier va exercir de mestre de capella fins a la seva mort, el 1596, i fou succeït per Mateo Romero "*Capitán*". Entre tots dos van consolidar un estil policoral propi que va prendre's com a model a la resta d'institucions musicals del país, dibuixant les línies mestres del que havia de ser la música del barroc espanyol del segle XVII. Algunes de les característiques bàsiques del barroc musical dibuixat per Rogier i, posteriorment, per Romero són l'organització vocal dividida en dos o més blocs corals, amb una textura progressivament més homofònica, amb intervencions alternes antifòniques entre els cors.¹⁸ L'estil vocal desenvolupat per ambdós era acord als preceptes contrareformistes, senzill i sil·làbic, rítmicament vinculat als accents del text per facilitar-ne la comprensió.¹⁹

El segle XVII espanyol no va desenvolupar gairebé gens l'estètica musical, de manera que el model de Rogier i Romero va perdurar fins a gairebé finals del segle. La influència de Rogier va ser tanta i tan dilatada en el temps que Lope de Vega el recordava en el seu poema *Laurel de Apolo*,²⁰ escrit l'any 1630, trenta-quatre anys després de la seva mort.

Els compositors, des de l'època de Felip II fins a Felip IV, van mantenir la sobrietat en les plantilles vocals, així com en els recursos compositius heretats de la tradició francoflamenca i veneciana del segle XVI. Aquest fet es deu que la cort espanyola, amb tot el seu poder econòmic i polític, no necessitava posicionar-se ni competir mitjançant l'art, ja que la seva consideració, a diferència d'altres corts més petites, no depenia d'aquest factor.²¹ Serveixen d'evidència alguns textos teòrics, com ara el de Juan Ruiz de Robledo,²² que, a 1644, defensava la policoralitat com a forma ideal per a la música sacra. O el cas, ja dins el segle XVIII, de Pablo Nassarre, que, en la segona part del seu *Escuela Música*, reivindicava la polifonia espanyola per sobre de la italiana, ja que, en la segona, era habitual comptar amb veus que

17 LAVERN, J.W.; KIRK, D.: "Rogier, Philippe", *Grove Music Online*, Oxford, 2001 (<https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.23684>).

18 RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, P. L.: "*Ad maiorem...*", p. 91.

19 Cal observar que algunes d'aquestes característiques —l'estil sil·làbic i la comprensió del text— s'adeqüen perfectament als preceptes tridentins que, en aquell final de segle XVI, s'estaven consolidant arreu d'Europa. En aquest sentit, i només com a hipòtesi, es pot apuntar que les correccions efectuades en les partícels del lligall antic del *Tu es Petrus* podrien deure's a aquesta proposta tridentina d'austeritat. Si bé és evident que els fragments ratllats no censuren l'obra en l'àmbit textual, podem veure que les correccions i ratlladures es concentren en la secció més esplendorosa rítmicament i melòdicament.

20 [...] *Pero ya las canciones amorosas / de tu pastor pesquera / que del amor lo era / te piden que te acuerdes / que fué el honor de tus riberas verdes / y el que daba bucólicos cantares / a Filipe Roger y a Palomares / Roger honor de Flandes, gloria y lustre / y a Palomares, de Sevilla ilustre / entrambos en la flor de tus deseos / para lograrse más dulces orfeos [...]*. VEGA, L. F. *Laurel de Apolo con otras rimas al Excel. Señor Don Ivan Alonso Enríquez de Cabrera, Almirante de Castilla*, Madrid, 1630, f. 34r.

21 RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, P. L.: "*Ad maiorem...*", p. 85-86.

22 RUIZ DE ROBLEDO, J.: *Laura de música eclesiástica*, 1644 (manuscrit M/1287 de la Biblioteca Nacional de España).

es duplicaven entre si —el que s'ha conegut com a *ripieno*—,²³ mentre que, a Espanya, es componien veus diferenciades per als diferents cors.²⁴

Tornant al document objecte de l'estudi, resulta impossible datar-lo amb certesa amb els recursos actuals, però podria ubicar-se el primer lligall (el més antic) a la primera meitat del segle XVII, i el segon lligall (la còpia corregida i, per tant, més moderna), cap a finals del segle XVII o ja entrat el segle XVIII. Com s'ha anticipat en la introducció, la hipòtesi es basa en l'anàlisi notacional, cal·ligràfica i organolèptica dels documents, així com en la forma i l'estil de l'obra, en sintonia amb les pràctiques compositives coetànies, i, també, en la presència a les fonts documentals localitzades avui en dia, sense perjudici de futures correccions.

Pel que fa a la seva autoria, la falta d'un estudi seriós de l'esdevenir de la capella de música de la Seu, així com dels seus mestres de capella, dificulta, o bé impossibilita, parlar de cap supòsit d'autoria local. En qualsevol cas, l'autor del motet *Tu es Petrus* devia ser algú proper, o coneixedor, de les pràctiques de la Capella Reial. En aquesta línia, no s'ha de desestimar la hipòtesi que, probablement, es podria tractar de música copiada, amb orígens a la cort reial. Una hipòtesi agosarada, encara que viable, és la de vincular aquest motet amb el mateix Philippe Rogier o algun dels seus successors a la Capella Reial, ja que les característiques d'aquesta obra —organització en dos blocs corals, textura homofònica, intervencions alternes antífòniques entre els dos cors i un estil vocal senzill i majoritàriament sil·làbic (d'acord amb els preceptes de Trento)— s'ajusta perfectament a la descripció de l'estil de Rogier.²⁵ Tanmateix, la hipòtesi d'apuntar cap a Rogier i el seu cercle no és gens arbitrària i cobra força de cara a l'evidència documental de la presència d'obres de Rogier a la catedral de Mallorca. Com consta en un inventari sense datar de llibres de música de la Seu,²⁶ hi havia *Un llibre gran de Philipo Roger de Misses*. Juntament amb aquesta anotació del llibre de misses de Rogier, l'inventari anomena un *Motet de St. Pere*, que, amb força seguretat, és l'obra *Tu es Petrus*, objecte del present treball, entre altres composicions amb més de quatre veus: *Un Salm Beatus Vir a 8*, *Un respons a 3 cors de Nadal*, *verbum caro* o una *Salve a 8 vermella* entre d'altres.

Criteris de transcripció de l'obra i edició crítica

Per realitzar la transcripció, s'ha pres com a referència el lligall corregit i copiat cap al tombant de segle, ja que és la versió completa que, amb total certesa, s'esmenta a la consuetud de 1724.

Per a aquesta transcripció, s'ha optat per un criteri més aviat pràctic, és a dir, una edició que, tot i voler mostrar la realitat sonora del motet, permet la seva lectura i interpretació amb criteris de notació estandarditzats. Així, s'ha decidit usar les claus de sol per a les sopranos

23 HUTCHINGS, A. et al. "Concerto", *Grove Music Online*, Oxford, 2001 (<https://doi-org/10.1093/gmo/9781561592630.article.40737>).

24 NASSARRE, P.: *Escuela música según la práctica moderna*, Saragossa, 1724; edició facsimil a NASSARRE, P.: *Escuela música según la práctica moderna*, SIEMENS HERNÁNDEZ, L. (ed.), Saragossa, 1980, p. 255: *En Italia, la mayor parte de las composiciones son solamente a cuatro: pues aun cuando se juntan los coros, cantan una misma música unos y otros. Pero como los músicos españoles no se contentan con componer solo a cuatro, sino es que quieren aumentar los grados de armonía, componiendo a cinco, a seis, a ocho y a más voces [...]*.

25 RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, P. L.: "Ad maiorem...", p. 91.

26 ACM, CPS, 16029, núm. 22.

i contralts, en lloc de la clau de do en primera i clau de do en tercera de les parts originals, respectivament; la clau de sol octavada per a la veu de tenor, en lloc de la clau de do en quarta; i mantenir, en aquest cas sí, la clau de fa en quarta per als baixos.

Pel que fa al paràmetre rítmic, s'ha realitzat una reducció per tal d'agilitzar la lectura, equiparant la figura de la breu a una redona com a unitat de compàs, ja que s'ha transcrit en un compàs de 4/4. Cal destacar la revisió de la lletra, perquè, en molts de fragments, aquesta es troba abreujada o elidida. En el cas de la part del baix del segon cor, cap de les versions —ni la versió del lligall més antic ni tampoc la del lligall corregit— inclou la lletra. En aquest cas, s'ha hagut d'incloure la totalitat del text, la qual cosa ha estat possible pel fet que la major part del motet és gairebé sil·làbica i té una tendència a l'homofonia en cada un dels blocs corals que fa que la lletra no es desajusti excessivament entre les veus d'un mateix cor.

Cal esmentar la correcció realitzada en els compassos 16-17 del paper de baix del 2n cor. En l'original, la veu de baix proposa una durada igual per a les notes si i do, mentre que s'ha transcrit amb durades diferents, blanca i redona, per tal de fer encaixar la veu amb les veus superiors (fig. 2).

Pel que fa als criteris de transcripció de la part literal, cal recordar que és inexistent en la veu del baix 2n; s'ha pres com a referència la distribució sil·làbica de la resta de veus del segon cor, tot indicant, en cursiva, que es tracta d'una decisió editorial. De la mateixa manera, en la resta de veus s'indica, en cursiva, quan aquesta lletra es troba pressuposada, ja que l'original indica la repetició textual per mitjà d'un símbol (fig. 3).

En l'àmbit melòdic, s'han proposat algunes alteracions que no es troben a l'original i que venen indicades a la transcripció entre parèntesis (fig. 2).²⁷

Conclusions

El present treball és una aportació innovadora a la musicologia mallorquina, essencialment per l'enfocament metodològic que proposa: d'una banda, l'exhumació de materials originals i el seu estudi en el seu context propi, i, d'altra banda, l'edició dels materials inèdits i les possibilitats de transferència. En aquest sentit, i salvant els reptes que la investigació musicològica encara presenta en el panorama balear, el motet *Tu es Petrus* posa sobre la taula els contactes existents entre les pràctiques interpretatives mallorquines i altres centres de producció musical. La seva presència al fons musical de la Seu i, més explícitament, a les fonts documentals fa palesa l'existència de pràctiques policorals a Mallorca a l'època moderna, cosa que situa l'escenari musical de l'illa en línia amb els escenaris musicals europeus.

Apèndix documental

ACM, SP-94

Transcripció del motet *Tu es Petrus*.

²⁷ Agraïm a Antoni Llofriu Prohens els seus suggeriments per resoldre el gir melòdic d'alguns compassos.

Tu Es Petrus
Motet a 8 veus (ACM, SP-94)

Transcripció:
Aina Escobar
Joan Antoni Ballester

The musical score is for an 8-voice motet titled "Tu Es Petrus" in 4/4 time, B-flat major. The voices are arranged in four pairs: Soprano 1 (So 1), Contralto 1 (Co 1), Tenor 1 (Te 1), Bass 1 (Ba 1) in the first system; Soprano 2 (So 2), Contralto 2 (Co 2), Tenor 2 (Te 2), Bass 2 (Ba 2) in the second system. The lyrics are: "Tu es Pe - trus, tu es Pe - trus, tu es Pe - trus, tu es Pe - trus, tu". The score features various musical notations including whole, half, quarter, eighth, and sixteenth notes, rests, and bar lines. The lyrics are written below the corresponding staves.

2

10

S1 es Pe - trus, et su - per hanc pe - tram

C1 es Pe - trus, et su - per hanc pe - tram

T1 es Pe - trus et su - per hanc pe - tram

B1 es Pe - trus, et su - per hanc pe - tram

S2 es Pe - trus, et su - per hanc pe -

C2 es Pe - trus, et su - per hanc pe -

T2 es Pe - trus, et su - per hanc pe -

B2 es Pe - trus, et su - per hanc pe - tram

18

S1 e - di - fi - ca - bo ec - cle - si - am me - am

C1 e - di - fi - ca - bo ec - cle - si - am me - am

T1 e - di - fi - ca - bo ec - cle - si - am me - am

B1 e - di - fi - ca - bo ec - cle - si - am me - am

S2 - tram e - di - fi - ca - bo ec -

C2 tram e - di - fi - ca - bo ec -

T2 - tram e - di - fi - ca - bo ec -

B2 e - di - fi - ca - bo

25

S1 et por-te in-fe-ri

C1 et por-te in-fe-ri

T1 et por-te in-fe-ri

B1 et por-te in-fe-ri

S2 cle-si-am me-am et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ver-

C2 cle-si-am me-am et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-

T2 cle-si-am me-am et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-

B2 ec-cle-si-am me-am et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-

32

S1 et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-ver-sus e-

C1 et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-ver-sus e-

T1 et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-ver-sus

B1 et por-te in-fe-ri non pre-va-le bunt ad-ver-sus

S2 -sus e-am

C2 ver-sus e-am

T2 ver-sus e-am

B2 ver-sus e-am

4

38

S1 - am et por-te in - fe - ri et por-te in - fe - ri non pre-va -

C1 am et por-te in - fe - ri et por-te in - fe - ri non pre-va -

T1 e - am et por-te in - fe - ri et por-te in - fe - ri non pre-va -

B1 e - am et por-te in - fe - ri et por-te in - fe - ri non pre-va -

S2 et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri

C2 et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri

T2 et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri

B2 et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri et por-te in - fe-ri

42

S1 le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

C1 le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

T1 le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

B1 le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

S2 non pre-va - le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

C2 non pre-va - le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

T2 non pre-va - le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

B2 non pre-va - le - bunt non pre-va - le - bunt ad-ver - sus e - am.

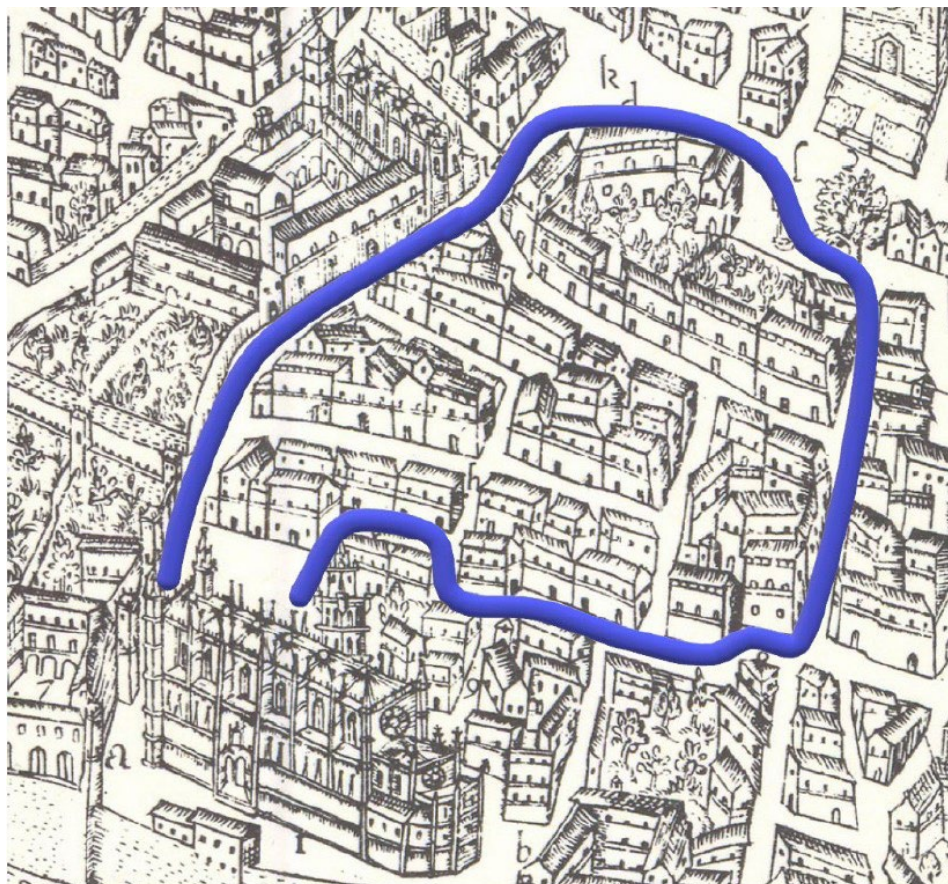

Fig. 1. Itinerari de la processó urbana de Sant Pere sobre el plànol del canonge Antoni Garau de 1644 (Instituto Geográfico Nacional, 32-H-15). Font: elaboració pròpia.

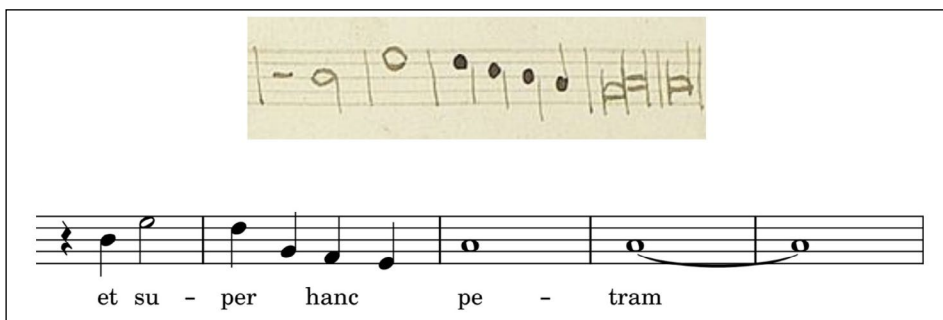

Fig. 2. Reelaboració del motiu melòdic dels compassos 15 i 6 del baix del segon cor. Font: ACM, SP-94 i elaboració pròpia.

Fig. 3. Símbol que indica la repetició textual. Font: ACM, SP-94.

MUNDUM NUMERI REGUNT. LAS MATEMÁTICAS PURAS COMO NÚCLEO DEL SABER HUMANO

Gabriel Alomar Serra

Institut Ramon Llull

Isabel Moll Blanes

Universitat de les Illes Balears-Institut Universitari d'Investigació en Ciències de la Salut

Resum: Presentam l'edició d'un discurs inèdit de Faustino Pérez-Ortiz, catedràtic de matemàtiques de l'Institut Balear. El discurs es va redactar per ser llegit en la inauguració del curs 1857-1858 del centre, avui IES Ramon Llull de Palma. Es tracta d'un text llarg i molt ben documentat que té com a objectiu mostrar la influència de les matemàtiques en el conjunt de totes les ciències, tant les físiques com les socials. El text s'acompanya d'un estudi previ sobre el discurs, l'autor i el doble context (formatiu i professional) que emmarca la seva figura.

Paraules clau: Institut Balear, història de la ciència, matemàtiques.

Abstract: This is an edition of an unpublished speech written by Faustino Pérez-Ortiz, professor of mathematics at the Institut Balear. The speech was written to be read at the opening of the academic year 1857-1858 of the centre, today IES Ramon Llull de Palma. It is a long and very well-documented text that aims to show the influence of mathematics on all the sciences, even the social sciences. The text is preceded by a previous study on the speech, on the author, and on the double context (educational and professional) that shaped his life.

Keywords: Institut Balear, History of Science, Mathematics.

Rebut el 31 de maig. Aceptat el 3 de desembre de 2023.

Volem manifestar el nostre agraïment a les persones següents: Pere Cerdà, Joan Llabrés i Juli Pérez, professors i professors jubilats de matemàtiques de l'IES Ramon Llull; els també professors de matemàtiques Joan Lluís Pol Llompart, de Palma, i Juan Navarro Loidi, de Donostia; el catedràtic d'història del dret Rafael Ramis Barceló i el catedràtic de matemàtiques i informàtica Bartomeu Serra Cifre, ambdós de la Universitat de les Illes Balears; i, *last but not least*, els consells i propostes bibliogràfiques de Miquel Marín Gelabert.

Abreviatures: AGA = Archivo General de la Administración, AIBM = Arxiu Instituto Brianda de Mendoza (Guadalajara), ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, IESRL = Institut d'Educació Secundària Ramon Llull.

El text que aquí presentam és un discurs llegit a la inauguració del curs 1857-1858 de l'Institut Balear per Faustino Pérez-Ortiz y Cossío-Argüelles, aleshores catedràtic de matemàtiques d'aquesta institució. Es tracta d'un document inèdit que consideram que mereix que sigui conegut, tant pel seu contingut com pel seu autor, i també per ser representatiu del tipus de coneixement científic de l'entorn i el període en què es va pronunciar.

Abans d'iniciar la presentació, permeteu que introduïm dues referències que tenen a veure amb aspectes de tipus formal que creiem que convé puntualitzar. En primer lloc, voldríem aclarir el títol del present text. El document original no en tenia cap, sols una frase en llatí — *Mundum numeri regunt* —¹ que hem decidit mantenir, ja que pensam que resumeix l'objectiu de l'autor del manuscrit, però també hem introduït un subtítol complementari que consideram que, de manera resumida, permet donar un poc més d'informació del contingut del text que, en paraules del seu autor, no pretén altra cosa que mostrar:

*La importancia de las Matemáticas, las sublimes verdades de todo género que por medio de ellas se han demostrado, los admirables descubrimientos que a las mismas son debidos y lo mucho que perfecciona su estudio nuestras facultades intelectuales, son entre otros poderosos y justos motivos para que esa portentosa ciencia haya merecido siempre la más predilecta atención de los primeros sabios y para que se respete no solo como la primera y modelo de las demás sino como el núcleo del saber humano.*²

La segona referència té a veure amb el text, especialment amb la forma com hem fet la transcripció. Hem considerat que el més adient era fer una adaptació a les actuals regles ortogràfiques, modificant lleugerament la puntuació. Per altra banda, hem tengut alguns problemes de comprensió de l'escriptura de Pérez-Ortiz, que hem intentat solucionar de la millor manera possible; per exemple, ha estat molt laboriós localitzar els autors citats al text, especialment per la grafia dels cognoms d'alguns científics. També hem intervingut en l'estructura del text, introduint dues separacions que creiem que poden facilitar una millor comprensió de les principals propostes que incorpora. I, en últim lloc, ens ha semblat oportú incorporar la numeració dels folis del document original per si algú tengués interès a consultar-lo. A més, i com a mesura de tipus pràctic, hem inclòs un apèndix en què es relacionen, per ordre d'aparició, els autors citats al text i introduïm informació de les seves coordenades vitals, del país (o ciutat) d'origen i de la seva especialització en el camp de les ciències.

El discurs

Quan, el dia 1 d'octubre de 1857, Faustino Pérez-Ortiz llegeix el discurs a la cerimònia d'obertura del curs acadèmic 1857-1858 de l'Institut Balear, sols té vint-i-dos anys. Es tracta d'un text molt extens amb relació als discursos que es llegien en aquestes cerimònies; té vint folis i trenta-nou pàgines. També és un text molt ben documentat, la qual cosa evidència un elevat nivell d'erudició del seu autor. El contingut s'estructura en funció de l'objectiu de l'autor, que se centra a mostrar i documentar la influència de les matemàtiques en el conjunt de totes les ciències, tant les ciències de la natura com les ciències de l'esperit o de la societat. Hi ha tres parts clarament diferenciades: a la primera, s'estableix el marc general en què Pérez-Ortiz contextualitza les seves propostes; a la segona, es desenvolupa la documentació d'aquestes propostes a partir d'un doble enfocament: la naturalesa de la influència de les matemàtiques en les ciències "clàssiques" i en les noves ciències derivades del coneixement

¹ Frase que s'atribueix a Pitàgores.

² ARM, IESRL, 148/2, f. 1v.

dels homes en societat; a la tercera, l'autor modifica la línia del seu discurs en funció dels assistents a l'acte: informa els estudiants de la utilitat de les matemàtiques a partir de les disciplines que constitueixen la base d'aquesta ciència, i ofereix al professorat una justificació de per què ha construït el discurs de la manera com ho ha fet.

El discurs comença amb una introducció en què l'autor manifesta quines són les bases filosòfiques que fonamenten els seus objectius i el plantejament de l'escrit. Inicia el text amb una crítica —ferotge— a l'escolasticisme³ i es posiciona en el context dels principis de la revolució científica del segle XVII, en un trànsit que va del racionalisme de René Descartes (1596-1650) a les aportacions de Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) i Isaac Newton (1643-1723), accentuant la rellevància dels principis d'observació i experiència en el procés de liberalització de la raó i d'emancipació de la intel·ligència.⁴ Fou un procés que va tenir —sempre seguint les paraules de Pérez-Ortiz—, com a una de les conseqüències principals, el desenvolupament, en el segle XVIII, de les matemàtiques pures amb les innovacions introduïdes primer pel suís Leonhard Euler (1707-1783) i pels francesos Alexis-Claude Clairaut (1713-1765) i Jean le Rond d'Alembert (1717-1783), i, més tard, per la següent generació dels també francesos Joseph-Louis Lagrange (1736-1813), el marquès de Condorcet (1743-1794), Pierre-Simon Laplace (1749-1827) i Adrien-Marie Legendre (1752-1833).⁵

Per a Pérez-Ortiz, la difusió d'aquests nous corrents científics fou possible gràcies a la incorporació d'una perspectiva literària als escrits científics,⁶ essent dos matemàtics —Pierre Louis Maupertuis (1698-1759) i el mateix D'Alembert— els que primer varen cultivar, a la vegada, les lletres i les ciències exactes, malgrat que el primer abandonés l'empresa, que sí que fou continuada pel segon. A partir d'aquestes referències, Pérez-Ortiz introdueix una reflexió que es manté inalterada al llarg del text: la importància d'explicar amb paraules properes el significat i la importància de les innovacions científiques, és a dir, la didàctica com a eina de difusió del coneixement. Seguint les explicacions de Pérez-Ortiz, John Locke (1632-1704) primer i, més tard, Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780) practicaren l'accessibilitat del coneixement a qui *no gustan sino de conocimientos sólidos apoyados en hechos ciertos y tratados por una deducción rigurosa*.⁷ Incorpora descripcions de les innovacions en la ciència matemàtica i en les formes de la seva difusió, com foren les reflexions de D'Alembert a la “seva” *Enciclopèdia*:

3 ARM, IESRL, 148/2, f. 1r-v: *Hasta el siglo XVIII, una filosofía creada en una época semi-bárbara por hombres llenos de ignorancia y superstición [...] que hasta en la cultura de las letras llevaban el mal gusto que revelan los conocimientos que nos han dejado esclavizada la razón [...]. Esa filosofía tan defectuosa y perniciosa al hombre era la filosofía escolástica que para ocuparse de la naturaleza principiaba despreciándola, que no se digna baja más interrogarla y que al través de unas cuantas de sus teorías llegaba a sumergir al hombre en un océano de errores.*

4 ARM, IESRL, 148/2, f. 2v-3r.

5 Per cert, crida molt l'atenció, en aquesta relació de grans matemàtics, l'absència de referències al matemàtic alemany Johann Carl Friedrich Gauss (1777-1855), però entendre aquesta absència exigiria aprofundir més en la formació i els ancoratges intel·lectuals de Pérez-Ortiz, la qual cosa, de moment, encara no ho hem fet.

6 ARM, IESRL, 148/2, f. 3r-v: *Por descubrimientos tan notables envueltos en cálculos y fórmulas inaccesibles a la generalidad de entonces no hubiesen podido fijar la atención de las inteligencias sobre los nuevos progresos del análisis sino se hubiese acudido a hombres de letras para que adornando tan grandes resultados con las bellezas seductoras de la imaginación se hiciese pasar hasta las clases menos instruidas todo lo que se hacía de bello, todo lo que se concebía de grande y útil entre el pequeño número de los que vivían retirados en el santuario de las ciencias.*

7 ARM, IESRL, 148/2, f. 4v.

[...] y en sus elementos de filosofía, sobre la marcha y los principios fundamentales de las diversas partes de las matemáticas, reflexiones muy a propósito para satisfacer a los que buscando solo una instrucción general no estudian más que para cultivar su juicio en el espíritu de los métodos, y no menos útil es a la ciencia que las investigaciones trascendentales cuyos detalles interesan solamente a las personas que quieren aplicarlas o entenderlas.⁸

També ho foren les aportacions de Condorcet (1743-1794), que, a les darreries de la seva vida, *aún se acrecentaban en aquella imaginación los progresos que la razón podía hacer aplicando los métodos de cálculo y los cuadros analíticos al desarrollo y clasificación de todas las probabilidades de los sucesos y opiniones relativas al orden social; y nunca cesó de relacionar con estos objetos el cálculo de las probabilidades.*⁹ D'aquesta manera, els coneixements matemàtics adquirits fins aquell moment varen servir de base per obrir el vertader camí del progrés científic. El conjunt de científics citats, a més d'innovar en el camp de les ciències abstractes i aplicades, també foren responsables, segons Pérez-Ortiz, de la difusió dels vertaders principis de l'ordre social. Amb aquestes referències generals, passa, seguidament, a mostrar la influència de les matemàtiques en les ciències, dedicant, primer, un apartat a les ciències físiques, químiques i naturals, i, finalment, un apartat a les ciències humanes o de la societat.

Comença aquesta part amb un seguit de consideracions sobre el desenvolupament de la química i les aportacions que, en aquest camp, va fer Guillaume-François Rouelle (1703-1770) i, especialment, Antoine Lavoisier (1743-1794), juntament amb Guyton de Morveau (1737-1816), Berthollet (1748-1822) i Fourcroy (1755-1809). Amb relació a les aportacions de les matemàtiques al desenvolupament de la química, cita la tasca executada per alguns matemàtics geomètres, per als quals, i segons Pérez Ortiz, *la investigación física había familiarizado con las maravillas de la naturaleza, atraídos por el nuevo orden de fenómenos que los químicos desarrollaban a vista de ellos, tomaron parte en las investigaciones en que hallaban el encadenamiento y precisión a los cuales estaban acostumbrados.*¹⁰ Cita com els més rellevants a Pierre-Simon Laplace (1749-1827) i Gaspar Monge (1746-1818), ambdós reconeguts matemàtics.

Pérez-Ortiz continua argumentant la rellevància de les matemàtiques en altres ciències, com la mecànica o l'astronomia. Amb relació a la física, assenyala que no es troba en el mateix estat de perfecció que les ciències abans esmentades, puntualitzant que *El ideal de esta ciencia es la física matemática, ciencia aún por formar pero que ya han alcanzado alto grado de perfección varias de sus partes como son la teoría del choque de los cuerpos elásticos, [...] la acústica, la teoría del calor y la óptica.*¹¹ De fet, assenyala que la física matemàtica és la més profunda de totes les ciències, i suposa que es pot equiparar a l'esperit de la filosofia natural.

Fins aquí la part del discurs qualificable de *més clàssica*; és a dir, si bé és un text que es desenvolupa a partir d'una nova forma de fer ciència, fonamentada en els principis de raonament, mètode i experimentació, les referències utilitzades per documentar els seus arguments corresponen a les innovacions realitzades i difoses a partir de la segona meitat

⁸ ARM, IESRL, 148/2, f. 4v.

⁹ ARM, IESRL, 148/2, f. 5r.

¹⁰ ARM, IESRL, 148/2, f. 7r.

¹¹ ARM, IESRL, 148/2, f. 9v.

del segle XVIII, període que contempla la construcció de les ciències de la natura. Però, possiblement, la part més interessant del discurs, i, sense cap dubte, la més innovadora, és quan planteja la influència de les matemàtiques —especialment de la teoria del càlcul de probabilitats— al que, en termes generals, es coneixen com a *ciències de l'home i de la societat* —influència que, per a Pérez-Ortiz, serà més rellevant en un futur—, i que ell especifica citant, com a les més significatives en aquest camp, les ciències morals, polítiques i judicials.

Inicia la seva argumentació amb el que, per a ell, suposa l'origen d'una nova branca científica. Es tracta de la coneguda paradoxa d'Antoine Gombaud, *le chevalier de Méré* (1607-1684), que Blaise Pascal (1623-1662) i Pierre de Fermat (1601-1665) varen resoldre mitjançant l'aplicació de la teoria matemàtica de les combinacions al càlcul de probabilitats. A partir d'aquí, Pérez-Ortiz inicia un recorregut de com s'ha anat plantejant i aplicant el càlcul de probabilitats en el marc de la ciència, fins a arribar al que, per a ell, és la gran aportació en aquest camp: la seva aplicació als comportaments de l'home en el seu context social, que té, en els treballs del matemàtic belga Adolphe Quetelet (1796-1874), el seu principal representant.¹²

Uns breus exemples poden documentar la rellevància d'aquesta aportació. Per al nostre autor, *Las tablas de mortalidad y la cuestión de subsistencias son dos bellas e importantes aplicaciones de la teoría de las probabilidades al hombre considerado en Sociedad*.¹³ Explica què és una taula de mortalitat i afirma que el seu interès no radica sols en la higiene pública i la *historia natural del hombre*, sinó que també interessa a les ciències polítiques, ja que *Considerada bajo el punto de vista del Estado, una excesiva mortalidad en la infancia es una causa permanente de atraso y empobrecimiento, y aquel que alcanza combatirla añade millones a la renta nacional, al par que evita copiosidad de lágrimas*.¹⁴ En relació amb les subsistències, comenta que l'ús freqüent de la *antigua y transcendental teoría de las cantidades medias* permet obtenir uns resultats de gran utilitat i, d'aquesta manera:

Se ha llegado a conocer que el dinero pierde gradualmente su valor cuando se le refiere a objetos de primera necesidad; y que a medida que la civilización progresa, que las instituciones se mejoran y que la calma política se afirma, los elementos más necesarios a la vida sujetos a variar, oscilan entre límites sucesivamente más próximos, siendo cada vez más raras las grandes escaseces.¹⁵

A la tercera part, Pérez-Ortiz utilitza un doble registre. Quan es dirigeix als estudiants, modifica el caràcter erudit usat fins aleshores per mostrar la utilitat pràctica, a la vida quotidiana, de tota l'argumentació presentada. L'estudi de les matemàtiques s'introdueix amb l'àritmètica, continua amb l'àlgebra elemental, la geometria elemental, la trigonometria rectilínia i la topografia —totes aquestes matèries eren impartides a l'Institut Balear, algunes de les quals pel mateix Pérez-Ortiz—, conjunt d'estudis que es troben a la base que permet emprendre els estudis de física experimental i aplicada. La descripció de cada matèria és acompanyada per una sèrie d'exemples pràctics fàcilment assimilables pels estudiants. Però el professor ha de mostrar que existeix una altra forma d'utilitat en l'estudi de les matemàtiques per la via

¹² ARM, IESRL, 148/2, f. 10r-12r. Cal recordar que Quetelet és considerat el pare de la ciència estadística, i també de la demografia.

¹³ ARM, IESRL, 148/2, f. 13v.

¹⁴ ARM, IESRL, 148/2, f. 14r.

¹⁵ ARM, IESRL, 148/2, f. 14v.

del raonament i l'enteniment dels elements que estructuraven aquesta ciència, que permeten als estudiants adquirir una base sòlida de lògica pràctica que, a la llarga, resulta més útil i formativa.

Per acabar, es dirigeix als professors i resumeix tot el que ha exposat, justificant el seu discurs en els termes següents:

Todo lo que puede expresarse numéricamente es del recorte de las matemáticas y en el dominio de éstas tienden a entrar tanto más las otras ciencias cuanto más se perfeccionan, siendo las matemáticas una especie de centro al cual vienen a concurrir las otras; pudiéndose juzgar del grado de perfección que ha alcanzado una ciencia por la facilidad más o menos grande con que se deja tratar por el cálculo; justificándose así el proverbio antiguo mundum número regunt.¹⁶

L'autor

Faustino Pérez-Ortiz y Cossío-Argüelles va ser catedràtic de matemàtiques a l'Institut Balear de 1855 a 1861.¹⁷ Va néixer a Oviedo l'any 1835 i va morir a Alacant el 1917. Era fill del catedràtic de dret romà de la Universitat d'Oviedo José Pérez-Ortiz (Gijón, 1798-1858)¹⁸ i de Balbina Cossío-Argüelles.¹⁹ Sembla que fou un bon estudiant; va passar per la Universitat d'Oviedo, on obtingué el grau de batxiller en filosofia —secció de Ciències Fisicomatemàtiques i Químiques— el setembre de 1850. Aquest mateix any oposà, junt amb Emilio Castelar i altres, a una beca de l'Estat per entrar a l'Escola de Filosofia, on aconseguí la plaça i les màximes qualificacions i premis en ciències fisicomatemàtiques i químiques. El juliol de 1854 assolí els estudis de doctorat en les mateixes matèries, amb una qualificació d'excel·lent. A denou anys, el 21 de novembre de 1854, el rector de la Universitat Central de Madrid el nomenà professor substitut de la Facultat de Filosofia per impartir les assignatures de Geografia astronòmica, Càlcul diferencial i integral i Mecànica, de la secció de Ciències Fisicomatemàtiques. Era més jove que algun dels seus alumnes.

Per la Reial Ordre de 15 de novembre de 1855 és nomenat catedràtic de matemàtiques elementals d'una de les dues càtedres de la matèria de l'Institut Balear (Palma);²⁰ l'altra l'ocupava el director del centre, Francisco Manuel de los Herreros. Tenia només vint anys; segurament va ser un dels catedràtics més joves de l'estat. El títol de catedràtic li fou expedit el 22 de juliol de 1856. Per la Reial Ordre de 5 de juny d'aquest mateix any també se li atorgà la càtedra de matemàtiques de l'Escola Industrial Elemental que s'acabava de crear a Palma, i el 26 de setembre és nomenat secretari d'aquesta escola, que estava agregada a l'Institut Balear, on estigué fins a finals de 1858, quan fou suprimida. Pérez-Ortiz també impartia classes gratuïtes d'aritmètica i àlgebra elemental als alumnes de primer curs de l'Escola de Nàutica, centre també adscrit a l'Institut Balear. Com abans s'ha esmentat, Pérez-Ortiz va estar destinat a aquesta institució durant quasi sis cursos complets, del curs 1855-1856 al curs

¹⁶ ARM, IESRL, 148/2, f. 17v.

¹⁷ Totes les dades, mentre no es digui el contrari, provenen del seu expedient personal (ARM, IESRL, 744)

¹⁸ Va accedir a la càtedra el 8 de febrer de 1826, però, el 1836, el govern el suspèn per la seva ideologia antiliberal. El 1846 és rehabilitat, però no recupera la seva càtedra d'història i institucions de dret romà fins al 1851. AGA, (05) 001.019 31/16453 (expedient personal de José Pérez-Ortiz).

¹⁹ "José Pérez Ortiz", *Enciclopedia de Oviedo* (https://el.tesorodeoviedo.es/index.php?title=Jos%C3%A9_P%C3%A9rez_Ortiz) (consulta: 20 de maig de 2023); "Pérez Ortiz (Diego Faustino)", *Constantino Suárez "Españolito" (1890-1941)* (<https://xn--espaolito-o6a.es/index.php/encyclopedia/perez-ortiz-diego-faustino/>) (consulta: 20 de maig de 2023).

²⁰ Va prendre possessió de la càtedra de matemàtiques de l'Institut Balear el 15 de gener de 1856 (AIBM, 00692/10)

1860-1861. Per la Reial Ordre de 28 d'octubre de 1861 se li concedí el trasllat a una càtedra de la mateixa assignatura a l'Institut de Guadalajara, de la qual va prendre possessió el 8 de novembre del mateix any; prèviament havia sol·licitat el trasllat a Còrdova (1860), Barcelona i Granada (1861). A Guadalajara sols hi romangué el curs 1861-1862,²¹ perquè, tot seguit —d'acord amb la Reial Ordre de 17 de juliol 1862— ja el trobam a Alacant, on restà fins a la seva jubilació el 1913 i el seu traspàs, el 4 de març de 1917, a vuitanta-dos anys. Allà hi arrelà i formà una família junt amb la seva esposa Maria Teresa Chapuli Guardiola i els seus quatre fills: José María, María Antonia, Balbina i Francisco de Asís.²²

A partir de les diferents fonts consultades²³ podem saber quina va ser la tasca de Pérez-Ortiz a l'Institut Balear i, a la vegada, podem entreveure la consideració i el paper que va tenir dins el claustre. Quan arribà a Palma, amb tan sols vint anys, era un dels catedràtics més joves del país; quan va dictar la lliçó inaugural, objecte del present estudi, l'1 d'octubre de 1857, acabava d'estrenar els vint-i-dos anys. Aquest mateix any ja era integrant de la Comissió Provincial d'Estadística de les Balears, que s'havia creat el 1856, i el 1860 el nomenaren *verificador de contadores*.²⁴

Entre els cursos 1855-1856 i 1861-1862, la matrícula del centre oscil·lava entre 230 i 300 alumnes, dels quals més de la meitat eren del terme de Palma. El claustre estava presidit pel catedràtic —en aquest moment, de matemàtiques— Francisco Manuel de los Herreros, i comptava amb prop d'una dotzena de catedràtics i tot un seguit de professors auxiliars. Entre els companys de docència de Pérez-Ortiz destaquen el catedràtic d'història natural Josep Monlau i Sala (1832-1908), el de física i química Francesc Barceló i Combis (1820-1889), el de psicologia i lògica Pere Juan Morell (c.1790-1867), el de francès i anglès Bartolomé Constant Florit, el de llatí i grec el prevere Miquel Torrens Homar (1810-1882), el de llatí i castellà Mateu Batlle Goitia, el de retòrica José Garcín, o el de geografia i història Andreu Barceló i Muntaner. Prèviament, les càtedres de matemàtiques havien estat ocupades per Joan Sorà (1836-1855) i Antonio Sadó (1847-1850).

Com ja s'ha assenyalat, Pérez-Ortiz impartí classes a l'Institut Balear i també als seus dos centres associats, l'Escola de Nàutica i l'Escola Industrial.²⁵ Junt amb el director del centre,²⁶

21 AIBM, 00692/10 (expedient personal de Faustino Perez Ortiz). Volem agrair les referències i la documentació facilitada pels professors María Jesús Rodríguez, Javier García i Juan Leal, docents de l'actual IES Brianda de Mendoza, hereu de l'antic Institut Provincial de Guadalajara.

22 "Diego Faustino Pérez-Ortiz y Cossío-Argüelles", *Faustino Pérez-Ortiz* (<http://faustinoperezortiz.blogspot.com/search/label/biografias>) (consulta: 20 de febrer de 2023).

23 Essencialment, ens referim a les memòries llegides pel director a la sessió inaugural de cada curs, que, normalment, es feia el dia 1 d'octubre i la presidia la màxima autoritat de les illes Balears, el governador provincial; des del curs 1859-1860 es varen començar a imprimir. ARM, IESRL, 139.

24 No hem pogut esbrinar exactament el significat d'aquest càrrec, però estava lligat al món de la comptabilitat i, per tant, de la matemàtica.

25 Aquesta escola fou molt efímera: es creà pel Reial Decret de 18 d'abril de 1856 i, a principis del curs 1858-1859, se'n decretà la supressió, o sea *su refundición en el Instituto, a la vez que ensanchó la esfera de los estudios del establecimiento, produjo también como era consiguiente algunas variaciones en el personal de su profesorado*. ARM, IESRL, 139/1 (memòria del curs 1859-1860), p. 6-7. Cal recordar que Faustino Pérez-Ortiz fou el secretari d'aquesta escola.

26 Francisco Manuel de los Herreros Schwager (1817-1903) fou un personatge cabdal en el món cultural i científic de les illes Balears durant gran part del segle XIX. Dirigi l'Institut Balear entre 1848 i 1900 i n'ocupà les càtedres de lògica, psicologia i matemàtiques. A més a més, col·laborà i fou administrador de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, entre moltes altres ocupacions.

fou titular de les assignatures *Elementos de Aritmética y Álgebra*, *Elementos de Geometría y Trigonometría Rectilínea*, i *Nociones de Mecánica Industrial*.²⁷ Per les dues primeres, Herreiros i Pérez s'anaven alternant cada curs. L'altra assignatura la impartia a l'Escola Industrial.

Gràcies a les memòries anuals de l'Institut Balear del període en què el nostre autor va estar destinat a Palma també podem conèixer altres aspectes de les seves activitats docents. No sabem, per ara, l'alumnat que va estar matriculat a les seves assignatures, però a les memòries esmentades s'inclouen els noms dels alumnes premiats pel seu expedient. Entre aquests, i, durant l'estada de Pérez-Ortiz a l'institut, destaquen el futur enginyer de camins Eusebi Estada Sureda (1843-1917), el mestre d'obres Bartomeu Ferrà Perelló (1843-1924) o Pere Joan Estelrich Fuster (1845-1912), futur catedràtic d'agricultura de l'Institut Balear. Segurament foren alumnes seus i, a més a més, personatges que marcaran el panorama intel·lectual i científic de les illes Balears entre finals del segle XIX i principis del segle XX. Per les memòries també sabem que la càtedra de matemàtiques, en aquests anys, va adquirir diferents materials didàctics; probablement Pérez-Ortiz fou un dels encarregats de fer les demandes pertinents.²⁸ A la nota 6 de la memòria de 1859-1860 podem llegir:

*La [càtedra] de Matemáticas que se hallaba desprovista de todo antes de 1848, posee ya dos colecciones bastante completas de sólidos geométricos; un grafómetro con anteojos; brújula, niveles y eclímetro; una plancheta con alidada de anteojo; un pantómetro con brújula de agrimensor; un nivel de agua y otro de aire; una cinta metálica, y otros instrumentos de menos importancia para los ejercicios de Topografía.*²⁹

A la memòria presentada a la inauguració del curs 1862-1863, el director manifesta que les autoritats acadèmiques de l'Estat i el mateix rector de la Universitat de Barcelona enviaven els seus delegats a inspeccionar i informar sobre el funcionament de l'Institut, tant en l'àmbit acadèmic com econòmic:

*Antes de llegar al término de mi tarea, creo oportuno manifestar a V.E. que en cumplimiento de las órdenes de la Superioridad y en virtud de delegación del Ilmo. Sr. Rector de la Universidad del distrito, fue visitado el Instituto a últimos del curso por el Dr. D. Vicente Munner, distinguido catedrático de la facultad de Farmacia en aquel establecimiento. Objeto de su ilustrada atención fueron durante el espacio de algunos días, las diversas dependencias de la escuela y con especialidad el material científico de las cátedras de Ciencias exactas físicas y naturales, habiendo concurrido sucesivamente a todas las del Instituto, mientras se daban las lecciones respectivas [...].*³⁰

Hem trobat tres d'aquests informes a l'AGA, a Alcalà de Henares; aquí tan sols destacarem les referències concretes a les facultats docents i intel·lectuals de Faustino Pérez-Ortiz. Així,

²⁷ Les diferents memòries consultades ens indiquen els llibres de text usats per aquestes assignatures. Són *Tratados de Aritmética y Álgebra* por D. Juan Cortázar i *Tablas de logaritmos* de D. Ignacio Vázquez Queipo per a la primera; per a la segona, *Tratados de Geometría y Trigonometría* por D. Asilio Vallín y Bustillo; i, per a la tercera, *Nociones de Mecánica Industrial* por D. Manuel María Azofra. Faustino Pérez-Ortiz, més endavant, i ja a Alacant, editarà els seus propis llibres de text: *Lecciones de Aritmética elemental*; *Lecciones de Álgebra elemental*; *Lecciones de Trigonometría elemental y esférica*; *Asignatura de Geometría*; *Contestaciones al programa de Cosmografía y nociones de Física del globo*; *Programa anotado, Ayuda, memorias y ejercicios del primer curso de Matemáticas elemental*. Aquest darrer llibre, de 1887, va ser lloat, el juny de 1894, pel Consejo de Instrucción Pública, que considerava el seu autor *uno de los miembros más respetables y distinguidos del profesorado docente*. "Pérez Ortiz...".

²⁸ A una llista manuscrita d'adquisicions, ordenades cronològicament, en la de 1856 hi ha una despesa que es paga a Pérez-Ortiz per valor de 130 reals, però no s'especifica quins materials va adquirir (ARM, IESRL, 148/6).

²⁹ ARM, IESRL, 139/1 (memòria del curs 1859-1860), p. 33.

³⁰ ARM, IESRL, 139/3 (memòria del curs 1862-1863), p. 24.

el maig-juny de 1862, el catedràtic de farmàcia Munner cursa la visita i l'1 de juliol de 1862³¹ signa i envia l'informe al rector; entre moltes altres coses, diu: *Siguiendo el orden con que se hallan continuados en el cuadro de profesores es el primero D. Faustino Pérez-Ortiz, Catedrático de Matemáticas. Distínguese este profesor por sus extensos conocimientos en la materia que enseña y además por su expresión tan fácil y clara, que atrae indefinidamente la atención de sus discípulos.*³² Les facultats oratòries, intel·lectuals i docents també les destaca el director de l'Institut Balear, Francisco Manuel de los Herreos, tant en el seu trasllat com a l'informe que signa com a full de presentació del jove catedràtic al seu nou destí de Guadalajara:

*Varias y muy importantes son las alteraciones que han ocurrido en el personal facultativo de esta escuela durante el periodo de que se trata. Trasladado a petición suya el entendido y celoso catedrático D. Faustino Pérez-Ortiz al servicio de igual asignatura en el instituto de Guadalajara, dignose S.M. confiar en comisión el desempeño de la que dejaba vacante, a D. Miguel López Ganda, catedrático propietario de Aritmética y Álgebra del Instituto local de Tudela, a quien hoy más tendremos la satisfacción de ver ocupando la misma plaza con el carácter de catedrático numerario, que S.M. ha tenido a bien concederle por Real Orden de 4 del mes anterior.*³³

Referint-se a Faustino Pérez-Ortiz per presentar-lo al seu nou destí de Guadalajara, de los Herreros diu:

*Así en el servicio de la enseñanza, como en el de Secretario de la Escuela Industrial y en varias comisiones de la misma índole, que tuve ocasión de encargarle, ha dado este profesor relevantes pruebas de inteligencia y de aptitud, observando el más ejemplar comportamiento y la mayor puntualidad en el cumplimiento de sus deberes, con mucho celo e interés por la disciplina académica y por los adelantos de la enseñanza.*³⁴

El 1862 ja el trobam a l'Institut de Secundària d'Alacant, i d'allà, com ja hem assenyalat, no es mourà fins a la seva jubilació. Hi arriba amb vint-i-set anys i, en el decurs del seu període de docència, es veuran reafirmades amb escreix les facultats intel·lectuals i científiques que havia anat conformant. El 1865 obté el títol de doctor en ciències —secció de Ciències Exactes— per la Universitat Central amb la tesi titulada *De los eclipses. Núm. 15 del cuestionario*.³⁵ Col·labora amb diferents revistes i acadèmies científiques i publica obres de tipus

31 Cal recordar que, en aquests moments, el professor Pérez-Ortiz ja es trobava al nou destí a Guadalajara.

32 AGA, (05)001.019 32/09191. A l'AGA també hem trobat els informes de 1860 i 1861. El primer el signa el catedràtic Francesc Llorens el mes de maig, i diu: *El Catedrático de Matemáticas D. Faustino Pérez-Ortiz posee bien la materia que enseña, explica con claridad y opera con soltura.* AGA, (05)001.019 32/09191, f. 2v. El segon és del juny del 1862 i el signa Joaquín Rubió: *D. Faustino Pérez-Ortiz Catedrático de Geometría y Trigonometría además de tener los conocimientos necesarios para la enseñanza de la materia que le está encomendada, opera y sabe hacer operar a sus alumnos con soltura y posee esa claridad de exposición que es una de las cualidades más necesarias para la enseñanza de las ciencias matemáticas, sobre todo cuando va acompañada, como en este catedrático sucede, con la facilidad y cierta elegancia en el decir.* AGA (05)001.019 32/09191, f. 3r.

33 ARM, IESRL, 139/3 (memòria del curs 1862-1863), p. 5-6. En aquesta mateixa memòria també es dona compte del trasllat del catedràtic d'història natural, D. José Monlau y Sala, a l'Institut de Barcelona.

34 AIBM, 00692/10 (informe emès pel director de l'Institut Balear el 12 de desembre de 1861, quan Pérez-Ortiz aconsegueix el trasllat a l'Institut de Guadalajara).

35 *Discurso leído en el acto solemne de recibir la investidura de doctor en la Facultad de Ciencias, sección de Ciencias Exactas, por el licenciado Don Faustino Perez Ortiz, Alacant, 1865.* L'opuscle té trenta-vuit planes, sense il·lustracions. En aquest sentit, cal comentar que, en el curs 1859-1860, els catedràtics de l'Institut Balear —Pérez-Ortiz entre ells— estudiaren un eclipsi de sol: *En el orden científico, sobre haber aplicado constantemente el mayor celo al cumplimiento de sus deberes y una exquisita solicitud a los adelantos de la enseñanza, aprovecharon los profesores durante el último curso la ocasión que les presentaba el eclipse de sol, para demostrar cuan dispuestos están siempre a prestar servicios*

científic, sempre amb un alt contingut didàctic. Com a mostra del seu reconeixement, el claustre de l'Institut d'Alacant, en sessió extraordinària de 30 de juny de 1914, després de la seva jubilació forçosa per edat, acorda sol·licitar per a ell el títol de cavaller de la Gran Cruz de la Orden Civil de Alfonso XII, que guardona els mèrits en els camps de l'educació, la cultura, la docència i la investigació.³⁶

El context (1846-1860)

Per emmarcar el discurs i el seu autor, cal utilitzar un doble context. D'una banda, el mateix del discurs, que, en principi, seria l'Institut Balear. De l'altra, el de l'autor, que implica, al seu torn, recórrer a una doble referència: la seva formació, i les principals característiques del marc científic dins el qual es pot inserir.

L'Institut Balear, durant el període que va des de l'arribada de Francisco Manuel de los Herberos a la direcció del centre (1848) fins a l'aplicació de la Llei Moyano (1857-1860), es troba en un procés de construcció, caracteritzat per la progressiva centralització de l'ensenyament, considerat, per part de l'Estat, com a servei públic des de la reforma de Pidal (setembre 1845), i que la Llei d'Instrucció Pública de Moyano (1857) va consolidar i generalitzar per tot arreu. El nou director introdueix també una forma d'organització interna diferent. Una de les innovacions introduïdes fou la institucionalització de les inauguracions del curs, que prestes va convertir en un esdeveniment que transcendia el marc estrictament acadèmic de la institució, almanco per al període que hem citat abans i que, en certa manera, emmarca la trajectòria professional a Mallorca de Faustino Pérez-Ortiz. La inauguració tenia lloc a començaments d'octubre, i l'acte consistia en la presentació d'una memòria, en què es recopilaven totes les activitats dutes a terme durant el curs anterior, i en la lectura, per part d'un professor del centre, d'un discurs d'inauguració que, prèviament, el claustre li havia encarregat, i que, a partir de la Reial Ordre de 12 d'octubre de 1849,³⁷ havia de passar per la censura del director del centre abans de la seva exposició pública. La primera memòria i el primer discurs tenen data d'octubre de 1846, i alguns dels manuscrits originals es conserven a l'arxiu de l'Institut Balear.

El format de les inauguracions de curs es va començar a modificar a partir de la Llei General d'Educació de 1857 i se suprimiren els discursos, tal com ho assenyala Francisco Manuel de los Herreros a la memòria de 1860. Entre 1846 i 1858 s'encarregaren onze discursos, però a l'arxiu sols s'han localitzat vuit manuscrits; tampoc no hem trobat cap dada referida a 1849 ni 1854. Gràcies als oficis enviats als professors Barceló i Combis, Batle i Morell, en què se'ls encarregava la preparació del discurs, es coneixen la resta d'autors. La taula 1 incorpora informació sobre les disciplines de cada ponent, així com la temàtica dels discursos localitzats, quan ha estat possible.

extraordinarios, cuando se trata del adelanto de las ciencias y de dejar el honor español bien puesto ante las naciones extrañas. Las observaciones que practicaron algunos de ellos asociados a otros profesores de la escuela de Náutica y de la Normal, no podían alcanzar el grado de latitud y precisión que han reunido las verificadas en otros puntos, así por falta de instrumentos adecuados, como por otras circunstancias igualmente desfavorables; pero aun así y a pesar de su poca importancia, no dejaron de ser recibidas con algún aprecio por el Director del Observatorio astronómico de Madrid, y bastan creo para acreditar el celo cuando no la inteligencia de los catedráticos de las Baleares. ARM, IESRL, 139/2 (memòria del curs 1860-1861), p. 18.

³⁶ "Cambio de nombre del IES Gran Vía", Faustino Pérez-Ortiz (<https://faustinoperezortiz.blogspot.com/2016/09/cambio-de-nombre-del-ies-gran-via.html>) (consulta: 22 de maig de 2023).

³⁷ ARM, IESRL, 147.

Taula 1. Relació de discursos pronunciats a la sessió d'inauguració del curs de l'Institut Balear (1846-1858)

Any	Autor	Disciplina	Tema del discurs
1846	Joan Sora	Matemàtiques	Els principis bàsics de les matemàtiques
1847	José Garcín	Retòrica i poètica	Qüestions de gramàtica
1848	Francesc Barceló i Combis	Física i química	No s'ha localitzat
1850	Miquel Torrent	Castellà i llatí	Coneixement i bona educació, base de la felicitat
1851	Mateo Batle	Castellà i llatí	No s'ha localitzat
1852	Bartolomé Constant	Francès i anglès	Educació i instrucció, la primera necessitat de la societat
1853	Francisco Manuel de los Herreros	Psicologia, lògica i ètica	Defensa de l'aprenentatge del llatí i el castellà
1855	Pedro Juan Morell	Psicologia, lògica i ètica	No s'ha localitzat
1856	José Monlau	Història natural	Defensa del caràcter científic de la història natural
1857	Faustino Pérez-Ortiz	Matemàtiques	Les matemàtiques, la base de totes les ciències
1858	Francisco Mulet, prevere	Llatí	El llatí com a símbol de la unitat de l'Església catòlica

Font: elaboració pròpia a partir de la documentació ARM, IESRL, 147 (anys 1846-1855) i ARM, IESRL, 148 (anys 1856-1858)

Dels vuit textos localitzats en destaquem dos: el de Josep Monlau i Sala³⁸ i el de Faustino Pérez-Ortiz, que mostren algunes diferències significatives amb la resta. En primer lloc, la seva extensió: el de Monlau és imprès i té vint-i-dues pàgines tipus quartilla; el de Pérez-Ortiz és un manuscrit de vint folis, que corresponen a trenta-nou pàgines; el discurs més llarg dels cinc restants és el de Francesc Mulet, un manuscrit mida quartilla de setze pàgines. En segon lloc, per la temàtica presentada, que correspon a l'activitat docent de cada autor: Monlau i Pérez-Ortiz –juntament amb José Garcín– són els únics els discursos dels quals tenen a veure amb la seva responsabilitat disciplinària, ja que la resta són consideracions generals sobre diversos aspectes de la importància de l'ensenyament. En tercer lloc, pel grau d'erudició que es manifesta amb les referències utilitzades; el discurs de Pérez-Ortiz és l'únic que incorpora aquesta característica, malgrat algunes referències superficials dels clàssics llatins que introdueix Francesc Mulet.

En línies generals, no creiem que aquests discursos es puguin considerar una mostra significativa de l'ambient científic del claustre de l'Institut Balear, malgrat que els de Monlau i Pérez-Ortiz permeten algunes reflexions sobre la qualitat de l'ensenyament d'aquests dos professors, derivada de la preocupació que manifesten per la racionalització del pensament científic. Però els discursos sí que permeten una aproximació a dos personatges, com foren Monlau i Pérez-Ortiz, que, sense cap dubte, degueren tenir una bona influència sobre el seu alumnat.³⁹ Tal volta, per a una millor comprensió d'aquest ambient científic, caldria aprofundir

³⁸ *Discurso leído en el acto de la solemne apertura del año académico de 1856 à 1857 en el Instituto Balear por D. José Monlau y Sala, Catedrático de Historia Natural, Palma, 1856.*

³⁹ Monlau i Pérez-Ortiz ofereixen un cert paral·lelisme que seria interessant conèixer millor. Són de la mateixa generació —Monlau va néixer el 1832, i Pérez-Ortiz, el 1835—, pertanyien a famílies relacionades amb el món acadèmic —Josep Monlau era fill del prestigiós higienista Pere Felip Monlau—, tots dos s'incorporen a les seves respectives càtedres de

en un altre conjunt d'escrits del professorat de l'Institut Balear en aquest període. Es tracta de les dissertacions, escrits que, per encàrrec, es presentaven al claustre, on es discutien i s'hi presentaven contrapropostes. S'han localitzat dissertacions a partir de 1847, i les darreres duen data de 1850. Algun dels seus autors foren els catedràtics de matemàtiques Antonio Sadó i Joan Sorá, el de física i química Francesc Barceló i Combis, el catedràtic de geografia Miquel Moragues i el de llatí Miquel Torrent.

Una doble aproximació al contingut d'aquest conjunt de textos i a la figura de Faustino Pérez-Ortiz permet plantejar moltes qüestions, la qual cosa exigiria una recerca més profunda sobre la seva figura. Essent com era professor d'un centre d'ensenyament secundari, es podria reflexionar, per exemple, sobre la recepció de propostes innovadores i la seva traducció en forma d'ensenyament dins un marc científic postil·lustrat. També es podria dirigir l'atenció cap al significat dels discursos inaugurals —especialment els de Monlau i Pérez-Ortiz— en el marc de la reflexió científica en termes de racionalitat, científització, modernització o disciplinarització. Però no creiem que aquest sigui el context per fer-ho, la qual cosa no implica abandonar la idea de continuar la recerca en aquesta temàtica.

De l'entorn institucional del discurs passam a considerar, de manera breu, el doble context en què cal integrar l'autor i la seva obra. Com s'ha informat abans, la formació científica de Pérez-Ortiz es fa a la Universitat de Madrid —o Universitat Central— en un període rellevant per al desenvolupament de les matemàtiques a Espanya (1833-1856), com afirmen Santiago Garma i Ernesto García Camarero.⁴⁰ Encara més, aquest darrer, utilitzant una cita de Rey Pastor, indica que *es admisible el año 1845, como fecha que comienza la vida científica de nuestra nación, aunque afirma que "para la matemática española, el siglo XIX comienza en 1865, y comienza con Echegaray"*.⁴¹ En aquest període és quan es creen les escoles especials d'enginyeria, es funda la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales i es reorganitzen els estudis de ciències a la universitat mitjançant la creació, a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Madrid, d'una secció dedicada a les ciències físicomatemàtiques (1845). És en aquest centre, com abans s'ha dit, on estudia i forma Pérez-Ortiz i d'on rebrà tots els coneixements que es manifesten en el seu discurs. D'aquí que, a l'hora de valorar el tipus d'ensenyament que va rebre i que va influir en la construcció del seu esperit crític, sigui necessari acudir a aquest centre per conèixer quins foren els seus professors, quins principis matemàtics varen dirigir el seu aprenentatge i quins foren els ancoratges científics que varen confluïr en la seva formació.

Per acabar, i per tenir alguna referència del marc científic en què es pot incloure la seva obra, hem comptabilitzat les cites incloses en el text. D'acord amb les dades de l'apèndix, s'han pogut reunir quaranta-sis cites, de quatre de les quals no s'han pogut aclarir qui eren els autors. La resta ofereix el resultat següent: set corresponen a autors del món clàssic; deu,

l'Institut Balear el 1855, i marxen de l'illa al mateix temps: Monlau a Barcelona —després tornà a Palma, on va morir l'any 1908— i Pérez-Ortiz a Guadalajara —d'on anirà a Alacant, on va morir el 1917.

⁴⁰ GARMA PONS, S.: "Los matemáticos españoles y la historia de las matemáticas del siglo XVIII al siglo XIX", a GARMA PONS, S. (coord.): *El científico español ante su historia. La ciencia en España entre 1750-1850. I Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias*, Madrid, 1980, p. 59-72; GARCÍA CAMARERO, E.: "La matemática en la España del siglo XIX", a HORMIGÓN BLÁNQUEZ, M. (coord.): *Actas. II Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias. Jaca, 27 de septiembre-1 de octubre, 1982*, II, Madrid, 1984, p. 115-130, especialment p. 120-123 ("Período 1833-1856", que és el moment de formació de Faustino Pérez-Ortiz).

⁴¹ GARCÍA CAMARERO, E.: "La matemática en la España...", p. 115

a científics de diferents països europeus que varen viure entre 1564 i 1804; i les vint-i-nou restants corresponen a autors francesos que visqueren entre 1623 i 1878. El pes de l'escola francesa és evident, i més en un període en què aquesta escola encara mantenia la primacia, però en fase decadent, enfront de l'ascens de l'escola prussiana.⁴²

De totes maneres, no creiem que la identificació de Pérez-Ortiz amb els paradigmes francesos s'hagi de considerar un aspecte negatiu. S'hauria de conèixer amb més profunditat la seva formació, així com l'accés a les fonts d'informació, ja que no sempre les obres més recents s'havien traduït, i les dificultats que suposa el desconeixement d'un idioma i en retardava la lectura. Per altra banda, Pérez-Ortiz no és un investigador; és un professor d'institut que, amb el seu discurs, compleix amb escriure la tasca que es va proposar. Especialment perquè el que sembla que es suggereix és una idea de científització de l'ensenyament secundari, com a preludi d'un canvi radical en la manera de promoure la racionalitat secularitzada i des del diàleg entre ciències físicomatemàtiques i ciències de l'esperit, que, en darrera instància, suposa la seva gran aportació.

Taula 2. Relació d'autors citats en el text del discurs de Faustino Pérez-Ortiz (1857)

Autor	Dates	País o ciutat	Especialitat	Foli
François RABELAIS	†1553	França	Escriptor	1v
Saurin				2v
Alexis-Claude CLAIRAUT	1713-1765	França	Matemàtic	2v, 4v
Jean le Rond d'ALEMBERT	1717-1783	França	Matemàtic	2v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r
Joseph-Louis LAGRANGE	1736-1813	Torí, París i Berlín	Matemàtic	2v
Pierre-Simon LAPLACE	1749-1827	França	Matemàtic	2v, 7r, 11r, 19r
Adrien-Marie LEGENDRE	1752-1833	França	Matemàtic	2v
Pierre-Louis Moreau de MAUPER-TIUS	1698-1759	Sant-Malo i Basilea	Matemàtic	3r
Nicolas de CONDORCET	1743-1794	França	Matemàtic	5r, 10v
Étienne Bonnot de CONDILLAC	1714-1780	França	Filòsof	4v, 6v, 17r
Guillaume-François ROUELLE	1703-1770	França	Químic	6v
Pierre-Joseph MACQUER	1718-1784	França	Químic	6v
Antoine LAVOISIER	1743-1794	França	Químic	6v, 7r
Gaspar MONGE	1746-1818	França	Matemàtic	7r
Guyton de MORVEAU	1737-1816	França	Químic	7r
Claude-Louis BERTHOLLET	1748-1822	Savoia	Químic	7r
Antoine-François de FOURCROY	1755-1809	França	Químic	7r
Victor REGNAULT	1810-1878	França	Químic i físic	7v, 8r
Jean-Baptiste BIOT	1774-1862	França	Òptic i astrònom	8r
Olyr TERQUEM	1782-1862	França	Matemàtic	8v, 16v
LAMÉ				9v
Augustin-Louis CAUCHY	1789-1857	França	Matemàtic	10r

42 PARSHALL, K. H.: "The Internationalization of Mathematics in a World of Nations, 1800-1960", a ROBSON, E.; STEDALL, J. (eds.): *The Oxford Handbook of the History of Mathematics*, Oxford, 2009, p. 85-107.

GABRIEL ALOMAR SERRA I ISABEL MOLL BLANES

Blaise PASCAL	1623-1662	França	Matemàtic i físic	10r, 16v
Pierre de FERMAT	1601-1665	França	Matemàtic	10r
René-Antoine FERCHAULT DE REAUMUR	1683-1757	França	Físic	11v
Michel ADANSON	1727-1806	França	Botànic	11v
Abatte COTTÉ				11v
Adolphe QUÉTÉLET	1796-1874	Bèlgica	Matemàtic i estadístic	12r
LEMERCIER				19r
Immanuel KANT	1724-1804	Prússia	Filòsof	2r
Isaac NEWTON	1642-1727	Anglaterra	Físic	2v, 9r
Gottfried Wilhelm LEIBNIZ	1646-1716	Saxònia	Científic	2v, 9r
Leonhard EULER	1707-1783	Basilea i Sant Petersburg	Matemàtic	2v
John LOCKE	1632-1704	Anglaterra	Filòsof	4v, 19r
Galileo GALILEI	1564-1642	Toscana	Físic i matemàtic	5v
Christiaan HUYGENS	1629-1695	Holanda	Físic i matemàtic	10r
Johan de WITT	1625-1672	Holanda	Polític i matemàtic	10v
Daniel BERNOULLI	1700-1782	Holanda	Matemàtic i estadístic	10v
Carl VON LINNÉ	1707-1778	Suècia	Botànic, zoòleg i metge	11v
TALES	c. 624 aC-c. 548 aC	Milet	Filòsof i matemàtic	5v
HERÒDOT	c. 484 aC-c. 425 aC	Halicarnàs	Historiador	5v
PLATÓ	c. 424 aC-c. 347 aC	Atenes	Filòsof	5v
PITÀGORES	c. 582 aC-c. 496 aC	Samos	Filòsof i matemàtic	5v
ARQUÍMEDES	c. 287 aC-c. 212 aC	Siracusa	Matemàtic	14r
ARISTÒTIL	384 aC-322 aC	Estagira	Filòsof i matemàtic	14v
HORACI	65 aC-8 aC	Roma	Poeta	14v

Font: elaboració pròpia a partir d'ARM, IESRL, 148/2.

Transcripció

ARM, IESRL, 148/2

1857. Discurs de Faustino Pérez-Ortiz en la sessió inaugural del curs 1857-1858 de l'Institut Balear.

Ilustrísimo Señor

Mundum numero regunt

[1r] Mi objeto al ocupar este sitio no creáis sea el hacer alarde de un vasto saber el presentar a vuestra consideración ideas nuevas o el resolver cuestiones hasta aquí no resueltas. Es verdad que vuestra atención ya sólo se ocupa en asuntos de tal categoría y que no es fácil pueda satisfacerla una cortísima instrucción, un escaso talento y una pequeña edad. Alzar la voz en este sitio sin recursos para ser punteros es exponerme a desagradaros y más si se tienen presentes los plácidos momentos que con su vasta instrucción han sabido suministrar en ocasiones análogas otros de mis dignos compañeros. Grave es, en verdad, mi posición temeraria la empresa por mi acometida de dar lectura al discurso de inauguración del año académico de 1857 a 1858. Pero sabed que solo el deseo de ser útil a la juventud estudiosa que camina por los mismos sitios que hace muy pocos años yo caminaba y el no poder ver con indiferencia la instrucción de los jóvenes esperanza de la Patria es lo que me ha servido a alzar mi débil voz en este acto solemne. Creo por esto merecer vuestra indulgencia mas, si así no fuera, os ruego que hagáis **[1v]** aun el sacrificio de concedérmela que harlo la necesito en este momento para mí tan crítico.

La importancia de las Matemáticas, las sublimes verdades de todo género que por medio de ellas se han demostrado, los admirables descubrimientos que a las mismas son debidos y lo mucho que perfecciona su estudio nuestras facultades intelectuales, son entre otros poderosos y justos motivos para que esa portentosa ciencia haya merecido siempre la más predilecta atención de los primeros sabios y para que se respecte no solo como la primera y modelo de las demás sino como el núcleo del saber humano. Por todo esto y habiendo tenido la suerte de dedicar mis cortos estudios a tan elevada ciencia me ha parecido conveniente demostrar en esta ocasión la GRANDE IMPORTANCIA E INFLUENCIA DE LAS MATEMÁTICAS PURAS EN LAS DEMÁS CIENCIAS.

Hasta el siglo XVIII una filosofía creada en una época semi-bárbara por hombres llenos de ignorancia y superstición que hasta en la cultura de las letras llevaban el mal gusto que revelan los conocimientos que nos han dejado esclavizada la razón se oponía a todo adelanto y hacía vagar a los que a ella se dedicaban por una atmósfera de exageradas abstracciones sin norte alguno y buscando a todo más, como decía Rabelais moribundo, UN GRAN PUE-DE SER.

Esa filosofía tan defectuosa y perniciosa al hombre era la filosofía escolástica que para ocuparse de la naturaleza principiaba despreciándola, que no se dignaba jamás interrogarla y que al través de unas cuantas de sus teorías llegaba a sumergir al **[2r]** hombre en un océano de errores.

Era la tal filosofía diametralmente opuesta a la que ahora reina y a quienes somos deudores de la civilización moderna y de los inmensos adelantos que han tenido las ciencias naturales, y de los no menos grandes que ya se van vislumbrando en las ciencias políticas y morales; y al paso que la una tiene por bases de observación y la experiencia, la otra desdeñaba estos

dos orígenes del saber humano y sus sectarios se parecían como ha dicho admirablemente Kant *al ave que experimentando resistencia en el aire imaginará elevarse muchísimo más en el vacío*. ¿Y a quién se debe ese tránsito de la una a la otra filosofía, tránsito que ha sido la libertad de la razón, la emancipación de la inteligencia? Pues se debe como vais a ver a la cultura y desarrollo que han tenido en el siglo XVIII las matemáticas puras, las matemáticas puras que con sus descubrimientos y despreciando con valor tal filosofía han conquistado el cielo penetrando en su inmensidad para trazar allí la ruta de los cuerpos cuyo brillo le embeleece y hasta para descubrir admirables planetas antes de ser observados.

Desde el momento en que descubrimientos tan grandes se efectuaron, fue fácil convencerse de que el camino que a ellos había conducido era el camino del saber y que la filosofía escolástica era solo el camino del error y de la ignorancia. Mas tal conquista no fue obra de uno solo y voy a indicar brevemente los principales pasos que a ella condujeron.

La filosofía Cartesiana, contemporánea de [2v] importantes descubrimientos en las matemáticas y la física, echaba ya por tierra el escolasticismo y por algún tiempo imperó en las inteligencias; era ya esto como la aurora del bello día en que la razón habría de recobrar todos los derechos y verse libre del peso de un sin número de preocupaciones. Pero la inteligencia toma aquí un nuevo vuelo y aparecen en la escena de la civilización y del verdadero progreso dos genios admirables NEWTON y LEIBNIZ que con sus descubrimientos matemáticos alientan y preparan una generación destinada a perfeccionar lo que ellos habían comenzado y a engrandecer así el alcance del espíritu humano.

Las doctrinas de NEWTON estaban sostenidas por un auxiliar poderoso, el cálculo, cuyos resultados no solo se acordaban con la observación, sino que como dice Saurin, *jamás nos engaña cuando está bien hecho y no tiene necesidad de ser apoyado por razonamientos que de ordinario son los que nos engañan y no deben por tanto decidírnos sino mientras están apoyados por aquel*. En estas teorías no se aplicaba ya la producción de los fenómenos por torbellinos de materia sutil, sino que la intensidad, forma y demás circunstancias de aquellos eran susceptibles de una determinación precisa.

La Providencia que reúne tan rara vez en una misma época talentos del mismo género hizo nacer para apresurar el triunfo de los nuevos métodos a Clairaut, d'Alembert y Euler; y Lagrange, Laplace y Legendre que siguieron inmediatamente a los primeros [3r] y llevaron al más alto grado de perfección los monumentos elevados en la ciencia por sus maestros o predecesores.

Por descubrimientos tan notables envueltos en cálculos y fórmulas inaccesibles a la generalidad de entonces no hubiesen podido fijar la atención de las inteligencias sobre los nuevos progresos del análisis sino se hubiese acudido a hombres de letras para que adornando tan grandes resultados con las bellezas seductoras de la imaginación se hiciese pasar hasta las clases menos instruidas todo lo que se hacía de bello, todo lo que se concebía de grande y útil entre el pequeño número de los que vivían retirados en el santuario de las ciencias.

Sorprendidos los sabios de la atención que el público prestaba a materias que nunca se había ocupado hasta que no fueron engalanadas con las bellezas y encantos de la literatura, les fue fácil persuadirse de que en la cultura de las letras estaba también mucha parte de la gloria y que así ellos solos podrían ser a la vez los inventores y propagadores de los descubrimientos futuros.

Dos matemáticos, Maupertius y d'Alembert fueron los primeros que cultivaron a la vez las letras y la filosofía moral juntamente con las ciencias exactas. Pero el primero arrastrado por su ardiente imaginación y por su amor propio muy irritable abandonó las matemáticas para entregarse a una metafísica atrevida y animosa y a disputas que envenenaron sus días; más el segundo habiendo sabido conservar en sus escritos la moderación y dignidad que se reflejaron siempre en su conducta vino a ser uno de los más entusiastas [3v] e incansables promovedores de la nueva y verdadera filosofía. D'Alembert no abandonó sin embargo las profundas investigaciones a que tanto deben las matemáticas especialmente la mecánica y que le hicieron gustar tanto tiempo las delicias de la paz y la tranquilidad, bienes que no se alcanzan sino sustrayéndose a las miradas de los hombres y que lo pierde el que se eleva en sus opiniones y sobre todo el que combate sus preocupaciones.

En las ciencias exactas en que la mayor parte de los términos están rigurosamente definidos y en que por lo mismo no hay sinónimos, en donde las proposiciones están de tal modo precisadas que no se pueden prestar a comparaciones las cuales abrazan siempre más o menos que la idea que se propone hacer evidente con el auxilio de ellas, la costumbre de raciocinar parece deber conducir a un modo de escribir nada sonoro y desprovisto de imágenes que dan movimiento y vida al estilo. Pero la imaginación que no puede faltar a los que hacen grandes descubrimientos; aun cuando esté de ordinario encadenado por detalles severos, no puede menos de tomar vida y calor cuando se le presentan objetos dignos de su admiración.

Además, lo que el estilo didáctico pierde en agradable lo gana en precisión. Cuidándole se llega a evitar las repeticiones muy frecuentes y el concurso de malos sonidos que ofenderían el oído, mientras que el encuentro de una palabra propicia la evidencia de la ligazón de las ideas que se tocan inmediatamente por las caras las más análogas, esparcen una luz que agrada [4r] a los juicios sólidos y exactos. Y si con el estilo elevado es preciso hablar a los hombres reunidos porque no son entonces susceptibles de ser movidos más que por sus pasiones, con el estilo exacto se deben presentar los objetos sometidos a la meditación solitaria, medio más conveniente en la organización actual de las sociedades para esparcir la instrucción.

Teniendo en cuenta estas consideraciones y noticia de los trabajos literarios de d'Alembert es ya fácil reconocer la gloria que le cabe fuera del campo matemático; porqué en sus escritos que siempre aparecían llenos de novedad, se ve siempre un modelo de los estilos que más conviene a las materias graves de la filosofía y a las ciencias de hechos, y allí se ve también el sello de la exactitud de espíritu perfeccionado por el estudio de las ciencias exactas y adornado por la cultura de las letras, por el gusto de las bellas artes. No obstante, hubo tiempo en que negaron toda especie de mérito a las producciones literarias de d'Alembert, críticos injustos y sólo sarcásticos extraños a todos los conocimientos positivos y que únicamente sabían atenerse a varios sonidos, a los cuales daban más importancia que a la misma verdad; pero el tiempo al fin ha hecho justicia a tales producciones y las ha puesto en el lugar que deben ocupar.

Los matemáticos luego emitieron la necesidad de esparcir una nueva luz a la entrada del edificio que a tanta altura habían ya llevado, porque notaban que se usaba frecuentemente el cálculo con esa especie de fervor que inspiran los instrumentos cuyo poder puede volverse en contra del que los emplea, y que parecía [4v] más propio para deslumbrar el espíritu que para esclarecerle por cuando aparentaba perderse enteramente de vista la naturaleza de los

objetos a él sometidos y llegar como por encanto a resultados presentados a veces bajo formas bastante difíciles de explicar. Pero la metafísica general, vuelta por Locke accesible a los entendimientos exactos que no gustan sino de conocimientos sólidos apoyados en hechos ciertos y tratados por una deducción rigurosa, fue cultivada en el mismo sentido por Condillac y éste se ocupó también mucho de la de las matemáticas debiendo, puede ser a sus meditaciones sobre este objeto, la lucidez de sus principios sobre el origen de nuestro conocimiento y sobre el método propio para hacer descubrimientos y exponerlos. Pero teniendo al mismo objeto y siguiendo el mismo camino publica Clairaut en 1748 sus excelentes elementos de Álgebra; d'Alembert inserta reflexiones notables en su célebre enciclopedia y en sus elementos de filosofía, sobre la marcha y los principios fundamentales de las diversas partes de las matemáticas, reflexiones muy a propósito para satisfacer a los que buscando solo una instrucción general no estudian más que para cultivar su juicio en el espíritu de los métodos, y no menos útil es a la ciencia que las investigaciones trascendentales cuyos detalles interesan solamente a las personas que quieren aplicarlas o entenderlas. Desde entonces se pudo ya estudiar el análisis tomando parte en cierto modo en su invención, comprendiendo su objeto desde los primeros pasos que en él se den, y no preguntándose ya lo que quieren decir símbolos misteriosos que parecen no conducir más que por una [5r] especie de magia a resultados frecuentemente ininteligibles. Y a medida que el análisis se desarrollaba por los trabajos de los sucesores de estos grandes matemáticos el orden de los elementos se mejoraba; y la claridad que su encadenamiento más metódico y una sucesión más natural esparcen sobre las proporciones que ellos encierran he puesto en estado de completar su metafísica.

Condorcet, con más valor todavía que sus predecesores para la defensa de la filosofía con un celo ardiente por la propagación de las luces en la cual fundaba la esperanza de un mejoramiento indefinido de la especie humana, entra en el certamen en que se había señalado d'Alembert usando de su estilo aún más elevado y más vivo que el de éste. Habiéndose hecho ya distinguir por notables consideraciones sobre el cálculo integral, el deseo de tomar parte en las discusiones que interesaban a la sociedad, su viva sensibilidad y su móvil imaginación, le separaban frecuentemente de los cálculos abstractos. Y cuando ya llegaban para él los últimos momentos de la vida aún se acrecentaban en aquella imaginación los progresos que la razón podía hacer aplicando los métodos de cálculo y los cuadros analíticos al desarrollo y clasificación de todas las probabilidades de los sucesos y opiniones relativas al orden social; y nunca cesó de relacionar con estos objetos el cálculo de las probabilidades.

Los conocimientos matemáticos ya en este estado sirvieron de base para que los sabios llevaran a todos los ramos del saber el verdadero camino del progreso científico. Se despertó así un espíritu de duda y [5v] de examen de cálculo y de observación que caracterizan la filosofía moderna. Todo lo que estaba reducido a combinaciones más o menos felices de palabra y a hipótesis aún muy ingeniosas no tuvo más que una celebridad pasajera, la razón fuere cobrando ya todos sus derechos y sus defensores llegaron a triunfar por completo de sus adversarios; es decir de los partidarios de la ignorancia y el fanatismo. Se entró ya entonces en una época en que la verdad es siempre deseada no se la tiene jamás como peligrosa porque bien explicada y bien comprendida no puede ser otra cosa que la exposición de las leyes que rigen los seres y de la cual los hechos son por consiguiente una consecuencia necesaria. Y así no se tiene que suceder lo que en época antigua sucedió en Grecia, en que los sabios como Tales, Heródoto, Platón, Pitágoras y otros tenían que ocultar verdades de suma trascendencia completamente ignoradas de la generalidad como era entre otras la redondez

de la tierra; ni tampoco el que se reproduzcan hechos semejantes al que en tiempos más modernos aconteció en Italia con el célebre físico matemático Galileo.

Por los trámites que acabo de indicar tan brevemente, se llegó a la filosofía que hoy reina en que se advierte como verdad inconclusa y como fundamento de ella la necesidad de valorar todas las razones sometiéndolas a un riguroso análisis y de bien distinguir y escoger para objeto de la curiosidad del hombre [6r] lo que es posible saber: así los que aprecian el saber mientras aumenta el poder del hombre sobre sí mismo y sobre las cosas deben satisfacerse al observar que las ciencias físicas no han principiado a tomar una marcha asegurada sino hasta que se ha venido a parar a esa filosofía y con ella también han propagado y difundido tan gloriosamente los escritores del siglo XVIII los verdaderos principios del orden social.

Examinaré ahora más de cerca el influjo de las matemáticas puras sobre las ciencias. Me ocuparé primero de las ciencias físicas, químicas y naturales.

[I]

En el siglo XVIII por las Academias en que cada miembro desea enseguida el parecer de sus colegas y principalmente de aquellos que la opinión pública honra más, se estudió a las otras ciencias el gusto de la exactitud, la imposibilidad de contestarse con nociones vagas de adherirse a hipótesis por reductoras que sean, la necesidad de percibir claramente la ligación de las proposiciones y el objeto a que ellas tienden frutos preciosos del estudio de las matemáticas. Entonces la física se enriqueció no solamente con hechos nuevos sino todavía con desembarazarse de la necesidad de explicar todos los fenómenos sobre los cuales no tenía datos suficientes.

La química creada por la sed de oro y por la crédula esperanza de prolongar la vida más allá del término que la Providencia ha fijado, era ya muy rica en observaciones, pero tan incoherente como resultantes de anotaciones hechas al azar y por hombres que buscaban toda otra cosa que la profesión de una ciencia de quien ellos no tenían aún [6v] conocido el verdadero objeto. Se había ensayado después el ligar estas observaciones por una teoría muy ingeniosa pero que, estrechando el poder de la naturaleza en el reducido círculo de los sistemas de algunos filósofos antiguos, presentó bien pronto dificultades insuperables.

La falta de método, así como la imperfección de una nomenclatura fundada en relaciones caprichosas y no en analogías que mostrando la conexión de los hechos los gravase en la memoria, alejaba de la química a todos los que por su profesión no estaban obligados a estudiarla. Pero Rouelley Macquer principiaron entonces a desenmarañar este caos al mismo tiempo que el inmortal Lavoisier empapado en los escritos de Condillac examinaba con la mayor escrupulosidad y exactitud lo que pasaba en los principales fenómenos químicos. De estos análisis en que ningún producto había sido despreciado salió una luz que sorprendió a todas las inteligencias. La química no enseñó ya como todos los cuerpos se componían de cuatro elementos, sino que se convirtió en la ciencia que trata de los fenómenos que se producen en el contacto de los cuerpos siempre que estos fenómenos ocasionen un cambio completo en la constitución de los mismos cuerpos.

Los Geómetras a quienes la astronomía física había familiarizado con las maravillas de la naturaleza, atraídos por el nuevo orden de fenómenos que los químicos desarrollaban a vista de [7r] ellos, tomaron parte en las investigaciones en que hallaban el encadenamiento y precisión a los cuales estaban acostumbrados. Laplace, Monge, célebres ya por

descubrimientos importantes en el análisis matemático concurren a las grandes y bellas experiencias que sirvieron de base para formular la filosofía de la química, su nomenclatura metódica y expresiva propuesta por Guyton de Morveau, Lavoisier, Berthollet y Fourcroy, la cual delineando con la más grande claridad los principales hechos de la ciencia en aquella época, abrevia considerablemente su estudio. Pero desgraciadamente esta nomenclatura perfectamente racional en la época que se estableció lleva el sello de las ideas teóricas que reinaban entonces, ideas que se han modificado después considerablemente; y la ciencia habiendo hecho grandes progresos no solo su dominio abrazó un campo más vasto, sino que ella misma ha sido considerada bajo nuevos aspectos a causa de todo esto aquella nomenclatura no está en armonía con el estado actual de la ciencia y para aplicarla a nuestras ideas modernas sería menester cambiarla completamente; mas, un cambio de tal entidad, debe ser hecho con mucha circunspección creyendo aún todas las notabilidades de la ciencia que el momento de la reforma aún no ha venido siendo la causa principal el estar aún discutiéndose las diferentes teorías químicas modernas.

Pero es digna de lamentar la conducta errada que con gran terquedad siguen muchos que emplean sus trabajos en el estudio de la química. [7v] De estos, gran parte con un estudio imperfecto de la aritmética, se creen con el caudal de conocimientos matemáticos necesarios para recorrer los vastos dominios de la química y aún se creen poder recoger laureles introduciendo en ella reformas o descubrimientos, pero un triste desengaño se les presenta después de haber dado algunos pasos y se ven en una imposibilidad absoluta de pasar cierta línea. Llegan a retener si en la memoria a fuerza de trabajos la parte más rutinaria de la ciencia, pero incapaces de poseer su filosofía, son el blanco de sus desprecios todos los procedimientos en que se haya uso del cálculo por sencillo que éste sea. No importa que hombres como Regnault [1810-1878] consiguieran y demuestran en sus obras el lugar importante que ocupa ya en las teorías químicas la ciencia cristalográfica y la mayor importancia que aún alcanzará cuando los verdaderos químicos se dediquen a determinar con precisión las formas cristalinas de los cuerpos que estudien; ellos no obstante niegan esta grande importancia de tan bella ciencia y se afanan, pero inútilmente en disculpar su ignorancia. Desprovistos de los conocimientos de la geometría elemental y de la trigonometría, les es imposible comprender como por solo la medición de los ángulos diedros de un cristal se puede deducir por medio del cálculo los ángulos y las relaciones de magnitud de sus ejes; y como por tanto a consecuencia de las dos condiciones de que satisfacen siempre los ejes de las formas simples de una misma sustancia queda ésta caracterizada por la determinación de [8r] su forma cristalina siempre que esta forma pertenezca al sistema regular

El análisis químico cuantitativo, y especialmente el empleo de disoluciones normales, son también un escollo para los que se dedican a la química ignorando el cálculo: puestos en este terreno les obliga su imperfecta instrucción a optar por los métodos directos para dosificar la materia, métodos que cualquiera sea la cantidad que se mida no son científicos, presentan en general muchas dificultades y están expuestos además a numerosas causas de error por abundar en ellos las operaciones mecánicas; y tienen que abandonar los métodos indirectos que son los más expeditos, los verdaderamente científicos por ser esencialmente matemáticos puesto que el especial objeto de la ciencia matemática es medir la cantidad pero de una manera indirecta.

Igualmente reposa sobre consideraciones matemáticas el uso de los instrumentos químicos de precisión entre los cuales figuran el aparato endiométrico de Regnault, que tan hábilmente aplica este autor al análisis de las mezclas gaseosas haciendo uso por completo de la teoría

de las ecuaciones de primer grado, y los instrumentos de polarización que merced a los singulares trabajos de Biot [1774-1862] sirven para determinar las proporciones de muchas sustancias resueltas que desvían el plano de polarización como también para el estudio de un sin número de fenómenos químicos que presentan las mismas sustancias y cuyo examen sería bastante difícil o casi **[8v]** imposible por los métodos químicos ordinarios. Por último, en el estudio de la solubilidad de las sales que es uno de los más importantes de la química y de interés sumo, entran consideraciones de geometría analítica.

Así lo dicho, pone bien en claro cuál es la causa del sin número de inexactitudes y aun de errores consignados en obras que por desgracia suelen ser las primeras que maneja la juventud estudiosa de nuestra España, aun cuando los autores de esas obras hayan puesto el mayor esmero en la redacción de ellas.

El ilustre cautivo de Sta. Elena⁴³ realizando el antiguo adagio de que la desgracia es una gran escuela de filosofía decía *todo oficio debe aspirar a convertirse en arte*. Y, en efecto, la dignidad del arte consiste en tener un ideal que trata sin cesar de alcanzar, de realizar y todo trabajo se eleva partícipe de esta dignidad adquiriendo ese ideal obedeciendo a las aspiraciones de la inteligencia. Según el mismo principio se puede decir, asegura Terquem [1782-1862] *que toda ciencia debe aspirar a convertirse en matemáticas* porque el ideal de toda ciencia es la certidumbre y matemática y certidumbre son sinónimos. El último grado de perfección de una ciencia se alcanza cuando ésta se hace accesible a los dos agentes matemáticos, la línea y el número, es decir a la geometría y al álgebra. Muchos de nuestros conocimientos se acercan ya a esta perfección.

La mecánica, ciencia de las leyes del equilibrio y de los movimientos de los cuerpos, millares de años estuvo reducida a la nada por más que al género humano **[9r]** no le faltasen ejemplos de equilibrio y de movimiento. Existía el terreno práctico y no podía explotarse porque faltaban las teorías. Muy imperfecta la mecánica antes de Descartes da un paso notable con el descubrimiento del análisis de este sabio; pero para que la ciencia pudiese alcanzar el grado de perfección que hoy día tiene, era necesario otro análisis bien superior, era necesario el descubrimiento de los cálculos diferencial e integral. En los últimos años de Descartes nacieron Newton y Leibnitz inventores de estos cálculos que debían cambiar la faz de la ciencia. Los dos sabios llegaron al mismo objeto por rutas diferentes, Leibnitz por el método de los infinitamente pequeños, Newton por el de las *fluxiones*. Sus obras al principio no fueron entendidas más que por un pequeñísimo número de analistas que trabajaban más para enriquecer estas nuevas ramas de las matemáticas que para establecer su entrada. Nada se tardó con el auxilio de los nuevos cálculos en profundizar las partes más elevadas de las ciencias exactas.

Bien pronto las cuestiones más difíciles y que habían presentado hasta entonces obstáculos insuperables fueron completamente esclarecidas y resueltas. Las leyes a las que obedece la materia en sus movimientos fueron discutidas en todos sus detalles y reducidas a fórmulas de las que son casos particulares las curvas que describen los cuerpos de nuestro sistema planetario. La mecánica en una palabra llegó a ser una ciencia completa y a reducirse a cuestión de análisis. Elevando Newton su genio a las altas regiones y contemplando allí las sublimes maravillas de la providencia y su infinito poder, somete todos los fenómenos celes-

43 Es refereix a l'emperador Napoleó Bonaparte.

tes a la ley [9v] admirable de la gravitación universal establecida por él dando así origen a la mecánica celeste que tanto debe al ilustre Laplace.

La astronomía hoy día ha alcanzado ya el mismo grado de perfección que la mecánica, siendo deudora de haber salido del estado de postración en que nos la legó el siglo XVI y de sus maravillosos descubrimientos y aplicaciones a los progresos ya indicados que tuvo en época posterior el análisis matemático y también a los grandes adelantos que desde su época reciente se hicieron y hacen en los medios de observación.

No se halla en el mismo estado de perfección la física. El ideal de esta ciencia es la física matemática, ciencia aún por formar pero que ya han alcanzado alto grado de perfección varias de sus partes como son la teoría del choque de los cuerpos elásticos, (expuesta modernamente por Lamé con apreciable mérito) la acústica, la teoría del calor y la óptica. Para el desarrollo progresivo de esta ciencia es preciso aumentar aún más el poder del análisis matemático, por eso el profundo Cauchy [1789-1857], queriendo adelantar aquella adelantó también éste: y en la culta Francia los primeros maestros muestran gran solicitud en hacer dueños de todos los recursos del cálculo a los jóvenes que han de ejercer profesiones facultativas con la mira, entre otras como dice Lamé, de que teniendo elementos suficientes puedan contribuir al adelanto y perfeccionamiento de la física matemática, ciencia la más profunda de todas por sus reflexiones y que viene a ser como el espíritu de la filosofía natural. [10r] Grande se ve que es el influjo que han ejercido y ejercerán las matemáticas sobre las ciencias de la filosofía natural, mas no se crea que solo a éstas llevan aquellas su poderosa influencia que también en las ciencias morales, políticas y judiciales la ejercen ya muy grande en la actualidad y mayor aún en lo venidero como lo voy a patentizar.

[III]

En 1654, un jugador, el caballero de Méré,⁴⁴ propuso a Pascal dos cuestiones relativas al juego, a saber 1º. *¿En cuántos golpes se puede esperar ganar un [?] en el juego del chaquete [backgammon];* 2º *¿en qué proporción se debe repartir la apuesta cuando se deja de jugar antes que la partida se termine?* El gran matemático resolvió fácilmente estas dos cuestiones, pero al mismo tiempo vio en este estudio los gérmenes de una nueva rama de las matemáticas llena de porvenir: puso enseguida los fundamentos de ella y le dio el nombre de geometría del azar (*alea geometría*). Fermat, a invitación de Pascal, dirigió sus reflexiones hacia este objeto y fue el primero que aplicó la teoría matemática de las combinaciones al cálculo de las probabilidades.

Huygens siguió inmediatamente el camino abierto por los dos matemáticos franceses y publicó en 1658 un pequeño tratado sobre los juegos de azar titulado: *De ratiociniis in ludo alea*. Se ve que en el espíritu de sus inventores el objeto de las probabilidades se limitaba a las especulaciones de los juegos de azar. El primero que pensó en aplicar el cálculo de las probabilidades a las ciencias económicas fue el Gran Pensionario⁴⁵ Juan de Witt, ilustre discípulo de Descartes, [10v] que en 1671 indicó el modo de fijar la tarifa de las rentas vitalicias según la probabilidad de vida que indicase una tabla de mortalidad.

Hudde, matemático también holandés iniciado, como Juan de Witt, en el manejo de los negocios escribió sobre el mismo objeto. Daniel Bernoulli, en fin, dio una constitución definitiva

⁴⁴ Es refereix a Antoine Gombaud (1607-1684), que efectuà aportacions importants a la teoria de probabilitats.

⁴⁵ *Raadpensionaris*, un rellevant càrrec polític de la república holandesa al segle XVII.

al cálculo de los árabes en su importante obra titulada *Ars Conjectandi*, obra que, impresa en 1713 ocho años después de la muerte de su autor, contiene en germen toda la filosofía del cálculo de las probabilidades, pero que ha estado casi sepultada en el olvido hasta que Condorcet le dio de nuevo publicidad perfeccionándola y extendiéndola. Bernoulli se propuso también demostrar la aplicación del cálculo de las probabilidades a las ciencias morales y económicas, más la muerte le impidió poner la última mano a su trabajo.

Este es, Ilustrísimo Señor, el origen y primer desarrollo de esa poderosa rama de las matemáticas llamada *Cálculo de las Probabilidades*, que por su trascendencia en todos los ramos del saber llamó ya desde entonces con predilección singular la atención de los genios más distinguidos, de los pensadores más profundos y de muchos hombres de Estado de un mérito eminente que supieron apreciar los fecundos resultados que se debía esperar de ella. Sin embargo, esta ciencia, juzgada tan favorablemente por los mejores genios de los tiempos modernos y que debiera servir de base a todas las ciencias de observación, está lejos aún hoy día de ocupar el rango que le pertenece. Habría en ésto motivo de admirarse **[11r]** si no existiese la historia para enseñarnos el mucho tiempo que es preciso para que los más bellos descubrimientos se abran paso en las masas en donde están destinados sin embargo a fijarse y producir sus más hermosos frutos.

Las ciencias hacen progresos tanto más rápidos cuanto más exactos son los conocimientos adquiridos y más precisa la manera de expresarlos. Mas estamos tan poco adelantados bajo este punto de vista sobre todo en las ciencias de observación que confundimos a cada instante la certidumbre con la probabilidad y lo que es probable con lo que no es más que posible. Estas equivocaciones no se encuentran solo en la gente de ordinaria instrucción, sino que se podrían citar como ejemplos de lo mismo un gran número de sabios de un mérito por lo demás incontestable.

Considerado como un simple ejercicio intelectual, presenta ya gran importancia el estudio de las probabilidades por ser eminentemente propio para dar al entendimiento penetración y flexibilidad; nos enseña a analizar las causas, a combinarlas, a fijarles su justo grado de importancia, nos pone en guardia contra un gran número de preocupaciones vulgares o ilusiones capciosas que nacen lo más frecuentemente sea de la inflexión o sea de una enumeración incompleta de las circunstancias que acompañan a los fenómenos; en fin aplicándose a objetos tan numerosos como variados, fortifica el juicio práctico y corrige la aridez de ideas que se observa frecuentemente en los hombres que están reconcentrados en estudios sólidos y serios pero dirigidos hacia un objeto único.

A la ciencia de las probabilidades debió el ilustre Laplace el tacto particular que le hacía juzgar **[11v]** tan bien del grado de certidumbre con el cual los fenómenos naturales parecían volver a salir de la observación; y el mismo confiesa en su *Ensayo filosófico sobre las probabilidades* que la consideración de éstas le ha servido de base y de punto de partida para sus más bellos descubrimientos astronómicos. Grande es el número de cuestiones ligadas al cálculo de las probabilidades, curiosas en gran manera por su naturaleza y que merecen en el más alto grado la atención del filósofo y del hombre de Estado. Diré breves palabras sobre algunas de ellas pues no me permite otra cosa el reducido tiempo de que dispongo.

Las ciencias naturales, hasta el presente, han sido menos accesibles a las teorías matemáticas que las ciencias físicas; sin embargo, ofrecen muchas partes que se prestan ventajosamente a las combinaciones del cálculo y sobre todo del cálculo de las probabilidades. De ello se halla un ejemplo evidente en todo lo que se refiere a los fenómenos periódicos porque

estos fenómenos se expresan en gran parte por datos y se trasladan a números. El inmortal Linneo indicó el primero la marcha que conviene seguir para el reino vegetal, su indicación no fue perdida por los físicos que se ocupaban de los grandes fenómenos de la naturaleza y que conocían los vínculos íntimos que existen entre la meteorología y la ciencia que trata de los seres organizados. Reaumur, Adanson y el abate Cotté entraron sucesivamente en esta fecunda vía que fue abandonada durante algún tiempo y vuelta a tornar o tomar enseguida con su nuevo ardor.

Mas **[12r]** puede ser que no haya estudio en que la teoría de las probabilidades halle aplicaciones más interesantes que en el de los fenómenos relativos al hombre. Una de las más curiosas de estas es sin réplica alguna la demostración directa de la unidad de la especie humana y de la posibilidad de asignar su tipo: cuestión magna y que muchos de los que se dedican a la Historia Natural no pueden tratarla como deben por falta de conocimientos matemáticos. Aquí tenéis las breves y persuasivas palabras con que expone la resolución de cuestión tan importante el distinguido matemático Quetelet que con tanto éxito y lucimiento trabaja en la aplicación de la Teoría de las probabilidades al hombre y a su estado social:

*Supongamos, dice, que se quiere medir exactamente la altura y las proporciones del Apolo del Belvedere; diez personas están encargadas sucesivamente de este cuidado; ciertamente sucederá que las diez series de medidas no serán idénticamente las mismas; las diferencias serán débiles, es verdad, pero al fin serán sensibles aun en la hipótesis de que las series hubiesen sido formadas por una misma persona. Las diferencias serán más grandes si se tratase de reproducir diez estatuas iguales a la del Apolo, porque a la incertidumbre de las medidas se unirían los defectos de copia, los errores que provienen de la contracción o dilatación de los materiales empleados, etc., etc. Si se suprimía enseguida el tipo primitivo y se tenía que juzgar de su altura y proporciones por las de las diez copias, necesario sería acudir al empleo de las cantidades medias y se estimaría el error probable, es decir que se investigaría en cuánto se ha podido apartar **[12v]** del modelo primitivo.*

¿Y qué decir con todo esto si las diez copias habían sido distribuidas en diferentes países para venir a ser ellas mismas los tipos de copias nuevas? ¿Y si después de muchos siglos no era dado juzgar del tipo primitivo más que por las reproducciones diversas ejecutadas según una o muchas de las primeras copias que han cesado de existir después? A todas las incertidumbres que hemos señalado vendrían a unirse todavía las que se han podido introducir para conformarse a ciertas exigencias del tiempo y de los lugares. Es evidente que a la larga el tipo primitivo se hallaría de tal modo alterado en las copias que la medida general no podría dar de él más que una idea muy imperfecta. Sería necesario distinguir, sin embargo, si todas las causas modificatrices en las diferentes épocas no habían sido más que accidentales; y si en el número de aquellas no se habían hallado causas constantes o variables, las causas accidentales no habrían tenido por efecto más que producir desvíos más o menos grandes del tipo primitivo representado por la media general de las copias sin alterar el tipo mismo.

*Sería pues posible hoy día reproducir el tipo que ha servido para todas las copias que aún tenemos a la vista y que tendríamos que medir con cuidado para deducir de ellas la media general. Pero ¿por cuál carácter se podría conocer que las estatuas que miramos como copias de un mismo tipo lo son verdaderamente? Lugar hay aquí de tener presente la importante distinción que se establece entre una media aritmética y una media propiamente dicha. Cuando varios **[13r]** números están destinados a representar una misma cosa, y no difieren más que por causas accidentales que han podido volverles indiferentemente o más grandes o más chicos, entonces estos números presentan caracteres del todo particulares y cuando se les clasifica por orden de magnitud se hallan sometidos a una clasificación calculable a priori. Todo se reduce, pues, a reconocer si las medidas recogidas sobre todas las estatuas que se han podido medir presentan en efecto estos caracteres distintivos.*

La experiencia de que se acaba de hablar ha sido hecha y se ha podido reconocer ya el resultado. Las copias en cuestión no son estatuas, son seres vivientes que tenemos a la vista y que hemos podido medir. Ahora bien, se halla que en efecto todas las medidas clasificadas por

orden de magnitud obedecen de la manera la más curiosa a la ley de las causas accidentales. Existe pues un tipo para los países que han podido abrazar nuestras investigaciones. Queda por reconocer si este tipo es universal, admitiendo algunas causas variables que provienen de la diferencia de los climas. Parece en efecto que las diferencias no son esenciales y que el Creador, dejando a las causas accidentales una acción tan laxa, ha colocado al lado de ellas leyes conservatrices que no es dado al hombre poder violar.

Ya veis con qué claridad y seguridad se resuelve a merced del cálculo de las probabilidades una cuestión importantísima por la **[13v]** influencia que tiene en nuestro estado social, y ya veis como las matemáticas pueden confirmar y robustecer los asertos de los libros sagrados, libros de imperecedera verdad.

Las tablas de mortalidad y la cuestión de subsistencias son dos bellas e importantes aplicaciones de la teoría de las probabilidades al hombre considerado en sociedad. Una tabla de mortalidad tiene por objeto hacer conocer en un número dado de nacidos cuántos sobreviven al fin de cada año. Semejantes tablas presentan un grande interés, no solamente para la higiene pública y la historia natural del hombre, sino también para las ciencias políticas; sirven para conocer la medida del valor físico de las naciones y para resolver la mayor parte de las cuestiones que se refieren a las sociedades de seguros sobre la vida y a las Cajas de pensiones y retiros. De ellas se deduce la determinación de la vida probable, de la vida media y de la ley de población. Así se ha podido averiguar que la vida probable de los recién nacidos varía entre límites muy distantes considerándola en diferentes naciones y que por lo mismo es de la más grande importancia para los Estados el conocer con exactitud y tratar de aminorar la mortalidad de la primera infancia. Pues si es esto ante todo una cuestión de humanidad, es al mismo tiempo **[14r]** un objeto de interés público: un nieta que muere antes de haber podido volverse útil, no viene a ser solamente un objeto de aflicción para la familia, sino aun una pérdida real. Considerada bajo el punto de vista del Estado una excesiva mortalidad en la infancia es una causa permanente de atraso y empobrecimiento, y aquel que alcanza combatirla añade millones a la renta nacional al par que evita copiosidad de lágrimas.

En la cuestión de subsistencias se hace un frecuente uso, obteniendo resultados utilísimos de la antigua y trascendental teoría de las cantidades medias; y de este modo se ha llegado a conocer que el dinero pierde gradualmente su valor cuando se le refiere a objetos de primera necesidad; y que a medida que la civilización progresa, que las instituciones se mejoran y que la calma política se afirma, los elementos más necesarios a la vida sujetos a variar, oscilan entre límites sucesivamente más próximos, siendo cada vez más raras las grandes escaseces.

La teoría de las cantidades medias que sirve de base a todas las ciencias de observancia, es tan simple y natural que por esto puede ser no se aprecie bastante el paso inmenso que ha hecho dar al espíritu humano: desde muy antiguo hay una idea de ella ignorándose a quien es debida, habiéndose establecido así casi todos los descubrimientos. Pero Arquímedes, este genio notable por tantos conceptos, distinguido **[14v]** racionalista y el mejor maquinista de la antigüedad, parece haber sido el que mejor apreció en sus tiempos la importancia de las cantidades medias. Hizo un uso admirable de ellas en la investigación del centro de gravedad de que es inventor, sustituyó la consideración de un punto único a la de un gran número de puntos materiales y esta idea ingeniosa que ha sido tan fecunda después, le merecería ella sola el reconocimiento de los hombres. Aristóteles, uno de los más grandes observadores de la antigüedad, había notado igualmente las propiedades de las cantidades medias; hacía aplicación de ellas a las ciencias morales, y según él las virtudes consisten en

un justo estado de equilibrio; todas nuestras cualidades en sus más grandes desvíos de la media no producen más que vicios. Esta doctrina había pasado de la escuela de los filósofos a la de los poetas: Horacio, entre los romanos, ha sido el más elegante y bello intérprete de ella.

Pero qué sensible es decirlo: aún hoy rayan a una grande cultura de perfección los conocimientos que se tienen sobre las cantidades medias y los límites de los errores; no obstante, la mayor parte de los observadores aun los mejores propensos a escasear, en todo, las ideas matemáticas, desconocen no solo la teoría analítica de las probabilidades, sino la parte de esta teoría que concierne a la apreciación de las cantidades medias.

[15r] Aplicando a la Sociedad la ley curiosa de la permanencia de los mismos hechos bajo la influencia de las mismas causas, se han fundado la mayor parte de las especulaciones establecidas con más o menos éxito para un estado de cosas futuro. De aquí los seguros sobre la vida, contra los incendios, contra los siniestros marítimos, etc., y los ingleses establecen ya seguros contra los peligros que corren los viajeros en los caminos de hierro. El cálculo de las probabilidades ha permitido atenuar por la experiencia del pasado, las desgracias accidentales que acaecen a la Sociedad en algunos de sus miembros. Pero, no obstante, se está lejos de haber sacado hasta el presente todas las ventajas que de él se deben esperar sea para las ciencias sociales, sea para las ciencias físicas en general.

Lo que más podrá sorprender es que nuestras faltas de destreza, nuestras distracciones y aun nuestros caprichos, están sujetos a la ley de las probabilidades. En efecto, un tirador que quiere acertar a un objeto podrá tocarle alguna vez, pero frecuentemente se apartará más o menos de él. Las desviaciones, siendo medidas enseguida y clasificadas según sus magnitudes, formarán grupos cuyas relaciones numéricas son asignables a priori. Según la mayor o menor destreza de los tiradores las desviaciones serán más o menos grandes; pero las relaciones numéricas quedarán las mismas en los diferentes grupos que pertenecen a un mismo tirador; cada desviación tiene su probabilidad especial.

Por lo que concierne a las distracciones se ha observado desde largo tiempo que el número de cartas **[15v]** inutilizadas en las dependencias de correos por insuficiencia de señas o por olvido de toda otra formalidad, se halla ser casi exactamente el mismo cada año. Cuando se tenga mayor experiencia de los caminos de hierro, no hay duda ninguna que también se hallará cierta fijeza en el número y cualidad de los objetos olvidados o perdidos, así como en la cantidad de descuidos, imprudencias de pasajeros y accidentes; suponiendo, por supuesto, ser las mismas todas las otras influencias.

Hay aún más: los matrimonios que se juzgan deben presentar las huellas de los caprichos y fluctuaciones de los hombres se suceden de la manera la más regular. Todo pasa anualmente como si los contingentes fuesen fijados por provincias, por edades, por profesiones, o como si se hubiese acordado en efectuar cada año, por ejemplo, el mismo número de uniones entre jóvenes solteras y viejos célibes, o entre solteros jóvenes y viejas solteras.

La aplicación de la teoría de las probabilidades a los fenómenos sociales ha dado nacimiento a una rama interesante de la ciencia, a la Estadística Moral, la cual, aunque naciente, ha producido ya resultados importantes. Sin embargo, los abusos que se han hecho de ella, sea por ignorancia, sea por el deseo de hacer dominar opiniones preconcebidas, han excitado justas desconfianzas y han llevado por necesidad obstáculos a sus progresos. Más la Estadística Moral tendrá la suerte de todas las ciencias, y sólo sobreponiéndose a

las dificultades sin número **[16r]** que rodean su cuna es como concluirá por ocupar el rango que le pertenece.

Todo lo hasta aquí dicho no patentiza de un modo inexcusable la grande influencia y suma importancia del estudio de las matemáticas puras. Mas no creáis ¡oh jóvenes!, porque así suceda en otras ciencias, que ese estudio matemático solo es tan fecundo cuando se ha llevado al último extremo; no, todo al contrario, que de los primeros pasos se obtienen ya gran número de resultados, todos de trascendente utilidad como creo es fácil probaros.

En efecto, dando el primer paso en los estudios matemáticos os encontráis con la aritmética enteramente indispensable al hombre considerado en sociedad, de uso frecuentísimo en las circunstancias ordinarias de la vida civil y que resuelve al comerciante las cuestiones de compañías, intereses, descuentos, de cambios y arbitrajes y de alegaciones; os encontráis luego con el álgebra elemental, base del cálculo algébrico, que a la manera de suplemento de la aritmética resuelve una porción de cuestiones de interés general; que nos enseña a generalizar, y a ejecutar los cálculos de intereses compuestos, anualidades y rentas vitalicias; sigue luego la geometría elemental en donde se hallan expuestas con una precisión y método admirable las principales leyes de la extensión, resultando de ella un número considerable de aplicaciones inmediatas a las artes y siendo además aquella fundamento único de alguna de éstas, como por ejemplo el dibujo lineal; unid a todo esto la trigonometría rectilínea, **[16v]** y la topografía que no es más que una serie de aplicaciones de los teoremas de los dos últimos estudios y tendréis los primeros elementos de la ciencia matemática o sea su introducción, con cuya posesión y no de otro modo se puede emprender con feliz éxito el estudio elemental de la física experimental y aplicada, y el de obras de mecánica como las de Terquemy Guy en que se hallan expuestas las principales proposiciones de esta ciencia y sus más útiles aplicaciones.

Mas dicha introducción considerada bajo otro punto de vista es aún de una utilidad inmensa, pues si el profesor dirige el estudio de ellas haciendo distinguir en cada teoría las definiciones de los principios fundamentales y esto de los teoremas, problemas y corolarios; las demostraciones directas de las indirectas, las mediatas de las inmediatas; si los razonamientos son deductivos o inductivos etc., etc. Si además hace ver como se hallan observadas, especialmente en la Geometría, las reglas de Descartes y Pascal sobre el modo de razonar y como la certidumbre resulta de la determinación precisa de los objetos considerados y de los cuales cada uno no pudiendo ser estudiado más que bajo un número de casos muy limitado se presta a enumeraciones completas que no dejan ninguna duda sobre el resultado del razonamiento; entonces la citada introducción de la ciencia matemática se convierte en excelentes elementos de lógica práctica, quizás los únicos que sea necesario estudiar. Cuando el espíritu es naturalmente **[17r]** exacto lleva consigo la facultad de reconocer si una proposición simple es verdadera o no. Es muchísimo más útil ejercer esta facultad, que sentar reglas en excesivo número y disertar a/o perder de vista sobre su naturaleza. Si se quisiera llevar el premio de una carrera más bien se pensaría sin duda en ejercitar las piernas que en razonar sobre el mecanismo de la marcha. *Las reglas, dice Condillac, son como los guardalados puestos sobre los puentes, no para hacer marchar a los viajeros sino para impedirles de caer.*

Queda, pues, demostrado las utilidades y grandes ventajas que reporta el estudio de los primeros elementos de las matemáticas.

De todo lo dicho, Ilustrísimo Señor, resulta que las matemáticas han trasladado a la inteligencia humana de la antigua a la nueva filosofía; que han sido medio para llevar a la altura a que

hoy se encuentran la mecánica, la astronomía, la física y la química; que llamadas están a efectuar lo mismo en las ciencias morales y políticas, y que su estudio es el más propio para perfeccionar al hombre y desarrollar sus facultades intelectuales.

Ya veis, pues, cuan grande es la influencia e importancia del estudio de las matemáticas en las ciencias, de tal manera que uno de los más grandes méritos de las ciencias modernas está en haber podido someter a la precisión de los números la determinación de la mayor parte de los grandes principios que parecían deber capárseles; esta determinación no tiene nada de arbitraria; no da lugar a sutilezas de **[17v]** palabras de que tanto se ha abusado; se obtiene por hechos, y por hechos susceptibles de ser apreciados numéricamente.

Y el cálculo aplicado a las probabilidades se le ha visto desde hace dos siglos a lo más recorrer el campo de las ciencias naturales para indicar las leyes de los nacimientos y de la mortalidad, el de las ciencias físicas para enseñar a estimar la precisión de los resultados observados, el de las ciencias históricas para apreciar el valor de los hechos y de las tradiciones; luego bajo diferentes nombres se le ha visto también acercarse a la tribuna para regular la teoría de las elecciones o para enumerar las riquezas y las necesidades de los pueblos en números a los cuales no puede resistir ninguna elocuencia humana. Todo lo que puede expresarse numéricamente es del recorte de las matemáticas y en el dominio de éstas tienden a entrar tanto más las otras ciencias cuanto más se perfeccionan, siendo las matemáticas una especie de centro al cual vienen a concurrir las otras; pudiéndose juzgar del grado de perfección que ha alcanzado una ciencia por la facilidad más o menos grande con que se deja tratar por el cálculo; justificándose así el proverbio antiguo *mundum numeri regunt*.

En vista de todo esto, no extrañéis, que no pudiendo resistir al deseo de recomendar a esta juventud estudiosa una ciencia de tan admirable utilidad, haya acometido la empresa, atrevida para mí, de pronunciar ante personas tan ilustradas el discurso de inauguración del curso académico de 1857 a 1858. **[18r]** Si por vosotros, caros jóvenes, acaba de sufrir el sacrificio de hacer aquí pública mi ignorancia; más no obstante me atrevo a tener alguna esperanza de satisfacción contemplando que las ideas que acabáis de oírme en pro de las matemáticas y que no son mías sino de sabios los más de ellos eminentes, veneran en vosotros, si existiera, esa inexplicable repugnancia con que muchos principian el estudio matemático, repugnancia que influyendo en ellos lo suficiente para que no se fijen bien en los primeros principios de la ciencia, o para que no trabajen con constancia; no les permite luego hacer progreso alguno, siendo en definitiva para ellos de lo más confuso, embrollado y hasta aborrecible, lo que estudiado del modo conveniente presenta una claridad extrema, una sencillez increíble y una utilidad inmensa, no exigiendo más, eso sí, que una aplicación constante y no interrumpida. Y qué fatales efectos suelen causar esos que por su indolencia y falta de laboriosidad no habiendo podido recoger fruto alguno del estudio de las matemáticas, predicán luego en contra de ellas negando su grande influencia en todas las demás ciencias, presentando su estudio como muy difícil y únicamente necesario para ciertas profesiones y predisponiendo a la juventud en contra de ciencia tan singular. Estos que hasta quieren parar plaza de científicos, irritados contra la ciencia que continuamente necesitan en sus trabajos y no queriendo descender a estudiarla desde sus primeros elementos, tornan la quimérica empresa de hacer excusable el estudio de las **[18v]** matemáticas hasta en las ciencias en que es más imprescindible, dando así una pobre idea de sí mismos y causando grave perjuicio a los jóvenes que tienen la desgracia de creerlos.

Pero vosotros, noveles escolares, acabáis de ver cuán grande es el papel que ejercen las matemáticas en los diferentes ramos del saber; no creáis, pues, a quienes os digan lo contrario, seguid siempre las opiniones de los sabios y no de los ignorantes, y trabajad ya con ahínco en el estudio de los elementos de aquella ciencia; estudio que nuestros ilustres gobernantes han puesto siempre en los de la 2ª. Enseñanza y considerado como uno de los más principales de ésta. Si así lo hicieréis, prácticamente reconoceréis la verdad de sus asertos y habréis dado un gran paso en la senda del saber.

Mas también es preciso no descuidéis el estudio elemental, al menos, de las otras ciencias. Este estudio es muy propio para descubrir el método general que debe dirigir al espíritu humano en la investigación de la verdad. Cada ciencia ha recibido de la naturaleza de su objeto, de su origen y de sus primeros desarrollos, un modo de razonar frecuentemente vicioso en algún punto y casi siempre muy particular; y solamente en el conjunto de ellas es en donde hay esperanza de hallar todas las circunstancias que se encuentran en el desarrollo de nuestras meditaciones, circunstancias que son los materiales necesarios para llegar, por abstracción, al conocimiento de la marcha de nuestro **[19r]** entendimiento; por esta causa Locke, célebre metafísico, opinaba que en la educación debemos tomar una tintura general de los diversos objetos de nuestros conocimientos.

Y en fin bien se puede aplicar a todas las ciencias las elocuentes reflexiones sobre la utilidad de la astronomía física con las cuales termina Laplace tan felizmente su bella *Exposición del sistema del mundo*:

Conservemos con cuidado —dice este sabio— y aumentemos el depósito de estos altos conocimientos, delicias de los seres pensadores. Ellos han prestado importantes servicios a la agricultura, a la navegación y a la geografía; más el mejor bien que han hecho es el haber disipado los temores ocasionados por los fenómenos celestes y destruido los errores nacidos de la ignorancia de nuestras verdaderas relaciones con la naturaleza, errores tanto más funestos, cuanto que el orden social debe reposar sobre esas mismas relaciones. VERDAD, JUSTICIA: he aquí las leyes inmutables de aquel. Lejos de nosotros la peligrosa máxima de que es útil algunas veces separarse de esas leyes y de engañar o avasallar a los hombres para asegurarles su felicidad. Fatales experiencias han probado en todos tiempos que jamás son impunemente violadas leyes tan sagradas.

Sí, dedicaros, oh jóvenes, al estudio de las ciencias; éstas pueden proporcionar al hombre los únicos triunfos capaces de satisfacer las aspiraciones más exageradas; y en confirmación de esto oíd lo que contestó a Lemercier el Capitán del siglo, **[19v]** el gran Napoleón, cuando aquel le rehusó una plaza de Consejero:

Nada tengo que oponer a vuestra resistencia —le dijo—, ¿pensáis qué si yo no fuera el instrumento de la suerte de un gran pueblo, me hubiera encontrado en las oficinas o antecámaras para ponerme bajo la dependencia de nadie y llegar a ser Ministro o Embajador? No, no, me hubiera dedicado al estudio de las ciencias, hubiera seguido el camino de Newton y Galileo; y como la suerte me ha ayudado en todo me hubiera distinguido por trabajos científicos, hubiera dejado el recuerdo de grandes descubrimientos; ninguna otra gloria hubiera podido tentar mi ambición.

Concluyendo, Ilustrísimo Señor, no puedo menos de manifestaros la viva ansiedad que todos tenemos de que prosigáis incansable realizando con la celosísima actividad que os caracteriza, esos ardientes deseos de rápido progreso científico que existen en nuestra augusta Soberana y que tanto se revelan en las acertadas disposiciones que emanan de su Gobierno para conseguirlo. Satisfacéis así la noble emulación y bello estímulo de esta juventud estudiosa que en solemne acto hace promesas tácitas de caminar siempre por la senda que

conduce a la verdad. Proporcionadles focos de instrucción en que fomentar su insaciable deseo de saber, y sois, no es posible dudarlo, objeto de eterna gratitud.

Y, por último, amados escolares, os daré un consejo que si le tenéis siempre **[20r]** presente y os dejáis por él guiaros os conducirá, no lo dudéis nunca, a la posesión de la verdadera felicidad: es el siguiente. Cualquiera que sea el estudio a que os dedicéis, cualesquiera que sean vuestras ocupaciones, tened siempre vivaz y encarnadas en vuestro corazón las máximas de nuestra verdadera y santa religión: y si por fatales e inexcusables circunstancias os halláis precisados a oír y responder a alguno de esos monstruos que se complacen, con argucias y sutilezas, en presentar a la juventud para extraviarla como paradojas y absurdos, las verdades más sublimes de nuestra religión santa, contestadles que no podéis entrar en materia por no ser facultativos y decidles, como manda decir en tales ocasiones el cristiano catecismo, que Doctores tiene la Santa Madre Iglesia que les sabrían responder. Sí, porque lo principal es conocer y no perder de vista el fin para que hemos sido criados, y por eso como últimas palabras en este acto solemne os recitaré las que dijo en uno parecido un respetable maestro de una universidad antigua: helas aquí:

*El fin de aquesta jornada
es que el hombre en gracia acabe
que aquel que se salva sabe
y el que no, no sabe nada.*

Palma 1º. Octubre, 1857. He dicho.

[Signatura] Faustino Pérez-Ortiz

RECENSIONS

AMENGUAL I BATLE, Josep:
*La història de Mallorca i les religions
 del Llibre. I: Les Balears de la Tardana
 Romanitat a l'època musulmana (903),
 I/1: Dels déus grecoromans al judaisme
 i al cristianisme, fins a la conquesta dels
 vàndals (455)*, Palma, Llibres Ramon
 Llull, 2022, 515 p. i 17 mapes.

María Luisa Sánchez León

Universitat de les Illes Balears

Jaume Cardell Perelló

Universitat de les Illes Balears

La present obra del Dr. Josep Amengual i Batle, MSSCC, en la presentació de la qual, duta a terme al Monestir de la Real, varem tenir l'honor de participar, serà objecte de les nostres reflexions. Davant de tot, s'imposa contextualitzar l'esmentat estudi en unes coordenades espaciotemporals concretes. Malgrat la centralitat de la història de les religions del Llibre a l'illa de Mallorca, aquest primer volum, ateses les seves característiques específiques, engloba les dues illes Balears i les Pitiüses. Si en el pla espacial cal ampliar l'espectre, en el temporal cal reduir-lo a la llum de l'amplitud del projecte general, ja que abasta només el període comprès entre la intervenció militar de Roma a les Gimnèsies o Balears (123 aC) i la conquesta dels vàndals a mitjan segle V dC. Expressat en termes religiosos, com es fa constar en aquest volum I/1: *Dels déus grecoromans al judaisme i al cristianisme, fins a la conquesta dels vàndals (455)*.

El llibre de Josep Amengual, doctor en Teologia (Pontificia Universitat Gregoriana, 1970) i doctor en Història (Universitat de les Illes Balears, 1985), s'insereix en el marc de la història de les religions, el coneixement de les quals ha experimentat un evident desenvolupament i, per tant, *sintonitza amb les tendències actuals*. L'estudi de les religions és un component essencial del món modern; així ho confirma la creació de diferents institucions nacionals i internacionals, com la Societat Espanyola de Ciències de les Religions (SECR), afiliada, igual que altres països europeus, a la European Association for the Study of Religions (EASR) i a la

International Association for the History of Religions (IAHR). En paral·lel a les diverses activitats d'aquestes societats científiques, es va estendre la implantació d'assignatures d'història de les religions, que són, en l'actualitat, una disciplina acadèmica a les universitats espanyoles; a la UIB, Maria Luisa Sánchez León va establir l'assignatura d'Història de les religions del món clàssic. En conseqüència, la sintonia amb les tendències actuals representa un valor afegit a la present obra.

Una vegada exposada la modernitat de la temàtica, cal assenyalar que aquest nou treball s'insereix en una línia que, des de fa decennis, ocupa el quefer científic de l'autor, que s'ha fet mereixedor, per això, d'amplis reconeixements. Aquesta dedicació és una indubtable *garantia de qualitat*. Renovats plantejaments sobre diversos aspectes del judaisme i el cristianisme a les illes Balears enriqueixen aquest exemplar, que aborda l'anàlisi de qüestions crítiques per als estudiosos de les religions. El valor científic del volum el converteix en un referent en els estudis actuals sobre aquesta temàtica.

El Dr. Amengual és molt conscient de la impossibilitat de redissenyar el teixit religiós de les illes Balears anterior a l'Antiguitat Tardana i, també, de l'opacitat que envolta els orígens del judaisme i del cristianisme a les illes. L'autor va oferir anàlisis molt interessants en la seva modèlica obra, fruit del doctorat, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, publicada, en dos volums, per l'Editorial Moll entre els anys 1991 i 1992; en el segon volum va compilar els textos i la seva traducció al català. La brillant trajectòria científica de l'autor es projecta en el present llibre, que posseeix, com una altra característica destacable, una *òptica general*, l'anàlisi de les religions del Llibre, que integren, per ordre cronològic, el judaisme/Antic Testament, el cristianisme/Nou Testament i l'islam/Alcorà, les tres grans religions monoteistes, les religions abrahàmiques que concedeixen un lloc molt important a Abraham. El monoteisme va trencar amb els politeismes i henoteismes existents en l'Antiguitat, expressions que fem servir en plural, ateses les seves variants.

Els politeismes constitueixen l'element comú en el teixit religiós del món antic; així es registra en el Pròxim Orient, l'àrea semítica nord-occidental del qual va ser l'espai del naixement dels monoteismes jueu i cristià, que aquí s'estudien. En el quadre religiós general, en certa manera, el monoteisme és un fenomen tardà —en el cas de la religió israelita se situa en la primera meitat del primer mil·lenni abans de Crist, amb diverses propostes de dates— que va conviure, no sense tensions, amb els politeismes i henoteismes en espais diferents al llarg dels segles. Respecte a l'originalitat del cristianisme, com ja va assenyalar l'autor en 2005, *Quan ens preguntam quina és l'originalitat d'aquesta cultura cristiana, comprovam com el cristianisme va mostrar una capacitat molt gran per assumir elements ben clars i definits del judaisme, així com altres els va prendre de la religió i de la cultura grecoromana i del món oriental*.

En aquest marc, l'anàlisi de les religions del Llibre a les Balears, la seva convivència —fins a l'enfrontament a l'illa de Menorca— i la convivència amb la cultura clàssica ocupen l'extens text precedit per un pròleg, les eines utilitzades —les fonts impreses i la bibliografia general— i una introducció (p. 69-77). A partir d'aquí, l'autor estructura el contingut de la seva densa obra en un vast dossier dividit en quatre seccions de diferent extensió, la primera de les quals, "Preliminars", consta d'un capítol, "Trets de la historiografia balear sobre dos mil·lennis de cristianisme" (p. 81-92). Com evidència l'ampli índex general del volum, cadascuna de les seccions restants conté diversos capítols. La secció segona ("La força de la romanització contemporània de l'obscur naixement del cristianisme", capítols 2-5, p. 93-156) arrenca amb la conquesta romana de les dues illes Balears, iniciada l'any 123 aC, i la consegüent

implantació de noves instàncies religioses clàssiques. S'aborda després el context religiós de l'aparició del cristianisme i els orígens apostòlics de les esglésies de l'Occident mediterrani, seguit de l'expansió del cristianisme, per finalitzar amb l'exposició de les hipòtesis sobre el viatge de sant Pau a Hispània, passant per les Balears, i les diverses tradicions i els apòcrifs del Nou Testament. La secció tercera ("Sincronia de la crisi del món romà i la consolidació del cristianisme", capítols 6-7, p. 157-188) dona pas, en primer lloc, a l'exposició de les persecucions i la tolerància dels emperadors romans Galeri i Constantí, i, en segon lloc, planteja els orígens del cristianisme a les Balears: romà, africà, oriental?

En la secció més extensa de l'obra, la secció quarta ("El judaisme i el cristianisme apareixen a les illes Balears amb trets teodosians", capítols 8-12, p. 189-356), l'autor posa en context l'entrada de les religions del Llibre a les illes, tot remarcant una major antiguitat del judaisme. Cal destacar que s'exposen els escassos testimonis relatius a jueus a les Balears (p. 197), entre ells els ploms amb inscripcions en hebreu de ses Fontanelles, prop de Santa Maria del Camí (Mallorca), recuperats en un context funerari de començaments del segle V. Així mateix, l'autor esmenta les propietats mallorquines de Teodor, el jueu més rellevant de Magona/Maó, i altres aspectes de l'estructuració social i religiosa de la seva comunitat jueva. El fet transcendent de la conversió de la comunitat jueva de Magona es connecta amb l'arribada d'Orosi amb les relíquies de sant Esteve, martiritzat pels jueus. Això va ser utilitzat com a pretext per a l'actuació del bisbe Sever de Iamona/Ciutadella, que els forçà a la conversió, narrada amb detall a la seva Circular (a. 418), un valuosíssim document sobre aquesta qüestió (capítol 9). El bisbe, a més, va comptar amb la connivència de Consenci (capítol 10, "L'obra teològica de Consenci"). Els dos últims capítols d'aquesta secció analitzen el poble cristià i l'estructura ministerial de l'Església de Menorca, ja implantada a començaments del segle V, i l'economia i els serveis socials i culturals. Pel que fa a la trajectòria del cristianisme, està constatat que l'any 484 existia l'episcopat a Menorca, Eivissa i Mallorca, segons es desprèn del magistral estudi de textos realitzat per l'autor i de l'arqueologia. Es podrien comentar molts altres aspectes estudiats al llibre, que ometem per raons d'espai.

Finalment, s'annexa un apèndix documental (p. 357-485), integrat per tres apartats que reprodueixen els textos llatins i la seva traducció al català: la Carta del bisbe Sever de Menorca, les cartes de Consenci a sant Agustí i les respostes de sant Agustí a Consenci. El llibre es tanca amb un índex onomàstic.

El Dr. Amengual posseeix un impressionant currículum i un grau de coneixement que s'evidencia molt profund, tot això plasmat en un treball que constitueix un instrument idoni de reflexió i actualització de diferents aspectes del monoteisme judeocristià a les Balears, sense oblidar l'atenció prestada al marc general més enllà de l'arxipèlag. Cal afegir, al que s'ha dit a l'inici d'aquesta recensió, que es tracta d'una contribució de primer ordre, que maneja amb exhaustivitat una ingent quantitat de fonts i de bibliografia, elaborada amb una metodologia adequada, una prosa fluida que afavoreix la lectura, així com uns mapes útils, confeccionats amb cura per Joan Piña Torres, amb l'agraïment de l'autor. En definitiva, estem davant un llibre imprescindible per als investigadors i els interessats en el tema, i pel qual donem les gràcies i l'enhorabona a l'autor, unint-nos als seus agraïments a Àlex Volney i Joana Berber per la seva encomiable tasca de ser al capdavant de Llibres Ramon Llull, i a Maria Morell i Massanet per haver finançat l'edició d'aquest volum que, a més, té el privilegi d'iniciar una nova col·lecció, Les Tres Emes. Per tot el que s'ha exposat, és per a nosaltres un veritable honor recensionar aquesta excel·lent obra del Dr. Josep Amengual i Batle, la lectura de la qual recomanem.

OLIVER MUT, Francisca:
Indumentària del segle XVIII. Els calçons de Can Cosmet de Campos, Palma, José J. de Olañeta, Editor, 2023, 144 p.

Carme Colom Arenas

Societat Arqueològica Lul·liana

La col·lecció d'indumentària de Can Cosmet ja ha estat objecte d'interès per a estudiosos, com Antoni Mulet i Bartomeu Mulet, i folkloristes des de fa molt de temps. De fet, algunes peces han estat mostrades en exposicions sobre roba antiga a Campos i a Sóller entre les dècades de 1990 i del 2000, però mai no se n'havia realitzat un estudi detallat.

Com explica Isabel Moll al pròleg, més enllà de l'interès etnogràfic que pugui tenir, el coneixement de la indumentària i de tot allò que l'envolta és una eina fonamental per entendre el funcionament de la societat, donat que la manera de vestir és fruit del moment històric i d'unes convencions socials que marquen tant la forma com els materials amb què estan confeccionades les peces. En el cas de Can Cosmet de Campos, és un exemple de com vestia una família de la mà major de la part forana, és a dir, de l'elit local de Mallorca.

Així, en aquest llibre, Francisca Oliver té dos objectius fonamentals. El primer és retre homenatge a Isabel Gomila Sala, que fou l'encarregada de formar la col·lecció, arreplegant tota la roba que hi havia a les diferents cases familiars, organitzant-la i garantint-ne la conservació, amb una feina que, sense ser professional, va ser tan acurada que n'ha permès la supervivència fins avui dia. I, a més a més, va conservar la memòria oral dels objectes, recordant la propietat i origen de cadascun.

El segon objectiu és estudiar la col·lecció de calçons com a manera de conèixer com vestia la mà major de Campos. Es tracta d'un grup de peces més petit, que sovint hauria estat considerat menor, ja que sovint resulta més atractiva la indumentària femenina per la quantitat de peces conservades i perquè són més vistoses. Cal tenir present que aquest grup de peces de roba forma part d'una col·lecció més ampla que inclou roba femenina, masculina i d'infant, així com tota casta de peces de vestir i calçar — roba, calçat i complements com barrets, guants, mocadors, bosses, ventalls, rosaris, etc.— que són mostra d'èpoques diverses, malgrat que no tots estan representats equitativament. De fet, aquest conjunt de calçons permet fer un recorregut per la història de la moda a Mallorca.

L'autora fa un esment especial al fet que el concepte *moda* suposa una evolució en els models, que pot ser més ràpid o més lent, i que pot suposar la còpia de models entre les classes socials inferior i superior amb la voluntat d'aproximar-se. També val a dir que no

necessàriament els models s'abandonaven ni les peces queien en desús, sinó que es continuaven utilitzant mentre eren funcionals, ja que es tractava d'una societat no consumista en què es podien combinar peces a l'última moda amb d'altres més antigues.

Les peces s'han estudiat de manera acurada, tenint en compte els teixits, lligaments, tipus de costura i patronatge. Com a base documental s'han emprat diferents fonts primàries, gràcies a l'accés a l'arxiu familiar, que conserva diferents inventaris notariais i llistes de repartiments privats. També s'ha fet ús de la comparació amb models descriptius i gràfics coetanis, gravats, pintures, fotografies i escultures i peces de fang, com les produïdes pel taller de les Verges Rosses, així com de la bibliografia existent, tant a l'illa com a l'estat i en l'àmbit internacional. Un dels elements que s'ha tractat amb més cura és el referent a la terminologia usada, ja que era necessari agrupar els models conservats a les diferents formes en què podien aparèixer anomenats i establir, així, una definició adient.

D'aquesta manera, el llibre queda dividit en diferents capítols, segons la tipologia descrita:

Els calçons amples, que eren uns calçons curts i fonats en forma de faldeta. Aquests es podien combinar amb els ajustats, possiblement quan feia fred. En algunes ocasions s'han pogut confondre amb les gonetles, de les quals també hi ha alguns exemples a la col·lecció.

Els calçons ruats, també coneguts com *de pagès* o *amb bufes*, fets amb teles nobles i vistoses, i que es fermaven a l'altura del genoll. S'empraren durant un llarg període de temps, i els del segle XVIII eren més curts i estrets que els del segle XIX. Val a dir que els antics tenien menys tela que els que s'usen actualment en els balls folklòrics.

Les baldragues creen una major discussió, ja que Antoni Mulet i Bartomeu Mulet no utilitzen aquest terme, donat que es basaven en les peces conservades i no en els fons documentals. De fet, la dificultat en establir una definició clara deixa oberta la discussió semàntica.

Els calçons a la justa, també anomenats *justs* o *cuixots*, eren una peça estreta, confeccionada amb teixits valuosos, que no passava del genoll, cosa que els feia ideals per cavalcar. Eren d'ús privatiu per als estaments superiors, i seguien els models europeus. La seva confecció era molt complicada i requeria la presència d'un sastre per tallar-los i cosir-los.

Finalment, els calçons estrets de cànem, que Isabel Gomila denominava *per trepitjar raïm per fer vi* o *per fer feines*. N'hi ha de dos models: uns més curts i uns més llargs; s'interpreta que servien per evitar esgarrinxades.

En conclusió, es tracta d'un estudi complet i acurat, que analitza les peces des de diferents punts de vista, fent especial esment en la definició de cada categoria, la descripció dels lligaments i les costures com a elements característics de cada període, i la contextualització de les peces estudiades amb l'evolució de la moda més enllà del nostre territori. Desitjam i esperam que hi hagi una continuïtat en l'estudi i la publicació de la resta de peces de la col·lecció de Can Cosmet perquè serveixi de base per a l'estudi històric de l'evolució de la indumentària i la moda a Mallorca.

PUJADAS MORA, Joana Maria;
 SALAS VIVES, Pere;
Les epidèmies a les Illes Balears
 (1800-2020), Palma, Edicions
 Documenta Balear, 2021, 60 p.

Pablo José Alcover Cateura

Universitat de les Illes Balears

Pocs llibres presenten temàtiques de tanta actualitat. Joana Maria Pujadas Mora i Pere Salas Vives analitzen, en un concís volum, les epidèmies que causaren estralls a les illes Balears, i en particular, a Mallorca, des d'inicis del segle XIX fins al 2020. Es tracta d'una història local de gran qualitat perquè connecta i ajuda a comprendre els processos històrics generals d'Europa. Dos d'aquests processos són la gestió governamental d'una pandèmia per part de les diverses administracions locals i provincials d'un estat liberal i el profund impacte social que aquesta provoca.

El llibre es divideix en nou apartats: una introducció, quatre capítols que tracten de la història de les epidèmies a les illes Balears, unes conclusions, un annex amb fonts primàries inèdites transcrits, una cronologia sobre els fets fonamentals de l'evolució de les principals epidèmies, i finalitza amb una succinta bibliografia. Les epidèmies tractades són la pesta bubònica de 1820, la febre groga de 1804, 1821 i 1870, el còlera de 1865, la diftèria de 1890 i 1909-1910, la grip de 1918 i altres posteriors de menor impacte demogràfic, malgrat que també rellevants, com la SIDA i la COVID, encara avui present.

L'objectiu principal de l'obra és oferir, amb prosa sintètica, rigorosa i llegidora, quines foren les causes i conseqüències de les principals epidèmies que patiren les Balears en el seu passat més recent. El llibre fou un encàrrec d'Edicions Documenta Balear als professors Pujadas Mora i Salas Vives per mostrar, en una obra breu, com la societat illenca s'ha enfrontat moltes vegades a una epidèmia i ha sabut sobreviure-hi. En aquesta obra es poden observar els encerts i aprendre dels errors de la gestió pública d'epidèmies al llarg dels segles XIX i XX.

Un dels aspectes més atractius de l'obra és la medicalització de la societat degut a les epidèmies, que provocaren uns canvis socials remarcables. Per exemple, els cementeris, que, des de la baixa edat mitjana, se situaven habitualment dins del recinte urbà, prop de les principals esglésies parroquials, a partir de 1820 s'ubicaren als afores. Així, lluny de les llars, s'intentà que la descomposició de cadàvers no empitjorés o fomentés la propagació d'una malaltia. És el cas del camp sant d'Artà, inaugurat l'any 1820 a causa de la pesta bubònica que assolà la població i altres municipis propers.

Un altre canvi social cabdal foren les campanyes de vacunació i de conscienciació sobre la importància de vacunar-se. En aquest àmbit sobresurt la lluminosa i polifacètica figura d'Emili Darder, que, a més de batle de Palma, fou l'epidemiòleg encarregat i impulsor de les primeres campanyes massives per combatre la diftèria el 1926 en les zones rurals de Mallorca. Anys abans, la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de les Balears, fundada l'any 1833, jugà, des dels seus inicis, un paper fonamental a vacunar gratuïtament a la població de Palma i ensenyar a la ciutadania de la capital què era segur i necessari vacunar-se regularment per prevenir grans brots epidèmics.

En últim lloc, un darrer aspecte destacable és la consolidació de l'ús de gràfics per mostrar quina era l'evolució diària de les defuncions a causa de les epidèmies. Es considera que fou al llarg del segle XVIII quan s'inicia aquest mètode d'anàlisi de dades. No obstant això, fou durant el segle XIX quan es consolidà la seva utilització arreu d'Europa. A les Balears, el seu introductor fou el doctor Fajarnés, que les va utilitzar per mostrar les morts quotidianes a Palma causades per l'epidèmia de xarampió de 1887.

El llibre conclou que les epidèmies ja succeïdes han de ser analitzades per poder millorar la prevenció futura per part de l'estat i la societat. Per poder aprendre d'aquesta història recent, els autors realitzen una aproximació al tema, en què mostren que aquestes malalties mortíferes són fets socials totals, que necessiten unes anàlisis detallades i des de diverses perspectives. En conclusió, una obra recomanable d'agradable lectura, perquè la lectura obligatòria és perillosa.

RIERA RULLAN, Mateu:
Cabrera. Del paradís a l'infern. Noves aportacions arqueològiques al coneixement de la comunitat monàstica dels segles V a VIII dC i del captiveri dels soldats napoleònics (1809-1814), Palma, Documenta Balear, 2023, 324 p.

Francesc Vicens Gomila

Vicari episcopal de Patrimoni Històric i Cultural

El present llibre és una baula més de la llarga cadena d'estudis que permeten posar cada vegada més llum dins els mals anomenats *segles obscurs* de la nostra història. Si bé fa uns anys, quan llegíem sobre la tardoantiguitat a les illes Balears, acabàvem amb el dubte de si, realment, aquella illa de Caprària que citava el papa Gregori Magne a la seva carta seria la nostra Cabrera o algun altre emplaçament de la Mediterrània, ara ja podem afirmar que sí. Dos fets han posat punt final a aquesta qüestió: en primer lloc, l'estudi exhaustiu de les fonts escrites per part del P. Amengual; en segon lloc, les excavacions realitzades a Cabrera, de les quals aquest llibre n'és d'obligada consulta.

Com bé relata l'autor a la introducció, l'any 1999 succeïa un canvi de paradigma en la hipòtesi de Cabrera. La prudència del personal civil i militar de l'illa —que varen veure que allò que trobaren passant uns tubs no era normal— i la perícia d'uns arqueòlegs —començant per la Dra. Riera Frau i continuant amb el Dr. Riera Rullan— suposà que allò que sols figurava com a hipòtesi sustentada per una carta del segle VII i algunes restes materials trobades en prospecció superficial va esdevenir una realitat: havien trobat els monjos.

Massa vegades, el que està més amagat és el que es troba a primer cop d'ull. Amb aquesta nova visió es varen visitar els espais que tradicionalment s'havien atribuït del tot als presoners francesos de la guerra de la Independència de 1808. I es va veure que, de davall el camp de concentració francès, emergien espais de la tardoantiguitat: factories de salaons i altres espais de producció. Aquell infern viscut pels presoners francesos havia mascarar les restes d'aquell paradís a la terra que havia volgut ser el monestir cabrerenc, enmig d'un desert d'aigua salada.

Aquesta és la premissa que permet entendre el llibre, que podríem considerar una segona part de la tesi doctoral de l'autor i codirector de les excavacions, que abasta des del

començament de les excavacions fins al 2015. Dins el present volum ens trobam amb un tractament metòdic de les dades recollides durant el quinquenni d'excavacions que va des del 2016 fins al 2020. Aquestes dades, distribuïdes en diferents capítols, comencen amb una breu contextualització —si la voleu ampliar, us recomanem llegir el capítol anàleg de la seva tesi doctoral, que alguns especialistes han qualificat de la millor síntesi del monacat tardoantic en la Mediterrània occidental. Després d'aquest capítol, es passa a descriure les campanyes arqueològiques de cada anualitat. Segueixen cinc capítols més, dedicats a l'anàlisi de les restes materials extretes durant aquest quinquenni. El volum acaba amb unes conclusions finals, prudents com el mateix autor, però engrescadores de cara al futur.

La feina, feta a consciència i amb una voluntat d'exquisidesa científica, es demostra en el fet que no sols es tracten les restes aparegudes de cronologia tardoantiga, és a dir, coetànies al monestir bizantí; el llibre també ofereix un tractament igual a les restes localitzades dins el mateix jaciment, però corresponents a l'ús de l'illa com a camp de presoners francesos.

El segon capítol, dedicat a la descripció dels treballs d'excavació, a més de comptar amb la narració de les campanyes i d'explicar la metodologia seguida, aporta una gran quantitat de plànols de situació, planimetries del jaciment i fotografies de cada canvi substancial que s'esdevenia en el lloc a mesura que s'anava excavant. Els capítols dedicats als materials extrets (capítols 3 a 7) es divideixen segons la naturalesa del material: monedes, ceràmica, vidre, lítica i metalls. A més d'una descripció de cada conjunt de materials localitzats, també s'adjunten les taules d'inventari de tots els fragments, així com els dibuixos i fotografies dels elements que aporten informació. Una menció especial mereix la publicació, dins el capítol dedicat a la ceràmica, d'una tipificació dels elements de cuina del temps dels presoners francesos, inèdita fins a aquest moment.

Les conclusions (capítol 8), com ja s'ha dit, són prudents. No pot ser d'altra manera, donada l'austeritat de materials que sorgeixen i les condicions en què ho fan, però, sobretot, per tractar-se d'un jaciment que encara es troba en excavació i que va desvetllant nova informació a cada campanya que passa. També mereix un esment especial l'annex documental. Per si no fos suficient la informació gràfica aportada, a l'annex es presenten els perfils estratigràfics, així com més plànols, dibuixos i fotografies, i, fins i tot, l'informe de l'anàlisi de carboni catorze efectuat a restes orgàniques.

Per tot el que s'ha exposat, podem afirmar que el present llibre no és sols una baula més, sinó una eina indispensable per a tot aquell que es vulgui atracar al món tardoantic a les nostres illes. Té la gran virtut, escassa en els nostres temps, d'oferir tota la informació i d'avisar de quan s'aporten interpretacions. És un exemple de metodologia i un exercici de divulgació, no només del jaciment del monestir de Cabrera, sinó del que realment significa la feina d'arqueòleg. Podríem dir que és una bona mostra de transparència professional, ja que posa a l'abast tota la informació disponible per a altres investigadors, alhora que la presenta de tal manera que l'interessat pot atracar-s'hi sense por.

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 22 DE MARÇ DE 2022

Essent les 19.30 h del dia abans indicat es dona per iniciada l'assemblea general amb l'assistència dels socis següents:

Alomar Canyelles, Antoni Ignasi / Antich Guasp, Jerònima / Barceló Crespi, Maria / Boada Salom, Jaume / Burguera Puigserver, Victòria A. / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Cassanyes García, Clara / Claret Blasco, Alfredo / Cortés Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyá Bauzá, Miguel J. / Fiol i Tornila, Pere / Font Jaume, Alexandre / Fuster Sureda, Gabriel / España Bibiloni, José de / Garí Pallicer, Miquel G. / Jaén Pareja, Francisca M. / Juncosa Dusa, Antoni / Martorell Salvà, Francesc / Ortega Villoslada, Antonio / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Payeras Coll, Antoni / Planas Rosselló, Antonio / Pons Cortès, Antoni / Rebassa Gelabert, Sandra A. / Riera Frau, Maria Magdalena / Riera Rullan, Mateu / Riutort Taberner, Sebastià / Salvà Picó, Maria Gràcia / Segura Bonnin, Maria Antònia / Tomàs Vidal, Margalida / Vaquer Bennàssar, Onofre / Vicens Gomila, Francesc / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe.

El president, Dr. Antoni Planas Rosselló, dona la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis presents a l'assemblea general d'aquest any. Dona la paraula al secretari per procedir a la lectura de les actes de l'any anterior.

1. Lectura i aprovació de les actes de les assemblees generals, ordinària i extraordinària, de socis del 2021

El secretari, Sr. Sebastià Riutort Taberner, llegeix els esborranys de les actes de les assemblees generals, ordinària i extraordinària, del dia 20 d'abril de 2021, que són aprovades per assentiment.

2. Informació de la presidència

El president exposa que molta de la informació a presentar es pot veure en el darrer *Bolletí*: activitats dutes a terme, estat de comptes, etc. Com ja va passar en el curs anterior, l'evolució de la pandèmia, amb moments d'obertura i de tancament, ha condicionat la programació de les activitats, que encara no han pogut assolir els nivells anteriors a l'esclat d'aquesta desgràcia sanitària global. Tot i això, s'ha fet el possible per mantenir el contacte amb els socis i, cal felicitar-nos, hem publicat puntualment, mantenint la qualitat de maquetació, continguts i disseny de coberta, el *Bolletí*. Sens dubte, aquesta revista és una de les aspiracions principals a preservar per la nostra Societat.

També exposa que, en aquest temps, s'ha fet molta feina dins la casa: tasques de restauració, conservació i manteniment, de les quals es donarà compte. A la mateixa sala on celebrem l'assemblea podem veure com s'han higienitzat les cadires, que, fa anys, foren donades a la SAL pel senyor José Carlos Tous Prades, antic conservador de la casa, i, també, s'ha refet el trespol de la tarima, que estava molt deteriorat per les humitats.

Felicita i agraeix als membres de la Junta que han treballat en diferents àrees: als membres del Consell de Redacció del *Bolletí*, doctors Deyá, Capellà i Garí. També s'han atès les co-

mandes dels usuaris, amb cita prèvia; han donat assistència a aquesta labor els membres de la Junta, ja que, com és sabut, aquest curs tampoc no hem tingut becari. Aquesta circumstància ens ha permès estalviar la corresponent partida de despesa. Com s'ha informat en anteriors assemblees, els ingressos de la Societat són els que són, i les despeses són grosses. En el capítol de sortides, cal destacar l'IBI que hem de pagar, que és molt elevat; també l'aigua potable, que ens computen com a un local de negoci. Enguany hem rebut, novament, una subvenció de 2.000 € del Consell de Mallorca per a l'edició del *Bolletí*, i ens hem presentat a l'edició del present exercici. Agraïx les gestions realitzades i la col·laboració del Consell.

3. Memòria de les activitats dutes a terme durant l'any 2021 i projectes per al 2022

El president dona la paraula al secretari, que passa a llegir succintament la memòria d'activitats del 2021, que apareix publicada en el *BSAL* 77, que els socis tenen a la seva disposició:

Assemblea general

L'any 2021, les assemblees generals de socis varen tenir lloc telemàticament el dimarts 20 d'abril. A l'hora convinguda, tingué lloc, primerament, l'assemblea ordinària.

Tot seguit tingué lloc l'assemblea general extraordinària de socis per procedir a l'elecció de la nova Junta de Govern. S'aprovà per assentiment l'única candidatura presentada.

La missa tradicional va ser oficiada, amb posterioritat, pel consoci i vicepresident Mn. Santiago Cortès i Forteza, a l'església del monestir de Sant Bartomeu d'Inca; l'aplicà, molt especialment, en sufragi de tots els consocis difunts.

BSAL #76 (2020)

En el marc de l'assemblea general, es va fer la presentació del nou volum del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2020, número 76. Els socis foren informats, amb un correu electrònic posterior, dels horaris establerts a la seu social per recollir-ne els exemplars. La coberta d'aquesta edició reproduïx una fotografia, "Cap de bou de bronze", que mostra un dels famosos bous de Costitx. Es tracta d'una fotografia de J. Truyol, adquirida per la SAL l'any 1895. El volum consta d'onze monografies, dos documents, cinc recensions de llibres i l'habitual secció oficial i de notícies de la Societat.

Presentacions de llibres

El 19 d'octubre, a la nostra seu, acollirem l'acte de presentació del llibre *Catalina Alcover Sureda rscj. La aventura de amar*, original de Maria Antònia Segura Bonnín. A l'acte hi participaren la Dra. Maria Barceló i Crespi i la Dra. Lluïsa Cotoner Cerdó.

Conferències

El 23 de novembre, la Dra. Margalida Bernat i Roca pronuncià la conferència titulada: "Un debat obert: la Germania de Mallorca (1521-1523)".

Visites culturals

Després d'un any d'interrupció, i adoptant les mesures preventives adients, es varen reprendre les tradicionals visites culturals, coordinades per la Dra. Maria Barceló i Crespi i Mn. Santiago Cortès Forteza en el cas de les esglésies i convents. Els consocis, prèviament inscrits, pogueren gaudir de les propostes següents:

L'1 de juny, la Dra. Lluïsa Cotoner Cerdó va guiar una visita comentada a la capella de Sant Alonso Rodríguez, al bosc de Bellver.

El dia 8 de juny, el senyor Antoni Domingo, arquitecte, fou l'encarregat de guiar una interessant visita al recinte de les murades d'Alcúdia.

El dimarts 14 de setembre, amb motiu de la recent restauració del cadirat gòtic (1447) de l'església parroquial de Porreres, la Societat Arqueològica Lul·liana organitzà una visita a aquesta vila per poder-lo veure de prop. Ens guià la nostra consòcia Fran Jaen Pareja, que participà professionalment en el procés de restauració. Abans visitàrem el poc conegut convent de Sant Felip Neri, obra de Pere d'Alcàntara Penya, amb el guiatge de Mn. Francesc Novella López i de la Dra. Maria Barceló.

El dia 28 de setembre, els consocis tinguérem ocasió de visitar el poble de Lloseta. Visitàrem l'oratori del Cocó i l'església parroquial.

El dia 9 de novembre, visitàrem l'església parroquial de Santa Creu i la cripta de Sant Llorenç, a Palma.

Restauracions

El president dona la paraula a les responsables d'aquesta labor perquè informin els socis. La senyora Fran Jaen fa un resum de l'actuació duta a terme pel taller Xicaranda sobre la "jamuga", una feina que ha durat tres mesos. El director d'aquest taller, el consoci Sr. Alfredo Claret, s'ha ofert també per restaurar gratuïtament un panell ceràmic que representa sant Sebastià, i la Junta ho ha aprovat. També s'ha actuat parcialment sobre un retaule rococó que està ubicat de la segona planta de la casa. Tanmateix, ara l'objectiu principal és la continuació de les gestions per procedir a la restauració del retaule de Ramon Llull. Fran Jaen explica els detalls de les gestions realitzades sobre possibles vies de finançament, conversacions mantingudes amb l'Ajuntament de Palma i estudis preliminars. Es tracta d'una restauració important i costosa.

Fran Jaen també exposa detalladament als socis les tasques que ha fet aquest any passat l'equip compost per Carme Colom, Sandra A. Rebassa i ella mateixa: la tarima, feines de neteja i manteniment dels magatzems, obrir la casa per ventilar, etc. En definitiva, malgrat les circumstàncies adverses, s'ha aprofitat l'avinentesa per intensificar aquestes tasques de conservació i manteniment, sempre necessàries.

S'ha deixat en préstec el retrat de Tomàs Aguiló Forteza per a l'exposició d'Agustí Buades en el Centre de Cultura Sa Nostra, comissariada pel Dr. Marià Carbonell.

El president remarca que es tracta d'activitats fruit del voluntariat de diverses persones, tant de la Junta com de professionals, fet que considera digne d'agraïment i reconeixement. S'esmenta, com a exemple, el cordó de protecció de la jamuga, obsequi de La Florida d'Inca. El president també explica que costarà molt més dur endavant altres projectes en curs, com la restauració del retaule de Ramon Llull, per les dificultats afegides, especialment l'alt cost econòmic.

Tot seguit dona la paraula a la Sra. Sandra A. Rebassa Gelabert, que explica la posada al dia i actualització de les xarxes socials de la SAL, en concret, la reactivació de la pàgina de

Facebook, de la qual n'ha fet una memòria que roman als arxius de la casa. Gràcies a la col·laboració de diferents persones, membres de la Junta, s'han anat afegint continguts. S'ha notat un augment considerable de visites. Pensant en els consocis que no tenen aquesta xarxa social, s'han enviat correus electrònics per arribar a tots.

El president esmenta la participació d'una representació de la Junta de Govern de la SAL, el dia 24 de novembre, en la celebració del 60è aniversari del Museu de Mallorca (1961-2021). A l'acte hi intervingueren, en nom de la SAL, el vicepresident Mn. Santiago Cortès i Forteza.

A continuació, el president anuncia les activitats previstes per aquest any 2022, que seguiran la tònica habitual.

Presentació BSAL # 77_2021

El Dr. Miquel Àngel Capellà presenta el nou *Bolletí*, el número 77. Abans vol agrair públicament a la Sra. Fran Jaen la millora del trespòl de la tarima, que és ben notòria, pel fet que no puja per les cames la humitat d'abans.

El Dr. Capellà agraeix la col·laboració del Dr. Deyá, director, i el Dr. Garí, secretari de la publicació, en la feina d'enllestir aquest volum. Fa un esment especial a la labor dels avaluadors externs, tant els de Mallorca com els de fora de l'illa. Reitera la necessitat de complir amb els terminis de lliurament i excusa les possibles errades i mancances, sempre involuntàries, d'una feina feta amb l'objectiu de publicar puntualment el *Bolletí*, malgrat les dificultats. El *Bolletí* té una data de publicació, i aquest fet obliga a robar temps a les vacances dels responsables, entre altres coses. És per això que reitera la petició als autors que col·laborin respectant els terminis de lliurament, tant dels originals com de les correccions, quan escau.

La coberta d'enguany mostra un conjunt d'escultures romanes de la col·lecció Despuig al pas d'entrada de la possessió de Raixa, abans que passassin a l'Ajuntament de Palma. Es tracta d'un detall d'una fotografia de darreries del segle XIX, del fons fotogràfic Virenque-Simó (SAL-CPV-1188). La imatge original ha estat tractada perquè fos més adient a la publicació. Si en anys anteriors es representaven elements de la nostra prehistòria o al·lusius a Ramon Llull, enguany s'ha escollit la col·lecció Despuig. Incorpora un esment a l'estoïcisme i a la figura de Marc Aureli, inspiradors de l'elecció d'aquesta imatge d'enguany; es considera que aquesta filosofia i el personatge històric són una bella semblança del que significa la pervivència del BSAL durant 126 anys, malgrat l'esforç que suposa, que aporta sabers a la nostra història local any rere any.

El volum consta de vuit monografies, dos documents, tres recensions i l'habitual secció oficial i de notícies. En total són 240 pàgines. La pandèmia ha influït, a parer del Dr. Capellà, en la minva de treballs. Reflexiona sobre els autors, de generacions diferents, un reflex de la mateixa vida acadèmica i del pas dels anys.

El president intervé per fer constar i agrair la dedicació i competència dels responsables del Consell de Redacció.

4. Moviments de socis del 2021

El president fa un incís previ per sol·licitar als socis que ens facin saber si ens hagués pogut passar per alt alguna baixa per defunció, especialment durant aquests anys de pandèmia.

El secretari, Sr. Riutort, llegeix el moviment de socis del 2021.

Altes

1404 Àngela Martí Borràs / 1405 Victòria Bauçà Nicolau / 1406 Catalina Cotoner Cerdó / 1407 Miquel Oliver Monserrat / 1408 Jaime Casasnovas Masoliver.

Baixes

Baixes per defunció: Carles Gil Morey / Mn. Joan Parets Serra / Joan Alegret Llorens.

Baixes voluntàries: Gonçal López Nadal / Núria Llull Umbert.

5. Informació de tresoreria: balanç econòmic, estat de comptes i pressupost per al pròxim exercici

Tot seguit, el tresorer, Sr. José de España, informa dels comptes de l'exercici 2021:

Ingressos	2020	2021
720 Quotes d'associats i afiliats	15.300,00	14.490,00
722 Ingressos de promocions, patrocinadors i col·laboracions	0,00	2.000,00
	15.300,00	16.490,00
Despeses		
600 Compres	3.569,28	3.562,00
622 Reparació i conservació	30,00	205,65
623 Serveis professionals independents	1.355,75	1.292,13
625 Assegurances	0,00	0,00
626 Serveis bancaris	986,76	868,00
628 Subministraments	2.546,09	2.802,52
629 Altres serveis-Material d'oficina	64,92	0,00
630 Impostos	2.847,97	2.430,08
640 Sous i salaris	562,53	0,00
642 Seguretat Social	325,70	0,00
650 Pèrdues de crèdits incobrables-Devolucions	990,00	405,00
	1.3329,00	11.565,38
RESULTAT DE L'EXERCICI	1.971,00	4.924,62

El tresorer fa una descripció dels ingressos. L'ingrés de les quotes dels 322 socis, a 45 €, ha suposat l'ingrés principal (14.490 €). Hem tingut nou devolucions. També cal destacar l'ingrés de la subvenció de 2.000 € del Consell de Mallorca per a l'edició del *Bolletí*. En total, hem tingut 16.490 € d'entrades.

En el capítol de despeses, el tresorer detalla les més significatives. Les més oneroses són l'IBI i l'aigua potable i, com és habitual, l'edició del *Bolletí*, que ara rep una ajuda important amb la subvenció atorgada pel Consell de Mallorca (4.500 €). Torna a recordar que aquest exercici no hi ha hagut despesa de becari.

Novament, aquest exercici hem aconseguit superàvit.

El president pren la paraula per comentar que el balanç és positiu tot i que no ens hi podem confiar, perquè les despeses no baixen. També els mecanismes per accedir a possibles subvencions han variat amb relació a anys enrere: ara hauriem d'avançar els pagaments de les obres i/o activitats i després optar a la subvenció, normalment, parcial. Per això, reitera la precarietat en la qual estam i la necessitat de gestionar bé els recursos en vista a possibles obres a la casa.

A continuació, el president eleva a l'assemblea la proposta de la Junta de Govern d'actualitzar la quota de 45 a 50 € anuals. La proposta és aprovada per assentiment dels socis presents. Amb aquesta mesura, i la feina feta els anys anteriors en l'actualització de la recollida de dades, que ha fet quasi desaparèixer les devolucions de quotes, confiam a incrementar aquest capítol dels comptes i evitar despeses afegides. Per tancar aquest punt de l'ordre del dia, el president i el tresorer reiteren la necessitat de mantenir un ritme constant d'incorporació de nous socis i animen a tots a col·laborar en aquesta tasca.

6. Assumpes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

7. Precs i preguntes

Intervé la Sra. Sandra A. Rebassa Gelabert per fer constar en acta l'agraïment a totes les persones que col·laboren en l'aportació de continguts per a les publicacions del Facebook, tant els que són membres de la Junta com els altres.

El Dr. Antoni I. Alomar i Canyelles pren la paraula per demanar si es considera que, en el Museu de Mallorca, hi és prou palesa la presència de les col·leccions provinents de la Societat Arqueològica Lul·liana. A més, reflexiona sobre la possibilitat que la SAL, de qualche manera, es pogués beneficiar del fet de ser una de les principals dipositàries de les col·leccions exposades en el Museu de Mallorca. En tot cas, el Dr. Alomar opina que, tal vegada, s'hauria de fer constar d'una manera més evident la Societat Arqueològica Lul·liana en el Museu, el paper en la seva fundació, etc.

Per al·lusions, demana la paraula la Sra. Maria Gràcia Salvà, consòcia i actual directora del Museu de Mallorca, que explica que, a cada peça, hi figura aquesta informació, i també en la guia del Museu. A més, el Museu té cura que totes les peces es mantenguin en les millors condicions. Així mateix, a les xarxes, s'etiqueta la SAL quan escau, es demanen les autoritzacions pertinents per restaurar peces, etc. També fa un incís per agrair públicament la presència de la SAL en la commemoració de l'aniversari.

El president, atenent el suggeriment del Sr. Alomar, es compromet que la Junta de Govern estudiarà aquesta qüestió. Tanmateix, reitera que, en l'actualitat, les relacions entre el Museu de Mallorca i la SAL són molt bones.

Essent les 20.20 h, sense més temes que tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual, com a secretari, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2023

Aquest curs, gràcies a la progressiva superació de la crisi sanitària i a l'aixecament de les restriccions, la Societat Arqueològica Lul·liana ha pogut retornar a l'activitat habitual. A efectes de constància històrica, es procedeix a detallar-les en els apartats següents.

Moviment de socis

Altes

1417 Marina Castillo Fuentesal / 1418 Ana Pilar González Castela

Baixes

Baixes per defunció: Maria Magdalena Estarrelles Ordinas (2022) / Andreu Muntaner i Darder / María José Massot Ramis de Ayreflor.

Baixes voluntàries: Antoni Campins Colom / Carolina Horrach Mora / Javier Barcelona Llop / Elena Tomás Verdera Cosmelli.

Assemblees generals

L'any 2023, l'assemblea general de socis ordinària va tenir lloc el dimecres 15 de març a les 19.30 hores, en segona convocatòria.

Tot seguit, d'acord amb els estatuts, tingué lloc l'assemblea general de socis extraordinària per procedir a l'elecció de la nova Junta de Govern. S'aprovà per assentiment l'única candidatura presentada.

La missa tradicional que té lloc l'horabaixa, abans de l'assemblea general, a la basílica de Sant Francesc va ser oficiada pel consoci Mn. Francesc Vicens Gomila, el vicepresident Mn. Santiago Cortès i Forteza i el consoci Mn. Pere Fiol i Tornila. Es va recuperar la vella tradició d'oficiar l'Eucaristia anual a la capella de la Puritat. El celebrant principal pronuncià una sentida homília, que acabà amb un text escollit de Mn. Costa i Llobera.

BSAL 78 (2022)

En el marc de l'assemblea general ordinària es va presentar número 78 del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2022. La coberta d'aquesta edició reproduïx un detall de la fotografia titulada "Enterramientos prehistóricos en Son Sunyer. Mallorca, 1908", procedent de Fot. E. García, passeig del Born, sucursal de A. E. i F. dits Napoleón. Barcelona, que pertany al fons fotogràfic de la SAL. El volum consta de deu monografies, dues recensions i l'habitual secció oficial i de notícies, així com unes memòries de restauració de peces del fons de la SAL. En total, el volum suma 296 pàgines.

Conferències

El 14 de febrer, la Dra. Luisa Cotoner Cerdó pronuncià a la seu social la conferència titulada "La construcción de la capelleta de Bellver, 1860-1884".

El dimarts 21 de març, la senyora Maria Antònia Nicolau Rosselló pronuncià una conferència amb el títol "El bisbe Pere Joan Campins i Barceló, rector de Porreres (1887-1893)".

El dimecres 29 de març, el senyor Gizeh Arnaud Castañeda Toledo impartí la conferència “La colección de cerámica prehispánica del Obispado de Mallorca: investigación, proceso de restauración y plan de difusión”.

El dimecres 14 de juny, el Dr. Mateu Riera Rullan pronuncià la conferència titulada “Noves aportacions al coneixement del monestir de l’illa de Cabrera (segles V a VIII dC)”.

El 25 d’octubre, el Dr. Bartomeu Vallori Márquez, arqueòleg, pronuncià la conferència titulada “Del Mal Pas a Alcúdia. La primera campanya de Gabriel Llabrés a Pollentia (1923) en el seu centenari”.

El dimarts 21 de novembre, a la nostra seu, la Dra. Marta Fernández Siria pronuncià la conferència titulada “Les residències règies del regne de Mallorca en època medieval. Definició i usos d’un patrimoni monumental en el seu context”.

El dimarts 12 de desembre, el consoci Mateu Ferrer i Socias pronuncià la conferència titulada “Recerca històrica de la família Fontroig. Reptes, procés investigador i resultats”.

Visites culturals

El 10 de gener visitarem el monestir de Santa Magdalena de Palma (monges canonesses agustines).

El dimarts 7 de febrer es va dur a terme una visita a l’església de la Missió (missioners de Sant Vicenç de Paül) i al monestir de Santa Teresa de Jesús (monges carmelites) de Palma.

El 18 d’abril visitarem el jaciment prehistòric de Baulenes (Porreres), recentment excavat. El guiatge de la visita anà a càrrec de l’arqueòleg Sebastià Amer, un dels directors de l’excavació.

El 8 de maig, els consocis tingueren ocasió de visitar Inca, i, concretament, els seus qñats i el Teatre Principal, reinaugurat el 2021.

El dimarts 30 de maig visitarem Lloret de Vistalegre. Vàrem ser guiats pel consoci Andreu Ramis Puig-gròs. La sortida ens permeté conèixer millor indrets d’aquella localitat, com el convent de Nostra Dona de Loreto, la comuna, on es troba el punt considerat el centre de Mallorca, i la cova prehistòrica d’en Dainat.

El dia 6 de juny visitarem Binissalem, amb l’itinerari següent: el Pou Poal, l’únic que queda a Mallorca amb un coll de tipus cigonyal de pedra; l’església parroquial, en la qual destaca, entre altres peces artístiques, la Mare de Déu morta provinent del desamortitzat convent de Sant Domingo de Palma; i l’església de l’antic convent dels miots, que conserva un frontal d’altar obra de Ricard Anckerman.

Després de la pausa de l’estiu, reprenguérem les activitats el dia 19 de setembre amb una sortida a Santa Maria del Camí, on visitarem l’església parroquial i el celler de Macià Batle.

El dimarts 17 d’octubre s’organitzà una visita a l’aljub de la Misericòrdia, a l’Arxiu del So i de la Imatge i la capella de la Misericòrdia. Els tres espais es localitzen en l’immens edifici de l’actual Centre Cultural de la Misericòrdia.

El dimarts 7 de novembre visitarem l’església del convent dels Socors (agustins), guiats per fra Jesús Miguel Benítez, OSA.

El 28 de novembre visitarem l'església de Sant Felip Neri de Palma (oratorians), que abans va ser el temple del convent del Sant Esperit (trinitaris). El guiatge anà a càrrec del P. Antoni Canyelles, CO.

El darrer lloc, el dimarts 12 de desembre, la SAL es volgué afegir als actes de commemoració del vuit-cents aniversari del betlem (1223-2023), per la qual cosa oferí als socis una visita als betlems instal·lats al Centre Cultural de la Misericòrdia i a l'exposició monogràfica i permanent del monestir de la Puríssima Concepció (monges caputxines). Ens acompanyaren i guiaren els nostres consocis Aina Pascual Bennàsser i Jaume Llabrés Mulet, estudiosos i magnífics coneixedors de la betlemística mallorquina.

Altres informacions

El dissabte 25 de març tingué lloc el **I Mercadet de Llibres a la Sapiència**, organitzat per la SAL, amb la col·laboració del Bisbat de Mallorca. El mercadet va posar a disposició dels interessats tota mena de publicacions des del segle XIX fins a l'actualitat, entre les quals exemplars inassequibles i insòlits, documents i material generat per la mateixa Societat Arqueològica Lul·liana (postals, pòsters, etc.). El projecte va néixer a partir de la necessitat de conservar i millorar els fons bibliogràfics i documentals de la Societat, i amb la voluntat d'obrir l'entitat a la societat. Els beneficis obtinguts en el mercadet s'han de destinar a projectes de conservació de béns mobles que es troben sota la custòdia de la SAL i al manteniment de la institució. Si bé cal recordar que la Societat Arqueològica Lul·liana porta 143 anys duent a terme un servei clau per a la societat i el patrimoni cultural de l'illa, els recursos econòmics amb els quals compta són escassos i, històricament, ha sobreviscut amb les aportacions que els socis i sòcies realitzen de forma desinteressada. El I Mercadet de Llibres també volgué posar de manifest la importància del teixit associatiu local i la necessitat d'obertura, renovació i relleu en aquestes entitats per mantenir-les vives.

El dissabte 11 de novembre la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana fou un dels nombrosos edificis que es podien visitar en el marc de la tercera edició del **Festival d'Arquitectura Open House Palma**, que va tenir lloc entre els dies 6 i 12 de novembre de 2023. Un total de 146 persones, en petits grups, tingueren ocasió de conèixer la sala d'actes i la planta noble de la seu social. Les visites varen ser guiades per membres de la Junta de Govern. La participació en el festival Open House Palma va servir per donar a conèixer la nostra entitat a la societat i, d'aquesta manera, continuar amb el procés d'obertura de la SAL.

Aquest 2023, el Departament de Cultura, Patrimoni i Política Lingüística del Consell de Mallorca ens ha atorgat, un any més, la subvenció per a "Ajuts per a associacions per a l'edició de llibres, fonogrames i audiovisuals". D'aquesta manera, és possible sufragar una part important de les despeses generades per la publicació del número 78 del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, corresponent a l'any 2022. Gràcies a aquesta subvenció i a les quotes dels socis, la SAL pot editar, any rere any, el BSAL, que, sens dubte, és una de les nostres tasques més estimades. A part dels recursos econòmics necessaris, cal agrair la tasca del Consell de Redacció i dels autors.

NECROLÒGIQUES

ANDREU MUNTANER I DARDER (1926-2023): UNA MEMÒRIA D'UN ERUDIT I SAVI AUTODIDACTE

Josep Sacarès Mulet

Entre el record i l'enyorança¹

Pols i rovell pel temps passat... i llegat patrimonial per a la posterioritat. Escriure uns apunts de necrologia d'un amic traspassat, encara que molt major, és difícil i dur. Remoure l'arxiu de la memòria de fa més de seixanta anys és una experiència emocionalment dolorosa, no sols per a la ment i el cor, sinó, també, perquè la majoria dels actors de les vivències contades han travessat el llindar i només queda el record i l'enyor d'un temps passat. Sabem que els records personals envers una altra persona són fragmentaris i involuntàriament selectius. N'Andreu era un dels pocs que quedaven. Memòria viva, com solem dir. Les lletres presents intenten apropar i donar a conèixer la figura i l'obra d'Andreu Muntaner i Darder i el seu entorn. Una visió, la meua, principalment memorística, però també auxiliada amb el suport de les fonts bibliogràfiques, i centrada entre els anys 1960 i 1980, dècades en què la nostra relació fou més estreta. Certament, el meu testimoni és limitat i incomplet, però es pot ampliar rastrejant i consultant el seu currículum.

En primer lloc, diré uns mots sobre el seu caràcter i tarannà. De vocació intensa i apassionada, molt aviat s'interessà per nombroses disciplines: excel·lí en els camps de la geologia, l'arqueologia, la fotografia i els aparells vinculats amb aquesta, dels quals fou un col·leccionista nat. Tot girava entorn de les seves dèries. De naturalesa sociable, era un gran comunicador. Obert i receptiu, era d'aquells que sabia escoltar bé. No era gens taxatiu, i deixava finestres obertes a les opinions dels altres. Les seves converses eren prou raonades amb bons arguments, ben fonamentats per la informació de la qual disposava, i amb el suport de l'experiència. D'una inquietud forassenyada, abraçava molts de temes, fet que li provocava una certa dispersió, però, alhora, no era gens superficial. Com ell solia dir, era mandrós a l'hora d'escriure. Per contra, disposava d'una envejable rapidesa mental amb la cognició dels temes. Un bon ull clínic li permetia diagnosticar els entramats geològics de manera clara i rotunda. Sempre a punt per ajudar i encaminar els nous afeccionats i principiants, disposa-

¹ El títol és manllevat de SALVÀ I RIPOLL, M. A.: *Entre el record i l'enyorança: proses i memòries*, Palma, 1955.

va d'una abundant informació bibliogràfica i humana del seu entorn, que sabia amanir amb un gran arsenal d'anècdotes. De fet, estava al corrent de tot: del passat i del present més actual. Aquests eren els trets més rellevants de la seva personalitat. També hem d'afegir que la seva figura era inconfusible, amb els seus bigotis i la pipa als llavis, i, més tard, la llarga barba de savi i profeta.

La llar on desenvolupava la vida de matrimoni amb na Magdalena —esposa exemplar i catalana de pro—, juntament amb els seus cinc fills, denotava la personalitat dels inquilins. Record el seu despatx, al pis espaiós de Son Armadans: era una sala ampla i llarga; crec que era el menjador rehabilitat en *sancta sanctorum*, replet de fòssils, llibres, mapes, calaixets, lupes, etc., tot arrebossat damunt un enrajolat intransitable. La finca de ses Ollerries, una casa i trinxà llarga de conradís en aquest llogaret, de bona panoràmica, era usada els caps de setmana i les vacances. Els espais grans, com el menjador, eren un vertader museu replet de fòssils i altres peces. Els graons de l'escala interior estaven plens de molons de mà i rotatius que servien de barana. En el despatx del pis de l'avinguda de l'Argentina —el record més reduït—, els passadissos eren una prolongació del seu gabinet, i hi començaven a predominar els aparells relacionats amb la fotografia, l'altra gran passió de l'erudit Andreu.

Gesa va ser l'empresa en la qual Andreu va desenvolupar tota la seva vida laboral. Primer estigué a l'oficina del Born, on ocupava un despatx annex al de l'enginyer en cap. Gràcies al seu rang, disposava d'una certa llibertat de moviment, d'entrada i sortida, i la seva tasca principal estava relacionada amb l'enllumenat, les aigües subterrànies, el marcatge de pous i el seguiment de les perforadores, a més de la interpretació dels denominats *testimonis* (columnes rocoses extretes), dels quals havia de fer-ne el diagnòstic geològic i cronològic i sospesar-hi la probabilitat de venes d'aigua. Les seves eines de camp eren els mapes, la fotografia aèria, el martell, la brúixola i la inseparable vergueta d'ullastre del saurí, a banda dels coneixements geològics de la zona.

N'Andreu es desplaçava molt sovint en avió a Menorca i Eivissa, on dirigia els sondejos. Li encantava volar: ser aviador era un dels seus somnis. Aprofitava els desplaçaments per fer fotografies des de la cabina de l'avió; moltes d'aquestes imatges —com la falla de Santa Eugènia o la visió frontal sud-nord del massís de Randa, entre d'altres— serviren a geòlegs i geògrafs pel seu contingut didàctic. Les visites a les dues illes germanes li donaren l'oportunitat (cercada) de conèixer i contactar amb professionals i aficionats que compartien les mateixes activitats i inclinacions que ell, i establir-hi vincles.

Finalment, en la darrera etapa professional, a l'edifici Gesa del Molinar, n'Andreu va exercir la funció de bibliotecari. Tota la seva vida laboral fou fidel a la mateixa empresa.

Andreu i la geologia: la creació de la Societat d'Història Natural de les Balears

Andreu Muntaner va aprendre geologia a Tarragona amb el seu oncle Bartomeu Darder Pericàs, del qual fou un alumne avantatjat. L'altra gran passió d'Andreu fou l'arqueologia, i a devuit anys es va fer soci de la Societat Arqueològica Lul·liana. Decantat per la geologia, l'any 1954 Andreu Muntaner i Darder fou un dels fundadors principals de la Societat d'Història Natural de les Balears, de la qual fou president d'honor. La Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB) és una entitat d'interès cultural centrada en les ciències de la naturalesa. Actualment, té més de tres-cents socis, i el seu butlletí, del qual s'han publicat seixanta-cinc volums, conté articles relacionats amb la història natural de les illes Balears. Examinant els primers lustres de la revista periòdica, hi trobam la figura clau d'Andreu, en aquells temps un

jovenet d'uns vint-i-un anys, però ja molt compromès en la constitució de la Societat. A més de ser-ne un dels fundadors, hi assolí càrrecs i funcions de gestió i direcció.

Els orígens de la SHNB es remunten al desembre de l'any 1947, quan un grup d'amants i entusiastes de les ciències naturals promogueren unes excursions pels termes de Palma i Sóller. Arran d'aquelles sortides, i gràcies a les troballes i recol·leccions de plantes, insectes i fòssils, sorgí la idea —covada per alguns i manifestada després— d'engegar i fundar una associació que promogués i canalitzàs les seves aficions per la geologia, la botànica i la zoologia. En el camp de l'arqueologia ja existia la prestigiosa i antiga Societat Arqueològica Lul·liana, de la qual quasi tots eren socis o lectors. S'ha d'assenyalar i remarcar que, des d'un primer moment, els prohoms fundadors de la SHNB tenien clar que el model i paradigma a seguir era el de la ja molt consolidada Societat Arqueològica Lul·liana.

Les idees no quedaren en simples suggeriments o desitjos, i, al cap d'un mes de les excursions esmentades, el gener de 1948, es convocà una primera reunió en el saló d'actes de l'Il·lustre Col·legi de Farmacèutics de les Balears, en el carrer de l'Arc de la Mercè. Hi assistiren vint-i-cinc persones. Després de vacil·lacions i titubejos, el farmacèutic Joan Gamundí fou el més decidit i proposà que es constituïssin en Junta de Govern, sense dilacions. Sugerí que el doctor en ciències i lul·lista eminent Miquel Massutí Alzamora fos el president, amb poders per elegir la direcció. El senyor Massutí, agraït per la confiança, indicà, com a primera acció, que el millor seria constituir-se en Sección Baleàrica de la Real Sociedad Española de Historia Natural de Madrid. Després del debat, s'aprovà i es va nomenar la Junta Directiva. La Societat d'Història Natural ja estava encarrilada. És de justícia esmentar els primers fundadors: Miquel Massutí Alzamora (ciències), Joan Gamundí Ballester (farmàcia), Guillem Colom Casanovas (geologia), Andreu Muntaner i Darder (geologia), Joan Cuerda Barceló (geologia), Joan Bauzà Rullan (geologia), Josep Rosselló Ordinas (geologia), Juan Cañiguer Cid (geologia), Teresa Valls Ramírez (ciències), Llorenç Garcias Sard (botànica), Arturo Compte Sard (entomologia), Andreu Crespí Salvà (foraminífers), Miquel Oliver Massutí (oceanografia) i Pere Palou Ferrer (botànica).

Tres anys més tard, traspasat el president Massutí, ocupà el seu lloc Guillem Colom Casanovas. El 28 de febrer de 1951, seguint la proposta del president Massutí, s'imprimeix el primer número del *Boletín de la Real Sociedad Española De Historia Natural (Sección de Baleares)*. He de posar en relleu la rúbrica de la primera pàgina, que agraeix la tasca executada per Andreu Muntaner en la creació de la Societat: *El agradecimiento de las diligentes gestiones del señor Andrés Muntaner en todo lo que condujo a la formación y proceso de la Sociedad*.

Van passar tres anys de silenci aparent fins que les diferents tasques afloraren per posar els fonaments de la novella Societat d'Història Natural de les Balears. El Col·legi de Farmacèutics donà aixopluc a l'embrió societari en plena evolució. Les reunions tenien lloc cada primer dijous de cada mes, a les set i mitja. Hi havia trenta minuts de conferència al començament i, tot seguit, els debats propis de l'ordre del dia. S'hi tracen els objectius més importants: la formació d'una biblioteca temàtica, la creació d'un museu i l'edició d'un butlletí amb treballs d'investigació i articles afins a la Societat. També s'edità una llista de seixanta-un socis. La transversalitat professional en fou la característica més notòria, amb un ventall extens de professions: farmacèutics, enginyers, docents, periodistes, aficionats, ordes religiosos, particulars i entitats públiques. L'octubre de 1952 començà una nova etapa. Com que no es compliren els requisits de la Real Sociedad de Historia Natural de Madrid, la secció de les

Balears passà a ser autònoma: a partir d'ara, el nou butlletí es va publicar com a *Sociedad de Historia Natural de Baleares, bajo los auspicios del benemérito Colegio de Farmacéuticos*. Han passat els anys, s'han assumit molts d'objectius i reptes, i la consolidació de la societat és un fet assolit. Crear és relativament fàcil, però mantenir al llarg del temps és quelcom més complicat i difícil.

Per no allargar-me, sols deixaré constància dels esdeveniments relacionats amb n'Andreu, que va ser nomenat director del museu. En aquest temps, la Societat d'Història Natural de les Balears es va traslladar a l'edifici de l'Estudi General Lul·lià, al carrer de Sant Roc, número 8: una sala gran per a actes i reunions i una cambra per a la biblioteca varen ser els espais adjudicats a la SHNB.

L'any 1957 tingué lloc un esdeveniment important: la celebració del V Congreso Internacional para el Estudio del Cuaternario en España. Hi assistiren més de dos-cents congressistes espanyols i estrangers procedents de cinquanta països. En el marc d'aquest congrés es varen dur a terme tot un seguit d'activitats. Els congressistes, guiats pel doctor Solé Sabarís i Hernández Pacheco, visitaren Mallorca, i Guillem Colom, Andreu Muntaner i Joan Cuerda publicaren una guia en francès, titulada *Livret guide de l'excursion Llevant de Majorque*. També es va dur a terme una visita multitudinària, guiada per Andreu Muntaner i Joan Cuerda, als jaciments del Molinar (Camp de Tir). Es procedí, igualment, al muntatge d'una exposició monogràfica del quaternari a l'Estudi General Lul·lià, conformada pels fons de les col·leccions particulars d'Andreu Muntaner i Joan Cuerda; la geologia general de l'illa va ser tasca de Guillem Colom. La geologia del quaternari de Mallorca va ser inclosa en el mapa de la Mediterrània. Varen ser dies d'honor i glòria per a Andreu Muntaner i Joan Cuerda; el prestigi i la reputació dels seus treballs d'investigació eren evidents, i varen ser plenament acceptats.²

Una altra contribució important de Muntaner va ser al simpòsium de juliol de 1965 a Deià sobre el *Myotragus Balearicus* Bate, organitzat pels arqueòlegs William H. Waldren i William Graves i presidit pel paleontòleg Miquel Crusafont. El polifacètic Andreu Muntaner hi col·laborà amb una interessant ponència sobre l'enigmàtic animal, titulada "Distribución en Baleares del *Myotragus balearicus*"; ja havia tractat aquest tema en un article titulat "Hallazgo de un esqueleto de *Myotragus balearicus* en una duna cuaternaria de Capdepera", que publicà al *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears* el 1956. En tot cas, cal tenir present el model paradigmàtic de col·laboració entre arqueòlegs i geòlegs. Sens dubte, n'Andreu navegava prou bé en el nexa comú i fronterer entre les dues disciplines, especialment amb el nostre amic comú Guillem Rosselló Bordoy.

Andreu i el col·leccionisme: aparells fotogràfics, fotografies i postals antigues

L'esperit curiós vers el passat no s'aturà en la geologia: seguint les passes de l'altre oncle, Toni Porcell, molt aviat sentí passió per la fotografia. Andreu recordava que, quan tenia uns catorze anys, li deixaren les primeres càmeres fotogràfiques per anar d'excursió. En la primera meitat del segle XX, Toni Porcell va recórrer l'illa en bicicleta amb un grup d'amics i va fer nombroses fotografies. Aquestes fotografies, així com nombroses màquines de retratar, varen ser el llegat de l'oncle i el nucli de la col·lecció primigènia de n'Andreu, que, a poc a poc, la va engrandir de forma inaudita, sobretot a partir de la jubilació.

² En referència al cicle del quaternari i, més concretament, sobre la geomorfologia litoral, he de citar forçosament un clàssic en la matèria, resultat de la tesi de l'autor: ROSSELLÓ VERGER, V. M.: *Mallorca. El Sur y Sureste*, Palma, 1964.

L'arxiu de la col·lecció d'Andreu Muntaner és un referent fonamental per conèixer l'evolució de Mallorca des de 1856 fins als anys seixanta del segle XX. El col·leccionista Andreu Muntaner va reunir més de cinquanta mil postals, que acompanya d'informació i coneixements personals, i realitzà un procés de memòria gràfica de la ciutat i del paisatge illenc. A més, l'amic Andreu no només es va dedicar a compilar, sinó que va anar més enllà i ordenà i classificà tot el material de manera sistemàtica, amb rigor, i després elaborà deduccions i conclusions, una veritable tasca d'investigació. A part de fotografies i postals, la col·lecció està formada per tota mena de màquines fotogràfiques i projectors d'imatge, cosa que permet veure l'evolució de les tècniques fotogràfiques d'antuvi. A Muntaner hem d'agrair la tasca laboriosa i encomiable de rescatar de la destrucció nombroses andròmines i molts d'estris relacionats amb el món de la fotografia i, així, reconstruir la seqüència de la tècnica de la imatge, lligant les diferents baules i formant un corpus patrimonial de gran valor.

Tanmateix, voldria fer un apunt sobre l'adquisició de les singulars mercaderies que anava obtenint n'Andreu i els seus peculiars proveïdors. El *baratillo*, divers en extensió i molt pintoresc —tota la mercaderia estava dipositada a terra, damunt sacs buits, res de botiguetes— era un dels llocs preferits de l'infatigable cercador i col·leccionista. Record els antiquaris instal·lats a la part vella de la ciutat, a les plantes baixes, portasses i subterranis, espais humits, foscs, i llòbrecs, en què la llum era absorbida per les andròmines acumulades, l'alegria de les troballes i el regateig del preu... En fi, la nostàlgia enyoradissa convertida en estimació per les antigalles.

Pel que fa a les publicacions sobre l'obra de Muntaner, és necessari esmentar dos treballs excel·lents i molt ben documentats que m'eximeixen de repetir la seva exhaustiva informació curricular i biogràfica: les aportacions de la necrològica publicada al *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*³ i el documental *De fòssils i fotografies*, realitzat per La Perifèrica i dirigit per Albert Herranz i Àngel Garcia.

Ja per finalitzar, desitj que aquesta semblança memorística, de caràcter humà i cultural, d'Andreu Muntaner Darder ajudi a completar els escrits d'aquest —com diria Josep Pla— veritable *homenot*.

³ VICENS, D. et alii: "Andreu Muntaner Darder (1926-2023). Soci fundador i president d'honor de la SHNB", *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 66, 2023, p. 259-267.

MARÍA JOSÉ MASSOT RAMIS DE AYREFLOR (1952-2023)

Isabel Moll Blanes

La mort de María José Massot, esdevinguda a sa Ràpita el passat mes de setembre, ha estat una pèrdua important per la comunitat cultural mallorquina. Fou una notícia trista, i no sols per la seva vàlua personal, sinó també per la rellevància de la seva trajectòria professional, que deixa una aportació molt significativa en el marc de la difusió i conservació del patrimoni moble i documental de Mallorca. Es tracta del resultat de la seva activitat com a historiadora i del seu ofici d'arxivera, pràctiques que va mantenir actives més enllà de la seva jubilació.

Llicenciada en història per la Universitat de les Illes Balears, la seva recerca es pot contextualitzar en l'àmbit historiogràfic de la història social, concretament, en l'estudi de l'aristocràcia mallorquina a l'època moderna. Fruit d'aquesta opció fou la seva tesi doctoral, titulada *Una familia del brazo noble mallorquín: los Desbrull. 1442-1835. Sistema de vida y reproducción social*, dirigida pel Dr. Miquel Duran i defensada a l'esmentada universitat l'any 1996. Sobre la mateixa temàtica fou el discurs d'ingrés a la Reial Acadèmica Mallorquina d'Estudis Històrics, Genealògics i Heràldics l'any 2009.⁴ Però foren els diferents aspectes de les formes de vida de l'aristocràcia el que més va treballar María José Massot, aspectes que integren tant pràctiques socials⁵ com el patrimoni moble. La qualitat i rellevància de l'aportació en aquest darrer àmbit suposà que fos considerada la gran especialista en moble mallorquí, i, encara que el seu interès se centrava en el període del segle XVII al segle XIX, el seu coneixement sobre el tema abraçava períodes anteriors.⁶ Una de les darreres aportacions emmarcada en aquesta línia de recerca fou l'organització de l'interior de Can Balaguer i de la seva exposició permanent,⁷ que té la finalitat de reconstruir els espais domèstics d'un edifici senyorial i, al mateix temps, presentar part del patrimoni moble i pictòric de l'Ajuntament de Palma.

Tot i que fou professora responsable de l'assignatura Història del moble del màster en Patrimoni de la Universitat de les Illes Balears, la principal activitat que va definir la seva vida professional fou la pertinença al cos facultatiu de tècnics d'arxius. Com a tal exercí, primer, a l'Arxiu del Regne de Mallorca, quan Antoni Mut i Calafell n'era el director, i, després, a l'Arxiu Municipal de Palma, en el qual va romandre fins a la seva jubilació. La tasca acomplerta en

⁴ MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: "Herencia y reproducción social en una casa noble mallorquina, los Desbrull", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, 2010, p. 7-42.

⁵ MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.; MONTANER ALONSO, P.: "Com se celebraven les noces de l'aristocràcia mallorquina i què s'hi servia al primer terç del segle XVIII", a BERNAT ROCA, M. (ed.): *Els amics al pare Llompart. Miscel·lània in honorem*, Palma, 2009, p. 260-309.

⁶ Vegeu CANTARELLAS CAMPS, C.; MARTÍNEZ ESTEVE, A.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: *El moble a les Illes Balears. Segles XIII-XIX*, Palma, 1995; i, molt especialment, MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: "El esplendor de los interiores señoriales de Mallorca, las 'casas mayores' de Palma del siglo XVII al primer tercio del XIX", a MARQUÉS DELGADO, J.: *El mueble en Mallorca*, Palma, 2012.

⁷ Vegeu MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J. et alii: *La casa possible. Exposició permanent Can Balaguer*, Palma, 2018.

aquest àmbit fou molt significativa, ja que va ser l'espai en què millor va poder defensar el nostre patrimoni documental. Quan Antoni Mut va impulsar els cursos de formació d'arxivers, Maria José Massot fou una de les primeres persones que va integrar el grup que podríem qualificar de *guardians i conservadors de la memòria municipal*. Gràcies a Antoni Mut, i gràcies a aquest conjunt d'historiadors, historiadors de l'art i geògrafs, actualment comptam amb un seguit d'arxius municipals i amb els diferents serveis que proporcionen, que ens enorgulleixen. Maria José Massot va participar de manera molt activa en la catalogació d'arxius municipals⁸ i en el projecte de constitució del Grup d'Arxivers Municipals, precedent de l'actual Associació d'Arxivers, Bibliotecaris i Documentalistes de les Illes Balears (ABADIP). Ja a l'Arxiu Municipal de Palma, col·laborant amb l'aleshores director Pedro de Montaner, va dur a terme una sèrie d'activitats dedicades a la divulgació dels fons històrics dipositats a la institució, bé mitjançant una exposició acompanyada d'un catàleg,⁹ bé amb la publicació de la catalogació d'un fons específic.¹⁰ Una altra activitat rellevant, sempre en el camp de l'arxivística, fou la conservació d'arxius particulars,¹¹ la qual cosa afavorí que participàs en el projecte de Pedro de Montaner de crear un centre d'arxius particulars, que s'havia de localitzar en algun dels casals que les institucions públiques anaven comprant; malauradament, aquest projecte tan interessant no es va poder dur a terme mai.

Per a la Societat Arqueològica Lul·liana és un honor haver pogut comptar, entre els seus socis, amb Maria José Massot i Ramis de Ayreflor. El breu resum que s'acaba de presentar no és més que un petit esbós del que va dur a terme en la seva doble activitat —en realitat, una complementava l'altre— d'historiadora i arxivera. Però el resum sí que permet captar la identificació d'aquesta activitat amb un dels principis fundacionals de l'Arqueològica, com és la salvaguarda del nostre patrimoni cultural. Per aquest motiu, cal incloure Maria José entre els membres més rellevants de l'associació. Que el seu record perduri per sempre entre nosaltres i entre les generacions futures, que, esperem, permetin la continuïtat de la Societat Arqueològica Lul·liana.

8 Vegeu MASSANET GILI, M.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.: *Inventari de l'Arxiu Municipal de Porreres*, Palma, 1988.

9 Per exemple, MONTANER ALONSO, P.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.; SEGUÍ PONS, J. M.: *El betlem tradicional mallorquí. L'evolució de les figures del betlem mallorquí als segles XVIII-XX*, Palma, 2005; MONTANER ALONSO, P.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.; SEGUÍ PONS, J. M.: *La Guerra de Successió a Mallorca, 1700-1715. Una aproximació als protagonistes*, Palma, 2006; MONTANER ALONSO, P.; MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.; SEGUÍ PONS, J. M.: *La Guerra del Francès a Mallorca, 1808-1814*, Palma, 2009.

10 MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.; MONTANER ALONSO, P.: *La documentación sobre la tisis entre 1718 y 1813 en el Arxiu Municipal de Palma*, Palma, 2005.

11 MASSOT RAMIS DE AYREFLOR, M. J.; QUIROGA CONRADO, M. M.: "Organización e inventariado de archivos familiares: el ejemplo de Can Conrado", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 48, 1992, p. 263-276.

JAUME BOVER PUJOL (1945-2023)

Jordi Vidal Reynés

Ha mort Jaume Bover Pujol, bibliotecari i bibliòfil. Emparentat amb el polígraf Joaquín María Bover (1810-1865), del qual havia estudiat a fons la producció, era amant de tota mena de llibre, opuscle o paper que caigués a les seves mans. Jaume Bover va néixer a Les Vosgues (Alsàcia) el 1945 i era de família andritxola, per la qual cosa, ja de jove, es va traslladar a Mallorca, en concret a casa seva, a Can Joan Gran (s'Arracó), llar dels seus avis materns.

Bover va estudiar magisteri, pedagogia i biblioteconomia i documentació. Fou mestre d'escola; després passà a la Biblioteca March de Palma i treballà per a l'Institut Català de Bibliografia (Barcelona). El 1986 va accedir al Cos d'Arxivers i Bibliotecaris i va ser destinat a Tànger, on hi ha la biblioteca espanyola a l'estranger més antiga i més ben dotada, la primera biblioteca d'Àfrica en fons hispànics. S'hi va jubilar com a director el 2009. Va ser soci de la Societat Arqueològica Lul·liana (1978-2019) i col·laborador del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. La biblioteca municipal d'Andratx duu el seu nom.

Investigador rigorós i incansable, Bover era autor de nombrosos treballs relacionats amb el món del llibre. Es poden destacar *Balearica. Bibliografia de bibliografies de Balears* (1989), en el qual recollia tota mena de notícies relacionades amb exemplars rars i fins i tot inexistents, i *Els Capó, impressors de Mallorca* (2001), un catàleg d'obres impreses a Mallorca durant els segles XVII i XVIII, com el Decret de Nova Planta de 1716. També publicà infinitat d'articles sobre col·leccionisme d'exlibris i punts de lectura, impremtes de Mallorca, biblioteques, goigs, lul·lisme, editors, etc. Era, igualment, un gran afeccionat a la música, la gastronomia i la confiteria. Va col·laborar amb el medievalista Ramon Rosselló Vaquer en llibres sobre història d'Andratx, la Dragonera, la Trapa, la sexualitat a Mallorca o la falconeria. Amb Joan Parets va editar dos volums més de la sèrie *Balearica*, dedicats, aquesta vegada, a la música impresa a les Balears, i *Diccionari de compositors*, amb la col·laboració de Pere Estelrich i Biel Massot i Muntaner. La Biblioteca Bartomeu March recull més de cent vint referències de la seva obra publicada.

El desembre de 2010 va rebre a Palma un homenatge de l'Associació de Bibliotecaris, Arxivers i Documentalistes de les Balears (ABADIB), i un altre per part de l'Ajuntament d'Andratx el maig de 2013. El 2020, l'editorial Documenta Balear va publicar un volum dedicat a Jaume Bover, a cura de Lluís Agustí i Miquel Codina, amb la col·laboració d'una trentena d'amics, i un annex amb la seva bibliografia, a càrrec de Mateu Ramon i Lidón.

Jaume Bover era un home generós; una de les seves virtuts va ser estar disposat a resoldre qualsevol dubte bibliogràfic que se li plantejàs. Podríem afirmar que el seu cervell era com un gran fitxer ambulant.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

1) Els treballs susceptibles de ser publicats han de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.

2) En el primer full del treball, sota el títol, s'ha de proporcionar el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor estava en actiu, en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).

3) Els originals destinats a la secció monografies no poden excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters, inclosos els espais, presentats amb lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment, el Consell de Redacció pot acordar l'admissió de treballs de major extensió.

4) Els originals destinats a la secció documents no poden superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters, inclosos els espais. Els originals destinats a la secció notes no poden superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters, inclosos els espais.

5) Les recensions no poden superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters, inclosos els espais.

6) Els treballs s'han d'acompanyar de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'ha d'adjuntar un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.

7) Els originals s'han de trametre a la redacció en suport informàtic (Word o similar).

A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del Bolletí és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals és obert permanentment. S'ha de notificar als autors el volum en el qual es publicarà la seva aportació, en el cas de ser acceptada.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció ha de tenir en compte la qualificació emesa per dos avaluadors externs, experts en la matèria tractada, als quals s'ha de lliurar el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes poden ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants, el Consell de Redacció pot requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format PDF.

11) Només s'han de retornar els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada, s'ha de seguir el criteri següent: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: Títol del llibre (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la qual es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada, s'ha de seguir el criteri següent: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), nom de la revista (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la qual es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de l'"Heròdot' del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada, s'ha de seguir el criteri següent: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesis les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.), segons el cas: Títol del llibre o actes de congrés, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la qual es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

5) Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director, s'ha de seguir el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors, s'ha de posar el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball, s'ha de seguir el criteri següent: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: les dues o tres primeres paraules del títol, seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No es poden utilitzar abreviatures com *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'han d'esmentar en una primera nota, al principi del treball.

9) A la citació de documents s'ha d'incloure l'abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, i foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuals curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuals més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'usar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No es poden subratllar paraules i la negreta s'ha d'emprar exclusivament per als títols i subtítols. Per als títols dels treballs s'ha d'utilitzar la lletra Arial 16 i, pels subtítols, si n'hi ha, la mateixa lletra, cos 12, en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text, a més de per separat, i numerats.

13) El nombre màxim d'il·lustracions és de 10. Cal lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus periodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a cualquier persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las reseñas no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en formato informático (Word o similar).

A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del Bolletí es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales está abierto permanentemente. Se notificará a los autores el volumen en el que se publicará su aportación, en el caso de haber sido aceptada.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/e indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primera vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: Título del libro (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), nombre de la revista (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: Título del libro o Actas de Congreso, tomo o volumen

(si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

5) Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congr s d'Hist ria de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificar  el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la p gina concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o p gina/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocaran en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearan cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentar  en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión m xima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

